

T.C.
KAHRAMANMARAS SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİMDALI

**DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK'TEKİ
METİNLER ÜZERİNE BİR SENTAKS
İNCELEMESİ**

DANIŞMAN
YARD. DOÇ. DR. MEVLÜT ERDEM

147020

ORHAN ARI
147020

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAS
EYLÜL 2004

KSÜ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK'TEKİ
METİNLER ÜZERİNE BİR SENTAKS
İNCELEMESİ**

ORHAN ARI
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Bu tez 19 / 07 / 2004 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği ile Kabul Edilmiştir.

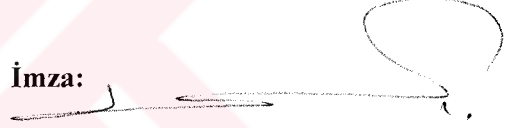
İmza:

İmza:

İmza:

Yard. Doç. Dr. Mevlüt ERDEM

Yard. Doç. Dr. Nasrullah ÖZSOY

Yard. Doç. Dr. Mustafa SARI

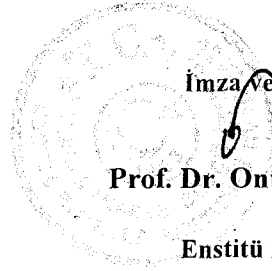
DANIŞMAN

ÜYE

ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Kod No:

İmza ve Mühür

Prof. Dr. Onur DENİZ

Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK'TEKİ METİNLER
ÜZERİNE BİR SENTAKS İNCELEMESİ**

ORHAN ARI

**KSÜ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

**DANIŞMAN : Yard. Doç. Dr. Mevlüt ERDEM
Yıl : 2004, Sayfa: 161**

**Jüri : Yard. Doç. Dr. Mevlüt ERDEM
: Yard. Doç. Dr. Nasrullah ÖZSOY
: Yard. Doç. Dr. Mustafa SARI**

Türk dilinin zenginliklerinin ortaya çıkarılması için Türk dilinin temel eserlerine başvurmak gerekmektedir. Bu eserlerden biri, hiç şüphesiz, *Divanü Lügati't-Türk*'tür. *Divanü Lügati't-Türk*'te, Türk dilini işlemenin, zenginleştirmenin yolları gösterilmektedir. Dilimizin temel kaynaklarından biri olan eser, bu öneminden dolayı araştırma konusu olarak seçilmiştir.

Bu araştırmada Atalay (1998) tarafından tercüme edilen ve Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan eser temel alınmıştır. Sözlük niteliğinde olan *Divanü Lügati't-Türk*, içerdiği söz varlığı kadar içerisinde barındırdığı örneklerle de önemi bir kat daha artmaktadır. Bu tezde eserde geçen cümleler çeşitli açılardan değerlendirmeye tabi tutulmuş, Türk dilinin tarihsel sözdizimi üzerine tespitler yapılmıştır.

Yapılan inceleme sonucunda, metinde geçen cümlelerin anlam, söz dizimi ve yapı bakımlarından oldukça farklı şekillerde kullanıldıkları görülmektedir. Eserdeki örnekler, değişik kaynaklardan hareketle oluşturduğumuz cümle çeşitleri şemasına uygun olarak incelenmiştir. Metinde kullanılan kelime grupları da ayrı bir bölüm içerisinde değerlendirilmiştir. Farklı şekillerde kullanılmış olan cümlelerle ilgili örneklerin tamamı metin içerisinde verilmemiş, sayısı fazla olan örnekler için ekler bölümü oluşturulmuştur.

Metindeki örnekler bugün kullandığımız cümlelerle hem anlam özellikleri hem de söz dizimleri bakımından büyük benzerlikler göstermektedir. Anlamına göre cümleler içerisinde genel olarak olumlu cümlelerin, yapı bakımından ise basit cümlelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Cümlelerin genel olarak, Türkçe cümlelerin temel unsurları olan özne ve yüklemden oluştukları anlaşılmaktadır. Metinlerde basit yapılı ve kurallı fiil cümlelerinin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Eserde kullanılan fiilimsi eklerinin ve cümleleri soru yapma unsurlarının fazla bir değişikliğe uğramadan bugüne kadar geldikleri söylenebilir.

Anahtar Kelime: Karahanlı Dönemi Türkçesi, *Divanü Lügati't-Türk*, Sentaks, İnceleme, Kelime Grupları

ABSTRACT
MA Thesis

**SYNTACTIC EXAMINATION OF THE TEXTS IN
DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK**

ORHAN ARI
DEPARTMENT OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Mevlüt ERDEM
Year : 2004, Pages: 161

Jury : Assist. Prof. Dr. Mevlüt ERDEM
: Assist. Prof. Dr. Nasrullah ÖZSOY
: Assist. Prof. Dr. Mustafa SARI

The basic works about Turkish language must be introduced in order to discover Turkish language's wealthiness. There is no doubt that one of them is *Divanü Lügati't-Türk*. The ways of getting wealthy and processing of Turkish language have been showed in this work. It is one of the most fundamental works of our language, because of that; it was chosen to be the subject of our research.

The Modern Turkish version of the book which was translated by Besim Atalay (1998) and was published by TDK has been used in this research. *Divanü Lügati't-Türk* which has dictionary feature has increased its importance twice including words as well as examples. Sentences in the work were evaluated from different point of view; determinations were made on the historical syntax of Turkish language.

According to results, sentences show different usage in terms of semantic, syntax and structure in the work. Examples were investigated in accordance to the shape of sentences which is constituted from different sources. Word phrases that are used in the work were evaluated in different section.

Examples in the work have showed great similarities with today's language features in terms of semantic peculiarities, and word order. Positive sentences have been used generally in this work. Simple sentences have been used structurally in the work. Sentences in the work generally have been understood to be made up of subject and object that are the basic components of Turkish language. It is clear that simple structure and regular verbal sentences were used frequently in the work. It can be concluded that nonfinite verbal form morphemes and the components of making question have not been changed at all until today.

Keywords: Karakhanid Turkic, Divanü Lügati't-Türk, Syntax, Word Phrases.

ÖN SÖZ

Dil genel bir ifade ile, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan en önemli iletişim aracıdır. Bu özelliği ile dil, insan topluluklarının millet olmasını sağlayan, onların belli değerler etrafında bir araya gelmesine yardımcı olan temel unsurlardandır. Milletler dilleri ile kendilerini başka milletlere anlatırlar, dil ile kendilerini ifade ederler. Böylece kendi milli değerlerini ve varlıklarını koruyabilirler. Milleti oluşturan fertler de kendi ana dillerini en iyi şekilde öğrenmek, onu başkalarına öğretmek ve dillerini en güzel şekilde kendilerinden sonra gelen nesillere ulaştırmakla görevlidirler.

Tarihini ve kültürünü bilmeyen milletlerin geleceklerinden endişe edilmesi gerektiği herkes tarafından bilinmektedir. Milletler geleceğe ancak geçmişlerini bilerek, ondan güç alarak ve bu yolla kendilerine güven duyarak ilerleyebilirler. Millet olarak milli hafızamızı geliştirmek için, bizden önce yaşamış ve Türk dilinin nice güzellik ve üstünlüğü, incelik ve ahengiyle bize eşsiz değerde eserler bırakmış olan Türk fikir ve sanat adamlarının meydana getirdiği temel eserlere başvurmamız gerekir. İşte bu temel eserlerden biri de *Divanü Lügati't-Türk*' tür.

Divanü Lügati't-Türk'ün sentaksı üzerine yaptığımız bu çalışma, Türk milletinin büyük övüncü, dünya üzerinde bizi biz olarak ifade etmeyi sağlayan tek iletişim vasıtası olan ana dilimiz Türkçenin güzelliğine ve önemine bir katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır. Çalışmamızda asıl incelemeyi cümle bahsi oluşturmaktadır. Çünkü bir dilin en önemli ve temel dil birliği cümledir. Bundan hareketle, araştırmamızda *Divanü Lügati't-Türk*'te yer alan cümleler, göstermiş oldukları farklı özelliklere göre gruplandırılarak incelenmiştir.

Bu konuyu seçerek üzerinde inceleme yapmamı sağlayan, şekil ve muhteva kontrollerinde yardımlarını esirgemeyen, çalışmamı yaparken bana her türlü desteği vererek değerli görüşleri ile ufuk açan Yrd. Doç. Dr. Mevlüt ERDEM'e ve metnin incelenmesindeki yardımlarından dolayı Arş. Gör. Gökhan COSUN'a teşekkür ederim.

Orhan ARI

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
1. GİRİŞ.....	1
1.1. KAŞGARLI MAHMUT VE DİVANÜ LÜGATİ T-TÜRK.....	2
1.1.1. Şahsiyeti	3
1.1.2. Eserin Önemi.....	3
1.1.3. Eserin Amacı ve Özellikleri	3
1.2. CÜMLE.....	4
1.3. Cümle Çeşitleri.....	5
2. CÜMLE	7
2.1. ÖĞELERİNİN DİZİLİŞİNE GÖRE CÜMLELER.....	7
2.1.1. Giriş	7
2.1.2. Kurallı Cümle	7
2.1.2.1. Dolaylı Tümleç + Yüklem.....	8
2.1.2.2. Nesne + Yüklem	8
2.1.2.2.1. Belirtili nesne + Yüklem	8
2.1.2.2.2. Belirtisiz nesne + Yüklem	8
2.1.2.3. Özne + Nesne + Yüklem	8
2.1.2.4. Özne + Dolaylı Tümleç + Yüklem	10
2.1.2.5. Özne + Yüklem	10
2.1.2.5.1. Öznesi Etken Olan Cümleler.....	10
2.1.2.5.2. Öznesi Edilgen Olan Cümleler.....	11
2.1.2.5.3. Öznesi Dönüslü Olan Cümleler.....	11
2.1.2.5.4. Öznesi İşteş Olan Cümleler.....	12
2.1.2.6. Zarf Tümleci + Yüklem.....	12
2.1.3. Devrik Cümle	13
2.1.3.1. Nesne + Yüklem + Özne	14
2.1.3.2. Özne + Yüklem + Nesne	14
2.1.3.3. Yüklem + Özne	14
2.1.3.3.1. Öznesi Etken Olan Cümleler.....	15
2.1.3.3.2. Öznesi Edilgen Olan Cümleler.....	15
2.1.3.3.3. Öznesi Dönüslü Olan Cümleler.....	16
2.1.3.4. Yüklem + Nesne	16
2.1.4. Sonuç	16
2.2. ANLAMLARINA GÖRE CÜMLELER.....	18
2.2.1. Giriş.....	18
2.2.2. Olumlu Cümle	18
2.2.2.1. Dolaylı Tümleç + Yüklem.....	19
2.2.2.2. Nesne + Yüklem.....	19
2.2.2.2.1. Özne + Nesne + Yüklem	19
2.2.2.2.2. Özne + Yüklem	20
2.2.2.2.3. Yüklem + Nesne.....	20
2.2.2.2.4. Yüklem + Özne	20
2.2.3. Olumsuz Cümle	22
2.2.3.1. Fiil Cümleleri	22

(-mA)	22
2.2.3.2. Olumsuz İsim Cümleleri	23
2.2.3.2.1. yok (yok)	24
2.2.3.2.2. -sız, -siz	24
2.2.3.2.3. tegül (değil)	25
2.2.3.2.4. ermek (-i mek)	25
2.2.3.2.5. ap...ap (ne...ne)	25
2.2.4. Soru Cümlesi	25
2.2.4.1. Soru Edatları İle Soru Yapılan Cümleler	26
2.2.4.1.1. mı, mi, mu, mü	26
2.2.4.1.2. nü (ne)	27
2.2.4.1.3. neçe (nice, ne kadar, nasıl)	28
2.2.4.1.4. netek (nice, ne kadar, nasıl)	28
2.2.4.2. Soru Sıfatları İle Soru Yapılan Cümleler	28
2.2.4.2.1. kaç (kaç)	28
2.2.4.2.2. neçe (nice, ne kadar, nasıl)	28
2.2.4.2.3. kayu - kanu (hangi)	29
2.2.4.2.4. ne (ne)	29
2.2.4.3. Soru Zamirleri İle Soru Yapılan Cümleler	30
2.2.4.3.1. kaç (nereye)	30
2.2.4.3.2. kayu - kanı (nerede)	30
2.2.4.3.3. kim (kim)	31
2.2.4.3.4. ne (ne)	32
2.2.4.4. Soru Zarfları İle Soru Yapılan Cümleler	32
2.2.4.4.1. kaçan (ne zaman, ne vakit)	32
2.2.4.4.2. neçük (neden, niçin)	33
2.2.4.4.3. nelük (niçin, neden, nasıl)	33
2.2.4.4.4. nelek (niçin)	33
2.2.4.4.5. nelik (niçin)	34
2.2.4.4.6. nerek (ne, neye, ne gerek)	34
2.2.5. Ünlem Cümlesi	34
2.2.5.1. Seslenme Ünlemleri	34
2.2.5.1.1. aç (hey)	34
2.2.5.1.2. ala	34
2.2.5.1.3. ay, ey, iy (ey, hey)	35
2.2.5.1.4. esiz, isiz (yazık)	35
2.2.5.1.5. la (be)	35
2.2.5.1.6. ok (ha)	35
2.2.5.1.7. kedh	35
2.2.5.1.8. çü (hele)	35
2.2.5.1.9. awa awa (vah vah)	36
2.2.5.1.10. va (vay)	36
2.2.5.1.11. uş (işte)	36
2.2.5.1.12. çak (ta)	36
2.2.6. Emir Cümlesi	36
2.2.7. Sonuç	37
2.3. YÜKLEMİNE GÖRE CÜMLELER	39
2.3.1. Giriş	39
2.3.2. İsim Cümlesi	39

2.3.2.1. Kurallı İsim Cümleleri.....	40
2.3.3. Fiil Cümlesi.....	41
2.3.3.1. Kurallı Fiil Cümleleri.....	41
2.3.3.2. Devrik Fiil Cümleleri.....	41
2.3.4. Sonuç.....	42
2.4. YAPISINA GÖRE CÜMLELER.....	43
2.4.1. Giriş.....	43
2.4.2. Basit Cümle.....	43
2.4.3. Sıralı Cümle.....	46
2.4.3.1. Bağımlı Sıralı Cümle.....	47
2.4.3.1.1. Yükleme Ortak Olan Sıralı Cümleler.....	47
2.4.3.1.2. Özneleri Ortak Olan Sıralı Cümleler.....	47
2.4.3.2. Bağımsız Sıralı Cümleler.....	48
2.4.4. Bağlı Cümle.....	50
2.4.5. Birleşik Cümle.....	50
2.4.5.1. Şartlı Birleşik Cümle.....	51
2.4.5.1.1. Kurallı Şart Cümleleri.....	52
2.4.5.1.2. Devrik Şart Cümleleri.....	52
2.4.5.1.3. kalı (eğer) İle Yapılan Şart Cümleleri.....	53
2.4.5.1.4. Olumlu Şart Cümleleri.....	54
2.4.5.1.5. Olumsuz Şart Cümleleri.....	54
2.4.5.2. Ki'li Birleşik Cümle.....	55
2.4.5.3. Fiilimsilerle Kurulan Birleşik Cümleler.....	55
2.4.5.3.1. Yan Önermesi İsim - Fiil Olan Birleşik Cümleler.....	55
2.4.5.3.2. Yan Önermesi Sıfat - Fiil Olan Birleşik Cümleler.....	57
2.4.5.3.3. Yan Önermesi Zarf - Fiil Olan Birleşik Cümleler.....	61
2.4.5.4. Sonuç.....	65
3. KELİME GRUPLARI.....	67
3.1. Giriş.....	67
3.2. İsim Tamlaması.....	68
3.2.1. Belirtili İsim Tamlaması.....	68
3.2.2. Belirtisiz İsim Tamlaması.....	68
3.3. Sıfat Tamlaması.....	69
3.4. Tekrar Grubu.....	70
3.5. Sayı Grubu.....	71
3.6. Edat Grubu.....	71
3.7. Sıfat Fiil Grubu.....	72
3.8. İsim Fiil Grubu.....	72
3.9. Ünlem Grubu.....	72
3.10. Birleşik İsim Grubu.....	73
3.11. Bağlama Grubu.....	73
3.12. Birleşik Fiil Grubu.....	74
3.13. Ünvan Grubu.....	74
3.14. Sonuç.....	75
4. SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA.....	81
ÖZ GEÇMİŞ.....	83
EKLER.....	84
Ek 1: Özne + Belirtili Nesne + Yükleme.....	84

Ek 2: Özne + Belirtisiz Nesne + Yüklem	84
Ek 3: Öznesi Etken Olan Cümleler	85
Ek 4: Öznesi Edilgen Olan Cümleler	86
Ek 5: Zarf Tümleci + Yüklem	86
Ek 6: Özne + Yüklem + Nesne	86
Ek 7: Öznesi Edilgen Olan Cümleler	87
Ek 8: Öznesi Dönüştü Olan Cümleler	87
Ek 9: Özne + Nesne + Yüklem	87
Ek 10: Özne + Yüklem	88
Ek 11: Yüklem + Özne	89
Ek 12: Zarf tümleci + Yüklem	90
Ek 13: -ma, -me	90
Ek 14: Kim (kim)	92
Ek 15: Emir Cümlesi	92
Ek 16: Kurallı İsim Cümleleri	95
Ek 17: Kurallı Fiil Cümleleri	96
Ek 18: Devrik Fiil Cümleleri	111
Ek 19: Basit Cümle	114
Ek 20: Kurallı Basit Cümle	123
Ek 21: Basit İsim Cümlesi	126
Ek 22: Basit Fiil Cümlesi	126
Ek 23: Özneleri Ortak Olan Sıralı Cümleler	128
Ek 24: Bağımsız Sıralı Cümleler	133
Ek 25: Kurallı Şart Cümleleri	138
Ek 26: Olumlu Şart Cümleleri	141
Ek 27: -ma, -me	141
Ek 28: -mış, -miş	142
Ek 29: -gan, -gen	142
Ek 30: -(ı)p, -(i)p, -(u)p, -(ü)p	143
Ek 31: Belirtisiz İsim Tamlaması	148
Ek 32: Sıfat Tamlaması	149
Ek 33: Edat Grubu	161
Ek 34: Birleşik Fiil Grubu	161

1. GİRİŞ

Divanü Lügati't-Türk, yazılmış olduğu 11. yüzyıldan bugüne, kendi alanında meydana getirilen eserler arasında, büyük ve özgün bir eser olma niteliğini korumuştur. Bugün geniş coğrafi alanlara yayılmış, birbirlerinden az ya da çok farklı özelliklere sahip olan Türk dilinin lehçe ve şiveleri hakkında en önemli ve temel bilgileri veren Türk dilinin en eski ve birleştirici kaynağıdır.

Aradan geçen yaklaşık dokuz yüz yıl içerisinde hiç şüphesiz Türk dili yayılmış olduğu farklı bölgelerde farklı şekillerde kullanılmaya devam etmiş, Türk dili bu uzun asırlar içerisinde de pek çok değişikliklere uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Türk dilinin gelişme seyrini vermesi bakımından önemli olan *Divanü Lügati't-Türk*, Türk etnoğrafisi, folkloru ve lügat yapımı bakımından her zaman başvurulacak bir kaynaktır. Eseri yazan Kaşgarlı Mahmut, uzun bir süre Türk boyları arasında dolaşarak onların gelenek ve adetleri, yaşam biçimleri ve dil özellikleri hakkında ayrıntılı araştırmalar yapmıştır. Verdiği bu uzun emekler sonucunda elde ettiği bilgileri *Divanü Lügati't-Türk* te bir araya getirmiştir. Eser, Türk boylarının inanış ve yaşayış farklılıkları hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Yabancılar (özellikle Araplara) Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapçadan üstün bir dil olduğunu ispat etmek için yazılan eserde, hem bugün kullanılmayan pek çok güzel kelime bulunmakta, hem de yazılmış olduğu dönemdeki medeni varlık ve kültür hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır. Eserde dil çalışmaları için çok önemli olan; fiillerin yapısı, ses değişimleri, gramer şekilleri, diyalektik farklılıklar ve dil kuralları gibi pek çok önemli konu hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.

Divanü Lügati't-Türk te yer alan örnekler kelime, kelime grubu, dörtlük, beyit ve cümle gibi dil birlikleridir. Biz bu örneklerden yola çıkarak yalnız eserin yazıldığı dönemin dil özelliklerini ve dilin durumunu değil; Türklerin eski tarihini, edebiyatını, yaşayışını, inanışını ve düşüncesini de öğrenmekteyiz. Bu belirttiklerimizden başka eserin yazıldığı dönemde Türklerin yaşadıkları coğrafi bölgeler ve özellikleri hakkında da en güvenilir ve doğru bilgiler elde edilmektedir.

Türk dili için, onunla yazılmış temel eserlerin önemi, ana dilimiz Türkçenin bugüne kadar geçirdiği değişiklikler, Türk dilinin daha güzel nasıl kullanılabileceği ve dilimizin yeni nesillere en güzel bir şekilde nasıl aktarılacağı gibi sorular, bu çalışmanın yapılmasında etkili olmuştur. Eser üzerinde yaptığımız bu araştırma, Türk dilinin bundan yaklaşık dokuz yüz yıl öncesine ait bilgilerini içine alan önemli ve temel bir eserinde kullanılan örnek cümlelerin ve kelime gruplarının daha da ayrıntılı incelenerek özelliklerinin ortaya konulmasını amaçlamaktadır.

Üzerinde araştırma yaptığımız *Divanü Lügati't-Türk*, Türk dilinin en önemli bilgilerini içinde bulunduran, bu alanda yazılmış en eski ve temel eserlerden biridir. Bizim çalışmamızı meydana getirirken kaynak olarak kullandığımız eser, Besim Atalay tarafından yapılan ve 1941 yılında tamamlanarak Türk Dil Kurumunca birinci baskısı yapılan, ilk üç cildi eserin tecümesi, dördüncü cildi ise dizin (endeks) olan eserdir.

Hazırlamış olduğumuz bu tez giriş, öğelerinin dizilişine göre, anlamlarına göre, yüklemine göre, yapısına göre cümleler, kelime grupları ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın nasıl yapıldığı ve amaçlarının neler olduğu hakkında bilgi verilmektedir. Öğelerinin dizilişine göre cümleler kurallı ve devrik

cümleler olarak iki grupta incelenerek bu farklı cümle sıralanışlarına örnekler verilmektedir. Cümleler anlamları bakımından incelenirken ifade ettikleri anlam özelliklerine göre olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümlesi, emir cümlesi ve ünlem cümlesi olarak gruplandırılmıştır. Metinlerdeki cümleler yüklemlerine göre isim cümlesi ve fiil cümlesi olarak biraraya getirilmiştir. Eserdeki cümlelerde basit, sıralı, bağlı ve birleşik cümle gibi farklı yapı özellikleri görülmektedir. Kelime gruplarının ise metin içerisinde genellikle cümlelerden bağımsız olarak kullanılmış kelime grupları oldukları söylenebilir.

Eserin yazarı ve eserin özellikleri hakkında öğrenmiş olduğumuz bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz.

1.1. KAŞGARLI MAHMUT VE DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK

Kaşgarlı Mahmut, 11. asrın ikinci yarısında *Divanü Lügati't-Türk* adlı ünlü eseri yazmış olan büyük bir Türk bilginidir.

Kaşgarlı Mahmut'un hayatı hakkında bildiklerimizin kaynağı yine kendi eserinde yer alanlardır. Eserin çeşitli yerlerinde yazarın verdiği bilgilere dayanarak, hayatı hakkında fikir edinebilmekteyiz.

Yazar kendisi hakkında şu bilgileri vermektedir: '...Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki ...'(DLT1 : 3) diyerek adını belirtmektedir. Ünlü dil bilgininin doğum ve ölüm yılı hakkında kesin bir tarih söylemek de mümkün değildir. Bilinen, onun 11. asırda yaşamış olduğudur. Kaşgarlı Mahmut, eserini yazdığı yıllar konusunda da şunları söylemektedir: 'Şu kitabı yazdığımız 466 senesidir. Kitaba 464 senesinin cemaziyel evvel guresinde başlandı ve dört kere yazıldıktan sonra ve düzenlendikten sonra 466 senesinin cemaziyel ahirinin 12. günü bitmiştir (DLT3 : 452).'

Babası Barsganlı Hüseyin İbni Muhammed Bey'dir. Babası Barsgan'dan Kaşgar'a göç etmiştir. Mahmut, Kaşgar'da doğmuştur. Bundan dolayı kendisine Kaşgarlı Mahmut denilmektedir.

Kaşgarlı Mahmut, ünlü eserini sunduğu kişi hakkında: 'Kutsal Yalavaç postunda oturan, Haşim soyundan, Abbas oğullarından imam bulunan ulumuz, efendimiz Ebul Kasım Abdullah katına armağan ettim ki imanı olanların Beyi ve Tanrının Halifesi olan Muhammedül Muktedi biemrillah'ın oğludur. (DLT1 : 4-5).'

Yazar, hemen hemen bütün Türk illerini dolaşmış, çok geniş bir coğrafya üzerine yayılmış olan Türk kavimlerinin dillerini, tarihlerini ve efsanelerini öğrenme fırsatını bulmuştur. Böylece Türkoloji alanında ansiklopedik bilgilere sahip olan Kaşgarlı Mahmut, bütün öğrendiklerini büyük bir kitapta toplamaya karar vermiş ve *Divanü Lügati't-Türk*'ü böylelikle vücuda getirmiştir. Kitabına halk arasında yaşayan eski, yeni halk şiirlerinden, hikmetlerinden, atasözlerinden örnekler koymuştur.

Kaşgarlı Mahmut eserini Bağdat'ta yazdığına göre, doğduğu yer olan Kaşgar'dan Irak'a göç etmiş demektir. Ancak Bağdat'a ne zaman, hangi sebeple ve niçin geldiğini eserinde belirtmemiştir. Fakat onun Türk illerini gezip gördüğü, bu vesile ile çeşitli Türk ağızlarını, gelenek ve göreneklerini yerlerinde öğrendiği eserinde ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.

1.1.1. Şahsiyeti

Yaşadığı asırda, eseriyle, Kaşgar'ı bir ilim ve kültür merkezi haline getirmiş olan Kaşgarlı Mahmut'tan bahseden kaynak eserlerin pek kıt oluşu, onun hayatı ve kişiliği hakkında etraflı ve kesin bilgilerden bizi mahrum bırakmıştır. Bu yüzden, hayatı hakkında olduğu gibi, şahsiyetine ışık tutucu bilgileri de yine kendi eserinden elde ederiz. Kaşgarlı Mahmut eserinde, kendisini şu sözlerle tanıtmaktadır:

'Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şarlarını, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belleyerek faydalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemişimdir. Bana sonsuz bir ün, bitmez, tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı –Tanrıya sığınarak- Divanü Lügatittürki 'Türk Dilleri Kamusu' adını vererek yazdım (DLT1 : 4).'

Kaşgarlı Mahmut'un, Türk diline ve Türk dilinin gramer yapısına tamamıyla hakim olduğu anlaşılıyor. Gerçekten Türk ağızlarını ayırt edecek ve kolayca anlayabilecek bir şekilde bütün Türk illerini dolaşmış; çok geniş bir coğrafya üzerine yayılmış Türk boylarının dil, kültür, tarih ve coğrafyalarına ait bilgiler; kısacası Türk folkloruna dair derlediği zengin malzemeyi en iyi biçimde işlemiş, tasnife tabi tutmuş ve sözünü ettiği eserinde toplamıştır.

1.1.2. Eserin Önemi

Eserin yazıldığı dönemde, Türk iradesinin geçerli olduğu geniş bölgelerde, Türk kültürünün açık etkisinin görülmesi ve Türk dilinin üstün tutulması, çok tabi bir gelişmedir. Bu yıllarda Türkçe öğrenmek adeta bir ihtiyaç halini almıştı. İşte bu ihtiyaca cevap vermek maksadıyla, bu devirlerde bir hayli kitap yazılmıştır. Hatta bazı Türk büyükleri ilmi sahada Türkçenin üstünlüğünü ve büyüklüğünü ispat eden eserler kaleme almışlardır.

İşte Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't-Türk*'ü bu amaçla yazılan eserlerin en önemlisidir. Bize İslamiyet öncesi ve İslam medeniyeti çağlarındaki Türk edebiyatının ilk ürünleri hakkında en ilmi ve en geniş bilgileri veren eserdir.

Divanü Lügati't-Türk, eski devirlerde, doğulu bilginler tarafından bilinmekte ve geniş ölçüde istifade edilmekte ise de daha sonraları unutulmuş, ancak 1908'den sonra Ali Emiri tarafından bilinen tek nüshası bulunarak tamamıyla yok olmaktan kurtarılmıştır. Eser, Kilisli Rıfat Bey tarafından da üç cilt halinde basılıp çoğaltılarak ilim aleminin hizmetine sunulmuştur. Eser son olarak 1941 yılında Besim Atalay tarafından bugünkü yazıya tercüme edilerek Türk Dil Kurumu tarafından dört cilt halinde basılmış, böylece herkesin istifade edebileceği bir hale getirilmiştir. Eser Dankoff (1982, 1984, 1985) tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Ve eser üzerinde oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Bunlarda bazıları: Caferoğlu (1970), Genç (1975), Pritsak (1953).

1.1.3. Eserin Amacı ve Özellikleri

Eser Türklerden çok Araplar için, yani Araplara Türk dilini öğretmek ve sevdirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu sebeple Türkçe ile değil Arapça ile yazılmıştır.

Kaşgarlı Mahmut, Divanında Türkçe sözcüklerin karşılıklarını sadece Arapça açıklamakla yetinmemiş, her kelimenin kullanılışına zengin örnekler vermek suretiyle, eski kültür hayatımızın birçok ürünlerini de kaybolmaktan kurtarmıştır. Bunların dışında, değerli ilim adamının derlemiş olduğu ata sözleri de eski Türk irfanının tespiti açısından büyük önem taşımaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un adım adım dolaştığı Türk bölgelerinden, ciddi bir ilim adamı titizliğiyle elde ettiği bu örnekler, dil, coğrafya, tarih, halk edebiyatı ve günlük hayatı yansıtan geniş bilgiler içermektedir.

Kaşgarlı Mahmut, geniş bir araştırma neticesinde meydana getirdiği eserine 11. yüz yıl Orta Asya Türk halkı arasında yaşamakta olan halk edebiyatı ürünlerinden örnekler de almış, böylece birçok kültür malzemesinin yok olmasını önlemiştir. Bu örnekler birtakım ata sözlerinden, sosyal ve ahlaki manzumelerden, koşuklardan, sagulardan ve destanlardan seçilmiş parçalardan meydana gelmektedir.

Eserdeki destan ve sagu parçalarından bazılarının İslamiyet'ten hatta milattan önceki tarihi olaylar için söylenmiş olması son derece dikkat çekicidir. Alp Er Tunga Sagusu'nu bunlara örnek olarak verebiliriz. (Bu sagudan alınan parçalardan biri DLT1 : 41'de görülebilir.)

Kaşgarlı Mahmut'un kitabına örnek olarak aldığı halk edebiyatı örneklerinin hepsi hece vezniyle yazılmıştır. Bu şiirler arasında değişik kafiyeli beyitler ve değişik kıt'alar bulunmakla beraber, ekserisi dörtlükler halinde tertip edilmiştir. Kafiyelemler genellikle yarım kafiye, redifli ve cinaslı kafiyelemlerdir.

Özetle belirtmek gerekir ki, *Divanü Lügati't-Türk*, Türk dili ve Türk kültür hayatı için büyük bir değer taşımaktadır.

1.2. CÜMLE

Cümle, bir fikri, bir düşüncüyü, bir hareketi, bir duyguyu, bir olayı tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime veya kelime grubudur. Cümlelerin temel fonksiyonu hüküm ifade etmektir. Onun için cümle en tam, en geniş kelime grubudur.

Cümle, kelime ve kelime grupları ile kurulur. Varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri karşılayan kelime ve kelime grupları, tek başlarına yargı bildirmezler. Cümlelerin kurulabilmesi için, yargı bildiren çekimli bir fiil veya ek - fiille çekimlenmiş bir isim yeterlidir. En küçük cümle, bu özelliğe sahip tek kelimelik bir cümledir.

Anlamli ve görevli dil birlikleri olan kelimelerin, kelime gruplarının, çeşitli yardımcı öğelerin ve çekim eklerinin bir düzen içinde belli kurallara göre bir araya gelerek meydana getirdikleri karmaşık dizi cümleyi oluşturur. Böyle uyumlu bir dizinin kurulmasındaki amaç ise karşılıklı haberleşmeyi sağlayacak anlaşılır bir ifade elde etmek, karşısındakine bir bilgiyi, bir düşüncüyü aktarmaktır.

'Bir tümcenin en önemli kurucu öbeği tümcenin en sonunda bulunan eylem öbeğidir. İkinci önemli kurucu öbeğiye tümcenin başınsa yer alan ad öbeğidir. Diğer öbekler zorunlu olmayan öbeklerdir. Öbeklerin bu önem derecesi, yüklendikleri görevden doğmaktadır (Koç, 1996 : 65)'. Bu açıklamadan hareketle özne ve yükleme cümlelerin temel unsurları; tümleçlere ise cümlelerin yardımcı unsurları denilebilir.

Yüklem, bazı özel durumlar dışında cümlelerin sonunda yer alır. Diğer unsurlardan belirtisiz nesne dışındakilerin yeri sabit değildir. Bu unsurların dizilişindeki değişkenlik, Türk dilinin anlatım imkanlarını genişleten önemli bir özelliktir. Genellikle vurgulanmak istenen unsur yüklem önünde bulunur.

Türk dilinde cümle üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Cümle hakkındaki bilgileri Türk dili gramer kitaplarında da bulmak mümkündür. Daha sonra bunlardan sırası geldikçe bahsedilecektir.

Cümle hakkındaki müstakil çalışmalar arasında Hatipoğlu (1972), Atabay (2003), Karahan (1999) sayılabilir. Fakat Türkçenin tarihsel sözdizimi üzerine çalışmalar son zamanlarda başlamıştır. Bunlar arasında; Cemiloğlu (1994), Cemiloğlu (2001), Turan (1996) sayılabilir.

Her ne kadar cümle konusu ile direkt bağlantılı olmasa da Ercilasun (1984) Kutadgu Bilig Grameri –Fiil'i de bu grupta değerlendirilebilir.

Bu çalışmada, *Divanü Lügati't-Türk*'te yer alan cümlelerin özellikleri üzerinde durulacaktır. Üzerinde çalıştığımız *Divanü Lügati't-Türk* bir sözlük olduğu için birçok örnek bulmak mümkündür. Türkçenin cümle yapısı genellikle özne + tümleç + yüklem şeklindedir. Fakat metinlerde bunun farklı olabileceğini de görülmektedir.

Bu çalışmayı yaparken, çalışmamıza esas teşkil eden metinler, ilk basımı 1941 yılında Besim Atalay tarafından bugünkü yazıya tercüme edilerek, Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır. Yani:

ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*. cilt 1, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.

ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*. cilt 2, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.

ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*. cilt 3, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.

ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi (Endeks)*. cilt 4, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.

Metinlerde yer alan cümleler, belirttiğimiz kaynaklar esas alınarak, bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Eserde yer alan cümlelerden bazılarının eser içerisinde farklı bölümlerde birkaç defa tekrar edildikleri görülmektedir. Tekrar edilen bu cümleler sadece ilk kullanıldıkları yerdeki şekliyle alınmış ve diğer tekrarlarına çalışmada yer verilmemiştir. Çünkü, aynı cümle metnin değişik yerlerinde birçok kez aynı biçimde yer almaktadır.

Bu şekilde bilgisayar ortamına aktarılan metinler, cümlelerin sergiledikleri özellikler yönüyle çeşitli açılardan incelenmiştir.

1.3. Cümle Çeşitleri

Cümleler, yapılarındaki bir takım özelliklerine göre değişik şekillerde adlandırılır. Bu adlandırılma, cümle çeşitlerini ortaya çıkarır. Cümleler, öğelerinin dizilişine, anlamlarına, yüklemelerine ve yapılarına göre sınıflandırılır.

Cümleler Karahan (1999), Hatipoğlu (1972), Hacıeminoğlu (1996), Bilgegil (1984), Ergin (1994) ve Gencan (2001) tarafından çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Adı geçen eserlerin, bu konudaki, benzer ve farklı yönlerini bularak tasnifimizi oluşturduk. Bu eserler ışığında cümle bahsi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

1. ÖĞELERİNİN DİZİLİŞİNE GÖRE CÜMLELER

Kurallı Cümle

Devrik Cümle

2. ANLAMLARINA GÖRE CÜMLELER

- Olumlu Cümle
- Olumsuz Cümle
- Soru Cümlesi
- Ünlem Cümlesi
- Emir Cümlesi

3. YÜKLEMLERİNE GÖRE CÜMLELER

- İsim Cümlesi
- Fiil Cümlesi

4. YAPILARINA GÖRE CÜMLELER

- Basit Cümle
- Sıralı Cümle
- Bağlı Cümle
- Birleşik Cümle
 - Şartlı Birleşik Cümle
 - Ki'li Birleşik Cümle
 - Fiilimsilerle Kurulan Birleşik Cümleler
 - Yan Önermesi İsim - Fiil Olan Birleşik Cümleler
 - Yan Önermesi Sıfat - Fiil Olan Birleşik Cümleler
 - Yan Önermesi Zarf - Fiil Olan Birleşik Cümleler

Belirlemiş olduğumuz bu cümle sınıflandırmasına uygun olarak eserdeki cümleler şöyle incelenebilir:

2. CÜMLE

2.1. ÖĞELERİNİN DİZİLİŞİNE GÖRE CÜMLELER

2.1.1. Giriş

Türk dilinde, cümlelerin öğelerine göre sıralanışı genellikle; [özne + tümleçler + yüklem] şeklindedir. Yüklem yeri sondadır. Özne ve tümleçlerin cümle içerisindeki önem sıralarına göre değişebileceği gibi bazı durumlarda ve şiirlerde yüklem yeri değişebilir.

Bir cümlede yüklem, cümle sonunda bulunabileceği gibi ortada ya da başta da bulunabilir. Bu durum öge dizilişini değiştirir. Bu nedenle öge dizilişine göre cümleler yüklem yeri bulundukları yere göre gruplandırılır.

Bilgegil (1984), öğelerinin dizilişine göre cümleler için şunları söylüyor: Türkçe bir söz dizisinde, esas unsurun ikinci derecedeki unsurlardan sonra gelmesi bir kanundur. Bunu, cümle kuruluşunda da görürüz. Öğeler baştan itibaren şöyle bir sıra takip eder : Özne, zaman bildiren zarf tümleci, hal bildiren zarf tümleci, derece bildiren zarf tümleci, dolaylı tümleçler, nesne, yüklem.

Türkçede cümleyi oluşturan öğeler belli bir mantık dizilişine göre sıralanır. Bu dizilişte en önemli unsur yüklemdir. Çünkü Türk dilinin cümle yapısında yüklem sona bulunması gerekir.

İşte cümledeki öğelerin bu sıralanışına göre cümleler iki grupta incelenir.

2.1.2. Kurallı Cümle

Yüklemi sona bulunan cümle, kurallı cümledir. Türkçede cümle ana unsuru yüklem, genellikle cümle sonunda yer alır. Yardımcı unsurdan ana unsura doğru diziliş, Türk cümle yapısının temel özelliğidir. Kurallı cümlelerde sözcükler cümledeki önemlerine göre sıralanır ve en önemli sözcük, yüklem önünde bulunur. Bu sıralanış hem isim hem de fiil cümleleri için geçerlidir.

‘Yüklem en sona bulunduğu cümlelerde, Türkçenin yapısına ve mantığına uygun cümle, yani kurallı cümle denir. Yüklem dışındaki cümle diğer unsurları ise, bir cümle içindeki önem derecelerine göre yerleştirilir. Önem derecesi az olan unsurlar başa, önem derecesi fazla olan unsurlar –yükleme yakın olarak- sona getirilir (Beserek, 1991 : 47)’.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler doğrultusunda metinlerden seçtiğimiz örneklerde karşılaştığımız başlıca kurallı cümle sıralanışları şunlardır:

- dolaylı tümleç + yüklem
- nesne + yüklem
- özne + nesne + yüklem
- özne + yüklem
- zarf tümleci + yüklem

Bugünkü kullandığımız Türkçede mevcut olan birçok cümle sıralanışının *Divanü Lügati't-Türk*'te de kullanıldığı anlaşılıyor.

Bazı örneklerde nesne, dolaylı tümleç, zarf tümleci gibi unsurların da cümle başında kullanılabildiği görülmektedir.

Şimdi yukarıda belirttiğimiz cümle sıralanışlarına uygun olarak seçtiğimiz örnekleri inceleyelim:

2.1.2.1. Dolaylı Tümleç + Yüklem

Metinlerde yer alan cümlelerde, dolaylı tümlecin cümle başında yer aldığı örneklerimizin sayısı fazla değildir. Daha çok cümle içerisinde kullanılarak farklı kelimeler arasında anlam ilişkisi kurmaya yarayan dolaylı tümlecin, incelediğimiz metinlerde çok kullanılmadığı görülmektedir. *Ağnar (ona)* kelimesinin aşağıya örnek olarak aldığımız birinci cümlede etken, ikinci cümlede ise edilgen bir kullanım içerisinde yer alarak dolaylı tümleç görevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Metinlerde yer alan [dolaylı tümleç + yüklem] şeklinde sıralanmış olan cümlelere şunları örnek olarak verebiliriz:

Ağnar aydım ‘Ona söyledim.’ (DLT1: 93)

Ağnar yakıldı ‘Ona dokunuldu.’ (DLT3: 81)

2.1.2.2. Nesne + Yüklem

Metinlerde kullanılan cümle yapılarından biri [nesne + yüklem] şeklinde olanıdır. Bu tür cümlelerde öznenin varlığı yüklemdeki kişi ekinden anlaşılmaktadır. Bu cümlelerin tamamı anlamına göre emir ifade eden cümlelerdir. Emir verilen şahıs olarak ise cümlelerin genelinde ikinci tekil şahıs zamiri olan *sen* kullanılmaktadır. Bu cümlelerin tamamının yüklemının türüne göre fiil cümlesi, yapısına göre ise basit cümleler olduğu gözlenmektedir.

Metinlerde yer alan [nesne + yüklem] şeklindeki sıralanışlara şu cümleleri örnek verebiliriz. Bu cümlelerde yer alan nesnelerin bazıları belirtili bazıları ise belirtisiz nesne olarak kullanılmışlardır.

2.1.2.2.1. Belirtili nesne + Yüklem

Anıñ bakıgı kör ‘Onun bakışını gör.’ (DLT1: 373)

Eliğ örünği ber ‘El ücretini ver.’ (DLT1: 134)

2.1.2.2.2. Belirtisiz nesne + Yüklem

Bilig örgen ‘Bilim öğren.’ (DLT1: 385)

Uşaklık kılma ‘Çocukluk yapma.’ (DLT1: 150)

2.1.2.3. Özne + Nesne + Yüklem

Divanü Lügati't-Türk' te en çok karşılaşılan cümle sıralanışlarından biri [özne + nesne + yüklem] şeklinde olan diziliştir. Yukarıda ifade ettiğimiz [nesne + yüklem] şeklinde olan sıralanışta öznenin varlığını yüklemde bulunan kişi eklerinden anladığımızı belirtmiştik. Bu tür cümlelerde ise yüklemın bildirdiği işi yapan özne cümle içerisinde kullanılmaktadır.

Anlaşılması kolay olan bu tür cümle sıralanışının metinlerde çok sayıda örneği bulunmaktadır. İncelediğimiz metinlerde bu tür cümleler oluşturulurken özne olarak en

çok kullanılan kelimelerin *er (adam)* ve *ol (o)* olduğu dikkat çekmektedir. Bu iki kelimeyle kurulan cümlelerin sayıları oldukça fazladır.

Metinlerde yer alan [özne + nesne + yüklem] şeklindeki cümle sıralanışına uygun olan cümleler almış oldukları nesnelere göre belirtili ve belirtisiz nesne olmak üzere iki grupta incelenebilir.

2.1.2.3.1. Özne + Belirtili Nesne + Yüklem

Öncelikle belirtili nesne almış olan örneklerimize bakalım. Bu tür cümle sıralanışlarında özne olarak en çok görev alan kelimenin *er (adam)* olduğu görülüyor. Aynı şekilde belirtili nesne olarak görev alan kelimenin de *meni (beni)* kelimesi olduğu görülmektedir.

Metinlerde belirtili nesne alarak özne ve yüklemle birlikte kullanılan cümlelerin hepsi yapılarına göre basit cümle şeklindedir.

Metinlerde [özne + belirtili nesne + yüklem] şeklinde sıralanan cümlelerimize şu örnekleri verebiliriz:

Bek anı uçuzladı. ‘Bey onu horladı.’ (DLT1: 54)

Ol uruknı esitti. ‘O, ipi uzattı.’ (DLT1: 209)

Er arçısın artındı. ‘Adam heybesini ardındı.’ (DLT1: 250)

Er ışın ogurladı ‘Adam işini vaktinde yaptı.’ (DLT1: 300)

Er ışın ukdı. ‘Adam işini anladı.’ (DLT1: 168)

Er sözüğ kewdi. ‘Adam sözü geveledi.’ (DLT2: 16)

Er sözüğ uksadı. ‘Adam sözü anlamak istedi.’ (DLT1: 277)

Er tawarın kısındı. ‘Adam malını kısıtı cimrilik etti.’ (DLT2: 155)

Er tonın suçuldi. ‘Adam elbisesini çıkardı soyundu.’ (DLT2: 122)

It keyikni sürkiledi. ‘Köpek geyiği kovaladı.’ (DLT3: 353)

(Daha fazla örnek için Ek 1’e bk.)

2.1.2.3.2. Özne + Belirtisiz Nesne + Yüklem

Bu tür cümle sıralanışında özne ve yüklemle birlikte kullanılan nesne fiile herhangi bir ek almadan eksiz olarak bağlanmaktadır. Bu cümlelerin de tamamı yapıları bakımından basit cümle şeklindedir.

Nesne alan; fakat eksiz olarak kullanılan cümlelerde özne olarak görev alan kelimelerin de genellikle *er (adam)*, *men (ben)* ve *ol (o)* oldukları görülmektedir.

Metinlerde [özne + belirtisiz nesne + yüklem] şeklinde olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Ol bıçek biletti. ‘O bıçak biletti.’ (DLT2: 310)

Ol bilig bildi. ‘O, bilgi bildi.’ (DLT2: 22)

Beg kend egirdi. ‘Bey şehri kuşattı.’ (DLT1: 178)

Er suw sagurdi. ‘Adam su içti, yuttu.’ (DLT2: 80)

Er süngük ogurdu. ‘O, kemiği bitıştirdi ve ayırdı.’ (DLT1: 178)

Er tariğ sawurdu. ‘Adam ekin savurdu.’ (DLT2: 82)

Er yarındak tiltürdi. ‘Adam kayış dildirdi.’ (DLT2: 175)

Men butak egsedim. ‘Ben, budağı, dalı eğmek istedim.’ (DLT1: 277)

Men yıpar saçtım. ‘Ben misk saçtım.’ (DLT2: 4)

(Daha fazla örnek için Ek 2’ye bk.)

2.1.2.4. Özne + Dolaylı Tümleç + Yüklem

Metinlerde sıralanış olarak çok az rastlanılan cümlelerden biri ise aşağıda gösterdiğimiz şekildedir. Cümlede yer alan isim unsurunun yönelme (-e) hal ekini alarak dolaylı tümleç görevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki örnekte birleşik fiil olan *ver-* anlamını yitirmiştir. Bu kullanıma örnek olan cümle şu şekildedir:

Ol begge alkış berdi. ‘O Beyi öğdü.’ (DLT1: 97)

2.1.2.5. Özne + Yüklem

İncelediğimiz metinlerde çok kullanılan bir başka cümle sıralanışı [özne+ yüklem] şeklinde olan diziliştir. Bu tür sıralanışlar için örneklerimizin sayısı fazladır. İncelediğimiz metinlerin genelinde daha çok kısa cümle yapılarının kullanıldığı görülmektedir.

İşte bu kısa cümle yapıları için en uygun olan cümle sıralanışının da bu tür [özne + yüklem] şeklinde olanlar olduğu anlaşıyor. Daha çok iki kelimeden oluşan bu tür cümlelerin, metinler içerisinde geniş yer tuttuğu gözlenmektedir. Bu sıralanışa uygun olan cümlelerde özne olarak en çok kullanılan kelimenin *er* (adam) olduğu görülmektedir.

Metinlerde yer alan [özne + yüklem] şeklinde sıralanan cümleler öznelerine göre incelendiğinde farklı öznelere rastlanmaktadır. Bu yapılarıdaki öznelerin etken, edilgen, dönüşlü ve işteş fiillerin özneleri oldukları anlaşıyor.

Yukarıda belirttiğimiz gruplara uygun olan örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

2.1.2.5.1. Öznesi Etken Olan Cümleler

Bu tür cümlelerde özneler fiilin bildirdiği işi, oluşu, hareketi yapan; yani yapıcı durumda olan öznelerdir. Bir fiil cümlesinde özne, ister gerçek özne olsun ister gizli özne olsun varsa ve özne işi kendisi yapıyorsa bu tür cümlelerdeki fiiller etken fiillerdir.

Metinlerde [özne + yüklem] biçiminde sıralanmış ve öznesi etken olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Er açıktı. ‘Adam acıktı.’ (DLT1: 172)

Er emgedi. ‘Adam emek çekti.’ (DLT1: 284)

Er ewdi. ‘Adam acele etti.’ (DLT1: 167)

Er ölügsedi. ‘Adam ölmek istedi.’ (DLT1: 303)

Er sogundi. ‘Adam üşüdü.’ (DLT2: 152)

Er yıgaç yardı. ‘Adam ağaç yardı.’ (DLT3: 57)

Er yorıdı. ‘Adam yürüdü.’ (DLT3: 87)

Kaynar aşış eşdi. ‘Kaynıyan tencere taşı.’ (DLT1: 166)

Kuş uçdı. ‘Kuş uçtu.’ (DLT1: 163)

(Daha fazla örnek için Ek 3’e bk.)

2.1.2.5.2. Öznesi Edilgen Olan Cümleler

Edilgen cümlelerde özneler işi, oluşu, hareketi yapan değil yapılan işten ve hareketten etkilenen durumundadır. Bu şekildeki cümlelerde işi yapan asıl özneler söylenmeyerek gizlenirler. Öznelerin yerini nesneler alır.

‘Gizlenen öznenin yerini yalın tümleç (nesne) almıştır. Gerçek öznenin yerini alan bu tür özneye sözde özne adı verilir (Koç, 1996 : 474).’

Bir fiil cümlesindeki özne, fiili yapan değilse ve başkasının yaptığı işten etkileniyorsa; yani öznesi sözde özne ise bu tür cümlelerin yüklemelerindeki fiiller edilgendir. Edilgen çatılı fiiller başkaları tarafından yapılma anlamı verirler.

Metinlerde [özne + yüklem] şeklinde sıralanmış olan ve özneleri edilgen olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Anıñ ewi üşeldi. ‘Onun evi arandı.’ (DLT1: 197)

Aş yeldi. ‘Yemek yendi.’ (DLT3: 64)

Beşik ügrildi. ‘Beşik ırlandı sallandı.’ (DLT1: 48)

Er ağırlandı. ‘Adam ağırlandı, ikram edildi.’ (DLT1: 290)

Etmek ısırdı. ‘Ekmek ısırdı.’ (DLT1: 247)

Moncuk sürildi. ‘Boncuk döğüldü, ezildi.’ (DLT2 : 123)

Ew bozuldu. ‘Ev bozuldu.’ (DLT2: 131)

Ew süprüldi. ‘Ev süpürüldü.’ (DLT2: 231)

Kapuğlar açışdı. ‘Kapılar açıldı.’ (DLT1: 239)

Uruk kerildi. ‘İp gerildi.’ (DLT2 : 136)

(Daha fazla örnek için Ek 4’e bk.)

2.1.2.5.3. Öznesi Dönüslü Olan Cümleler

Bir fiil cümlesinde özne işi hem yapıyor hem de yaptığı işten etkileniyorsa bu tür cümlelerdeki fiiller dönüslü fiillerdir.

Dönüslü fiiller ile edilgen fiiller karıştırılmamalıdır. Dönüslü fiiller aynı zamanda etkendir. Çünkü işi yapan özne gerçek ya da gizli öznedir. Yani yapıcı bir durumdadır. Edilgen fiillerde ise özne, sözde öznedir. Yani işi yapan değil yapılan işten etkilenen konumundadır.

Dönüslü fiillerde aynı zamanda öznenin yaptığı iş tekrar kendine döner. Hem etken hem edilgen gibi görünen bu fiillerde öznelerin etkileri kendilerine dönmektedir. Öznenin, fiili kendi kendine yapması anlamı vardır.

Metinlerde [özne + yüklem] şeklinde sıralanan ve öznesi dönüşlü olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Taz başı ıjmaklandı. ‘Kelin başı bozuldu, kelliği arttı.’ (DLT1: 313)

Aruk er öklendi. ‘Yorgun adam dinlendi.’ (DLT1: 259)

2.1.2.5.4. Öznesi İşteş Olan Cümleler

Bir cümlede dile getirilen fiil, en az iki kişi tarafından birlikte ya da karşılıklı yapıyorsa bu tür fiillere işteş çatılı fiil denir. İncelediğimiz metinlerde yer alan işteş fiiller birlikte ve karşılıklı yapılma anlamı taşımaktadırlar.

Bu gruba giren cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Aşağıdaki cümlelerde işteş fiillerin birlikte yapılma anlamı verdikleri anlaşılıyor:

Suwlar akışdı. ‘Sular akıştı.’ (DLT1: 186)

Oglan yügrüşdi. ‘Çocuklar koşuştu.’ (DLT3: 102)

Böri barça ulışdı. ‘Bütün kurtlar uluştu.’ (DLT1: 188)

Şu örneklerde ise karşılıklı yapılan işleri anlatan işteş fiiller kullanıldığı görülmektedir:

İkki bogra igeşti. ‘İki boğa çarpıştı, ısırdı.’ (DLT1 : 187)

İkki adhgır ilişdi ‘İki aygır ısırdı.’ (DLT1 : 188)

Eren alpı okıştılar

Kıngır közin bakıştılar

Kamuğ tolmin tokıştılar

Kılıç kınka küçün sıgdı. ‘Yiğitler çağrıştılar, kızgın gözle bakıştılar, bütün silahlarla çarpıştılar, kılıç kına güc sıgdı.’ (DLT1 : 359)

Tünğür kadhın buluştı

Kırkın takı koluştı

Emdi tışım kamaştı

Altı ‘Turumtay’ımnı. ‘Dünür, kayın buluştu; kızlarını da birbirlerinden istediler. Şimdi dişim kamaştı. Turumtay’ımı aldı.’ (DLT2 : 110)

2.1.2.6. Zarf Tümleci + Yüklem

Divanü Lügati’t-Türk’ te yüklemden önce gerek dolaylı tümlecin gerek zarf tümlecinin fazla kullanılmadığı görülmektedir. Bunda dolaylı tümleç ve zarf tümlecinin cümlelerin, temel değıl de yardımcı unsurları olmasının büyük payı vardır.

Fazla olmamakla beraber kullanılan başka bir cümle sıralanışı da [zarf tümleci + yüklem] şeklinde olan diziliştir. Yine bu tür cümleler de yukarıda ifade ettiğimiz gibi kısa cümle yapısına uygundur.

Metinlerde *kün (gün)*, *yıl (yıl)*, *tün (gece)*, *gündüz*, *baya ok (az önce)* gibi zaman belirten kavramların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunların dışında *birle* (ile) kelimesi de bazı kelimelere eklenerek onların zarf tümleci gibi kullanılmasını sağlamıştır. *Emdi*

(*şimdi*), *andan (sonra)*, *eyle – andağ (öyle)* gibi kelimelerin de bazı cümlelerimizde zarf tümleci göreviyle kullanıldığı gözlenmektedir.

[Zarf tümleci + yüklem] şeklinde olan sıralanışlara şu cümleleri örnek olarak verebiliriz:

Bu kün bargıl. ‘Bu gün git.’ (DLT1: 340)

Bu çerlikde kel. ‘Bu vakitte gel.’ (DLT1: 323)

Eyle kılğıl. ‘Öyle yap.’ (DLT1: 113)

Şep kel. ‘Çabuk gel.’ (DLT1: 319)

Andağ aydım. ‘Öyle söyledim.’ (DLT1: 118)

Tünle keldim. ‘Geceleyin geldim.’ (DLT1: 339)

Baya ok keldim. ‘Az önce geldim.’ (DLT1: 37)

Çat çat urdı. ‘Çat çat vurdu.’ (DLT1: 320)

Edhgü edh. ‘İyi yapılmış.’ (DLT1: 79)

Emdi keldim. ‘Şimdi geldim.’ (DLT1: 125)

(Daha fazla örnek için Ek 5’e bk.)

2.1.3. Devrik Cümle

Bazı zamanlar, anlatılan düşünceye etkinlik kazandırmak amacıyla yüklem diğer öğelerden önce kullanılır. Konuşma ve yazı dilinde sıkça kullanılan bu tür cümlelere devrik cümle denir.

Kurallı olan Türkçe cümle yapısına bazı durumlarda uyulmadığı görülür. Yani özne, nesne, tümleçler, yüklem şeklinde olan sıralanışın terk edilerek, yüklem sondan alınıp başka yerlerde kullanılması dilimizdeki devrik cümleleri oluşturur. Devrik cümlelerin daha çok şiirlerde kullanıldığını söyleyebiliriz.

‘Devrik cümlede, kurallı cümledeki sırayı göremeyiz. Devrik cümle yüklem öne alınarak nesnenin, öznenin, tümleçlerin yer değiştirmesidir. Böyle cümleler yapmakta yazarların çeşitli amaçları vardır. Bunlardan biri konuşma dilini yazı diline yansıtmaktır. Bazıları devrik cümleye yazılarında yer vermekle daha etkili, daha ilgi çekici bir anlam sağlamayı amaçlarlar (Korkmaz, 1995 : 147)’.

Gencan (2001 :139) ise devrik cümlelerin başlıca gelişigüzel konuşmalarda ve koşuklarda kullanıldığını belirtmektedir.

İncelediğimiz metinlerin hem nesir hem de nazım kısımlarında devrik cümleler kullanılmıştır.

Metinlerdeki devrik cümlelerin sıralanışları incelediğinde farklı şekillerde sıralanmış pek çok cümleye rastlanılmaktadır.

Kullanılan başlıca devrik cümle sıralanışları şöyle gösterilebilir:

- a) nesne + yüklem + özne
- b) özne + yüklem + nesne
- c) yüklem + özne
- d) yüklem + dolaylı tümleç

e) yüklem + nesne.

Yukarıda verdiğimiz başlıca cümle sıralanışlarına uygun olarak seçtiğimiz örnek cümlelerimiz ise şunlardır:

2.1.3.1. Nesne + Yüklem + Özne

İncelediğimiz metinlerin genelinde sıkça kullanılan kısa cümle yapısına uygun olarak, cümlenin temel unsurları olan yüklem ve öznenin yanına bir de nesnenin ilave edilmesiyle oluşturulan cümlelerdir. Ele aldığımız metinlerde bu şekilde sıralanmış olan cümlelerin sayısı fazla değildir.

[Nesne + yüklem + özne] biçiminde olan dizilişlere verebileceğimiz örnek şudur:

Bıçek kıkdi er. ‘Adam bıçak bile di yahut bıçağın birini öbürü üzerine sürttü.’ (DLT2: 293)

2.1.3.2. Özne + Yüklem + Nesne

Ele aldığımız metinlerde örneklerine sık rastladığımız cümle sıralanışlarından biri [özne + yüklem + nesne] şeklinde olan sıralanıştır. Seçtiğimiz cümlelerin genelinde nesne olarak belirtili nesne kullanıldığı görülüyor. Özneler ise çoğu kez *ol* (o) kelimesinin kullanılmasıyla sağlanmıştır.

Bu grupta yer alan cümlelerdeki nesnelerin hepsinin belirtme (-i) eki ile belirlendiği görülmektedir. Bunun nedeni ise cümlede yer alan nesneler fiillerden önce değillerse genellikle belirtme eki ile işaretlenirler.

Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Ol esirgedi nengni. ‘O, bir nesnenin kaybolması üzerine acındı (DLT1: 306)

Ol anukladı nengni. ‘O nesneyi hazır buldu ve aldı.’ (DLT1: 305)

Ol kalbuzladı nengni. ‘O nesneyi tıkım yaptı lokma yaptı.’ (DLT3: 350)

Ol kızarttı nengni. ‘O bir nesneyi kızarttı.’ (DLT3: 431)

Ol tepretti nengni. ‘O, bir şeyi tebretti kımıldattı.’ (DLT2: 329)

Ol usladı nengni. ‘O, nesneyi anladı.’ (DLT1: 286)

Er turpladı nengni. ‘Adam bir şeyin örneğini yaptı.’ (DLT3: 443)

Ol berkitti nengni. ‘O bir şeyi berkitti.’ (DLT2: 340)

Ol kıftuladı bözüğ. ‘O bezi kırktı.’ (DLT3: 352)

Ol örtti nengni. ‘O bir şeyi örttü.’ (DLT3: 425)

(Daha fazla örnek için Ek 6’ya bk.)

2.1.3.3. Yüklem + Özne

Divanü Lügati’t-Türk’ te en çok karşılaşılan devrik cümle sıralanışı [yüklem + özne] biçiminde olan diziliştir. Basit, kısa ve öz bir anlatıma uygun olan bu tür cümleler metinlerin genelinde oldukça fazla yer tutmaktadır. Belirttiğimiz yapıya uygun olarak oluşturulmuş cümlelerde özne çoğu zaman *neng* (nesne-şey) ve *er* (adam) kelimesidir.

Metinlerde yer alan [yüklem + özne] şeklinde sıralanmış olan cümleleri öznelerine göre incelediğimizde farklı öznelere rastlamaktayız. [yüklem + özne] şeklinde olan cümlelerde yer alan öznelerin fiillere göre etken, edilgen ve dönüşlü yapıda özneler oldukları anlaşıyor.

Bu şekilde olan cümleleri şöyle gruplandırabiliriz:

2.1.3.3.1. Öznesi Etken Olan Cümleler

Bu tür cümlelerde özneler fiilin bildirdiği işi, oluşu, hareketi yapan ; yani yapıcı durumda olan öznelerdir. Bir fiil cümlesinde özne, ister gerçek özne olsun ister gizli özne olsun, varsa ve özne işi kendisi yapıyorsa bu tür cümlelerdeki fiiller etken fiillerdir.

Metinlerden seçtiğimiz örnekler şunlardır:

Amuşdı er. ‘Adam kendisine yapılan çıkışma veya kınama dolayısıyla apıştı kaldı.’ (DLT1: 190)

Kutaldı er. ‘Adam mesut oldu.’ (DLT2: 121)

Tawuşladı neng. ‘Nesne kımıldadı.’ (DLT3: 335)

Kururdu neng. ‘Nesne kurumaya yüz tuttu.’ (DLT2: 77)

Ötleşdi neng. ‘Eşya delik deşik oldu.’ (DLT1: 238)

Budhuşdı neng. ‘Bir şey ayrıldı.’ (DLT2: 93)

2.1.3.3.2. Öznesi Edilgen Olan Cümleler

Bir fiil cümlesindeki özne, fiili yapan değilse ve başkasının yaptığı işten etkileniyorsa; yani öznesi sözde özne ise bu tür cümlelerin yüklemelerindeki fiiller edilgendir. Edilgen çatılı fiiller başkaları tarafından yapılma anlamı verirler.

Metinlerde [yüklem + özne] şeklinde sıralanmış olan ve özneleri edilgen olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

İsteldi neng. ‘O şey istendi.’ (DLT1: 246)

Bulduktı neng. ‘Nesne bulundu.’ (DLT2: 227)

Keslişdi neng. ‘Nesne kesildi.’ (DLT2: 224)

Edhleldi neng. ‘Nesne ıslah olundu.’ (DLT1: 295)

İrteldi neng. ‘O şey arandı, araştırıldı.’ (DLT1: 245)

Körüldi neng. ‘Nesne görüldü.’ (DLT2: 136)

Sürtüldi neng. ‘Nesne sürtüldü döğüldü.’ (DLT2: 231)

Tapuldu neng. ‘Nesne bulundu.’ (DLT2: 119)

Tepildi yer. ‘Yer tepildi.’ (DLT2: 119)

Büklündi neng. ‘Nesne büküldü kıvrıldı.’ (DLT2: 239)

(Daha fazla örnek için Ek 7’ye bk.)

2.1.3.3.3. Öznesi Dönüştü Olan Cümleler

Bir fiil cümlesinde özne işi hem yapıyor hem de yaptığı işten etkileniyorsa bu tür cümlelerdeki fiiller dönüştü fiillerdir.

Dönüştü fiillerde aynı zamanda öznenin yaptığı iş tekrar kendine döner. Hem etken hem edilgen gibi görünen bu fiillerde öznelerin etkileri kendilerine dönmektedir. Öznenin, fiili kendi kendine yapması anlamı vardır.

Metinlerde [yüklem + özne] şeklinde sıralanan ve öznesi dönüştü olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Buçgaklandı neng. 'Nesne köşelendi.' (DLT2: 273)

Süçüşdi neng. 'Nesne tatlılandı.' (DLT2: 92)

Bekişdi neng. 'Nesne sağlamlaştı.' (DLT2: 105)

Arttı neng. 'Nesne arttı.' (DLT3: 425)

Beklendi neng. 'Nesne berkişti sağlamlaştı.' (DLT2: 239)

Buruşdı neng. 'Nesne buruştu, asık çehre gibi buruştu.' (DLT2: 94)

Uçlandı neng. 'Bir şeyin ucu peyda oldu.' (DLT1: 256)

Üzlüşdi neng. 'O şey üzüldü, koptu.' (DLT1: 240)

Kılsındı neng. 'Nesne kısıldı iki şey arasına sıkıştı.' (DLT2: 251)

Tökleşdi neng. 'Nesneler döküldü, aktı.' (DLT2: 207)

Aklındı neng. 'Bir şey büsbütün bitti, tükendi.' (DLT1: 254)

(Daha fazla örnek için Ek 8'e bk.)

2.1.3.4. Yüklem + Nesne

Metinlerde yer alan ve örneği az olan cümle sıralanışlarından biri de [yüklem + nesne] biçiminde olanıdır.

Bu gruptaki örneklerimiz nesne alıp almamalarına göre incelendiğinde, nesne aldıkları ve bu nesnelerin belirtili nesne görevinde kullanıldıkları anlaşılıyor. Bu grupta yer alan cümlelerin de almış oldukları nesnelerde belirtme ekinin kullanıldığı görülmektedir.

Bulduzdı nengni. 'O bir şeyi buldurdu.' (DLT2: 202)

Sökti nengni. 'Bir şeyi söküp attı.' (DLT1: 444)

2.1.4. Sonuç

Öğelerinin dizilişine göre cümle çeşitleri kurallı ve devrik cümle olarak iki grup halinde incelenmiştir. Metinlerdeki farklı biçimde sıralanan kurallı cümleler, dizilişleri bakımından genel olarak;

- dolaylı tümleş + yüklem
- nesne + yüklem
- özne + nesne + yüklem
- özne + dolaylı tümleş + yüklem

- e) özne + yüklem
- f) zarf tümleci + yüklem şeklinde düzenlenmişlerdir.

Yüklemi sonda olmayan cümle olarak tanımladığımız devrik cümlelerin ise genel olarak:

- a) nesne + yüklem + özne
- b) özne + yüklem + nesne
- c) yüklem + özne
- d) yüklem + nesne şeklinde sıralandıkları görülmektedir.

Kurallı cümleler içerisinde yer alan [nesne + yüklem] ve [özne + nesne + yüklem] şeklinde sıralanmış olan cümleleri incelerken bu cümlelerdeki nesnelerin hem belirtili ve hem de belirtisiz nesne biçimleriyle kullanıldıkları anlaşılmaktadır. [nesne + yüklem] şeklindeki sıralanışa uygun olan cümlelerde öznenin varlığı yüklem içerisinde kullanılan kişi eklerinden anlaşılmaktadır.

Devrik cümleleri incelerken özne + nesne + yüklem] şeklindeki sıralanışlarda yer alan ve nesne görevinde kullanılan kelimelerin hepsinin belirtme (-i) eki ile belirlendiği anlaşıyor. Bunun nedeni nesnelerin fiillerden önce kullanılmazlarsa genellikle belirtme eki ile işaretlenmeleridir. Yine [yüklem + nesne] biçiminde sıralanan cümlelerde de nesne görevinde kullanılan kelimelerin belirtme eki almış oldukları görülmektedir.

Kurallı cümlelerde [nesne + yüklem] sıralanışlarının genellikle emir anlamı ifade ettiği ve emir verilen şahıs olarak ise ikinci tekil şahıs zamiri olan *sen* kelimesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

[Özne + nesne + yüklem] şeklinde sıralanan cümleler oluşturulurken özne olarak en çok kullanılan kelimelerin *er (adam)* ve *ol (o)* oldukları dikkat çekmektedir.

İncelediğimiz metinlerde de bugünkü Modern Türkçede olduğu gibi daha çok kurallı cümlelerin kullanıldığı gözlenmektedir. Metinlerde yer alan cümlelerde öznelerin de fiillere göre; etken, edilgen, dönüşlü ve işteş gibi farklı şekillerde kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

2.2. ANLAMLARINA GÖRE CÜMLELER

2.2.1. Giriş

Cümleler, bildirdiği fiilin veya yargının yapılıp yapılmadığına ya da bulunup bulunmadığına göre çeşitlere ayrılır. Cümlede bildirilen işin yapıldığı veya yapılmadığı haber verilir. Bir işin yapılmasını dilek yoluyla da isteyebiliriz, emir yoluyla da. Bu değişik durumlar yüklemde de değişiklik yapmamızı gerektirir. Bunun sonucu olarak da cümleler değişik anlam özellikleri kazanır. İşin yapılıp yapılmamasına veya yapılma şeklinin istenilişine göre cümleler gruplandırılabilir.

Her cümle bir anlamı aktarmak için kurulur. Bu nedenle her cümlemin ayrı bir anlamı vardır. Cümleleri anlamları bakımından gruplandırırken dikkate alınan unsur yargının bildirilme şeklidir.

Anlamlarına göre cümleleri, sınıflandırırken genel olarak dil bilimcilerin, bazı farklılıklara rağmen, Karahan (1999), Hatipoğlu (1972), Hacıeminoğlu (1996) yaklaşık olarak ortak bir tasnif yaptıklarını görüyoruz. Bu sınıflandırmada biz genellikle Hacıeminoğlu (1996) tasnifine uyduk. Bu tasnife ilave olarak Gencan (2001)'den ünlem cümlesini, sınıflandırmamıza dahil ettik.

Anlamlarına göre cümleleri bu bilgiler ışığında beş grup halinde inceleyeceğiz.

2.2.2. Olumlu Cümle

Yüklemin bildirdiği işin meydana geldiğini, yargının ortaya çıktığını, gerçekleştiğini, yüklemde belirtilen işin yapıldığını bildiren isim ve fiil cümlelerine olumlu cümle denir.

Yargıyı bildiren yüklem olumlu bir fiil veya isimden oluşuyorsa, buna olumlu cümle diyoruz. Bu tür cümlelerin yüklemi yapma, yapılma veya olma bildirir.

Beserek (1991) olumlu cümleyi; cümle unsurlarının başına *ne...ne* karşılaştırma edatlarının getirilmediği veya çekimli fiilin çatısına *-ma, -me* olumsuzluk eklerinin alınmadığı cümlelerdir, şeklinde tanımlıyor.

İncelediğimiz metinlerde yer alan olumlu cümle sıralanışlarının çok farklı şekillerde olduğu, bugün kullandığımız pek çok şekildeki cümle dizilişlerinin bu metinlerde de kullanıldığı görülüyor. Ele aldığımız metinlerde yer alan kurallı ve devrik cümleler içerisinde anlamları bakımından olumlu olan çok sayıdaki cümleden bazılarını örnek olarak burada göstereceğiz.

Olumlu cümlelerin başlıca sıralanışlarını şu esaslara göre ele alacağız:

- a) dolaylı tümleş + yüklem
- b) nesne + yüklem
- c) özne + nesne + yüklem
- d) özne + yüklem
- e) yüklem + nesne

f) yüklem + özne

g) zarf tümleci + yüklem.

Bu ifade ettiğimiz dizilişlere uygun olarak seçtiğimiz başlıca örnek cümlelerimizi sırasıyla ele alalım.

2.2.2.1. Dolaylı Tümleç + Yüklem

Metinlerde örneğinin fazla olmadığı sıralanışlardan biridir.

Metinlerde kullanılan bu sıralanışa örnek cümlelerimiz şunlardır:

Ağnar aydım. ‘Ona söyledim.’ (DLT1: 93)

Kişi ara kirdim. ‘Halk arasına girdim.’ (DLT1: 87)

2.2.2.2. Nesne + Yüklem

Ele aldığımız metinlerde örneklerine sıkça rastladığımız olumlu cümle sıralanışlarından biridir.

Metinlerde [nesne + yüklem] şeklindeki olumlu cümle sıralanışına uygun olarak verebileceğimiz örnekler şunlardır:

Anıñ udhuzu kiçitti. ‘Onun uyuzunu kaşıttı.’ (DLT2: 300)

Eliğ örünği ber. ‘El ücretini ver.’ (DLT1: 134)

Kapuğ açdı. ‘Kapıyı açtı.’ (DLT1: 163)

Nenğ karmaladı. ‘Bir şeyi yağma etti.’ (DLT1: 433)

Bıçek kikdi er. ‘Adam bıçak bile di yahut bıçağın birini öbürü üzerine sürttü.’ (DLT2: 293)

Anıñ öpkese in öçürdi. ‘Onun öfkesini yatıştırdı.’ (DLT1: 176)

2.2.2.2.1. Özne + Nesne + Yüklem

İncelediğimiz metinlerde sayısı fazla olan bir başka olumlu cümle sıralanış da [özne + nesne + yüklem] şeklindeki diziliştir. Bu şekilde kurulan cümleler metnin genelinde oldukça fazladır.

Bu şekildeki sıralanışlara şu cümleleri örnek verebiliriz:

Bek anı uçuzladı. ‘Bey onu horladı.’ (DLT1: 54)

Anıñ eti üzöldü. ‘Onun eti üzöldü.’ (DLT1: 196)

At kulakın tuwurdı. ‘At kulağını dikti.’ (DLT2: 73)

Beg kend egirdi. ‘Bey şehri kuşattı.’ (DLT1: 178)

Beg ogrını tutturdı. ‘Bey hırsızı tutturdu.’ (DLT2: 174)

Buz tışığ sızlattı. ‘Buz dişi sızlattı.’ (DLT2: 346)

Er eriğ kırdı. ‘Adam yeri kazdı.’ (DLT2: 7)

Ol anı ardı. ‘O, onu aldattı.’ (DLT1: 172)

Ol anı argıttı. ‘O, onu ağrıttı, acıttı.’ (DLT1: 261)

Ol anı oynattı. ‘O, onu oynattı.’ (DLT1: 271)

(Daha fazla örnek için Ek 9’a bk.)

2.2.2.2.2. Özne + Yüklem

İncelediğimiz metinlerin genelinde kullanılan kısa cümle yapısının, daha çok cümlelerin temel unsurları olan özne ve yüklem birliktede kullanılmasıyla oluşturulduğunu görmekteyiz.

Metinlerde en çok kullanılan olumlu cümle sıralanışlarından biri de bu bilgiye uygun olarak [özne + yüklem] şeklinde olan sıralanıştır.

Bu sıralanışa uygun olarak verebileceğimiz örnek cümlelerimiz şunlardır:

Aruk er öklendi. ‘Yorgun adam dinlendi.’ (DLT1: 259)

Aşıç köpürdi. ‘Tencere köpürdü.’ (DLT2: 72)

At asıntı. ‘At, kurtulmak için ipi çekti, koparayazdı.’ (DLT1: 201)

Beşik ügrildi. ‘Beşik ırlandı sallandı.’ (DLT1: 48)

Er açıktı. ‘Adam acıktı, açlıktan kıvrandı.’ (DLT1: 190)

Er agtıldı. ‘Adam yere vuruldu, sarsıldı.’ (DLT1: 246)

Er boguldu. ‘Adam boğuldu.’ (DLT2: 131)

Er eğirseddi. ‘Adam, ağır ilaç kullanmak istedi.’ (DLT1: 302)

Kün togdı. ‘Güneş doğdu.’ (DLT2: 14)

Ot öndi. ‘Ot bitti.’ (DLT1: 35)

(Daha fazla örnek için Ek 10’a bk.)

2.2.2.2.3. Yüklem + Nesne

Sayısı az olmakla beraber metinlerde yer alan farklı bir cümle sıralanışı da [yüklem + nesne] biçiminde olmaktadır. Bu şekildeki sıralanışa metinlerde fazla yer verilmemiştir.

Bu sıralanışa uygun olan örnek cümlemiz ise şu şekildedir:

Bulduzdı nengni. ‘O bir şey buldurdu.’ (DLT2: 202)

2.2.2.2.4. Yüklem + Özne

Devrik cümlelerde, cümlelerin temel unsurları olan özne ve yüklem yer değiştirilerek meydana getirildiği farklı bir cümle sıralanışı da [yüklem + özne] şeklinde olmaktadır.

Bu cümlelerin genelinde özne olarak görev alan kelime *neng* (nesne) kelimesidir.

Bu sıralanışa uygun olan örnek cümlemiz ise şu şekildedir:

Amuşdı er. ‘Adam kendisine yapılan çıkışma veya kınama dolayısıyla apışdı, kaldı.’ (DLT1: 190)

Edhleldi neng. ‘Nesne ıslah olundu.’ (DLT1: 295)

İrteldi neng. ‘O şey arandı, araştırıldı.’ (DLT1: 245)

Közündi neng. ‘Nesne görüldü.’ (DLT2: 157)

Öklidi neng. ‘Nesne arttı, büyüdü.’ (DLT1: 287)

Tapuldı neng. ‘Nesne bulundu.’ (DLT2: 119)

Tepildi yer. ‘Yer tepildi.’ (DLT2: 119)

Tökleşdi neng. ‘Nesneler döküldü aktı.’ (DLT2: 207)

Adhaklandı neng. ‘Nesne ayaklandı, ayak sahibi oldu.’ (DLT1: 293)

Aklındı neng. ‘Bir şey büsbütün bitti, tükendi.’ (DLT1: 254)

(Daha fazla örnek için Ek 11’e bk.)

Olumlu cümlelerde genel olarak zaman ve durum bildiren kelimelerin cümle içerisinde zarf tümleci görevinde kullanıldığı anlaşıyor. Bu görevde kullanılan başlıca kelimeler içinde en çok *andan* (sonra), *baya ok* (az önce), *emdi* (şimdi), *andağ* (öyle) gibi kelimeler ve *birle* (ile) kelimesinin başka kelimelere eklenmiş biçimiyle kullanılan kelimeler yer almaktadır.

[Zarf tümleci + yüklem] şeklinde olan olumlu cümle sıralanışlarına şu cümleleri örnek verebiliriz:

Andağ aydım. ‘Öyle söyledim.’ (DLT1: 118)

Anıñ birle uruşdı. ‘Onunla vuruştı.’ (DLT1: 182)

Tünle keldim. ‘Geceleyin geldim.’ (DLT1: 339)

Andan aydım. ‘Ondan sonra söyledim.’ (DLT1: 109)

At boşugu boldı. ‘Atın salıverilme zamanı geldi.’ (DLT1: 446)

At tuşagu boldı. ‘Atın ayağına köstek vurma zamanı geldi.’ (DLT1: 446)

Baya ok keldim. ‘Az önce geldim.’ (DLT1: 37)

Boğra kirkini kirdi. ‘Devenin kızıışma zamanı girdi.’ (DLT1: 443)

Emdi keldim. ‘Şimdi geldim.’ (DLT1: 125)

(Daha fazla örnek için Ek 12’ye bk.)

2.2.3. Olumsuz Cümle

Yüklemde anlatılan yargının gerçekleşmediğini bildiren cümleler, olumsuz cümledir. Bu cümlelerin yüklemeleri yapmama, yapılmama ve olmama gibi anlamlar bildirir. Yüklemelerinde yokluk, olmama anlamları bulunan isim ve fiil cümleleri olumsuz cümleleri oluşturur.

Olumlu bir cümleyi *-ma*, *-me* olumsuzluk eki, *değil* edatı ve *yok* kelimesi gibi unsurların getirilmesi olumsuz yapar.

‘Hükmü ifade eden yüklem, olumsuz bir fiil ya da bazı edat ve kelimelerle olumsuz anlama getirilmiş isimlerden oluşuyorsa, bu cümleye olumsuz cümle diyoruz (Hacıeminoğlu, 1996 : 208).’

Olumsuz cümleleri genel olarak olumsuz fiil cümleleri ve olumsuz isim cümleleri olarak iki grup halinde inceleyeceğiz. Bu şekilde sıralanmış olan cümleleri şöyle gösterebiliriz:

2.2.3.1. Fiil Cümleleri

(-mA)

Derlediğimiz metinlerde olumsuzluk unsuru olarak daha çok *-ma*, *-me* olumsuzluk ekinin kullanıldığı görülüyor. Bu şekilde oluşturulmuş cümlelerin sayısı oldukça fazladır. Pek çok ata sözünün de bu unsurlarla olumsuz yapıldığı metinlerdeki örneklerden anlaşılıyor. Bu eklerle oluşturulan cümlelerin daha çok atasözü gibi öğüt veren cümlelerde kullanıldıklarını görmekteyiz. Bu olumsuzluk eklerinin metinlerde kullanılırken genel olarak fiillere geniş zaman anlamı verecek şekilde *-mas*, *-mes* biçiminde yer aldığı görülüyor.

Metinlerde *-ma*, *-me* olumsuzluk ekiyle olumsuz hale getirilmiş cümlelerden seçtiğimiz örnekler şunlardır:

At teküzligi ay bolmas. ‘At akıtması ay olmaz.’ (DLT1: 507)

Azukluğ aruk ermes. ‘Azığı olan adam yorulmaz.’ (DLT1: 148)

Ewdeki buzagu öküz bolmas. ‘Ev danası öküz olmaz.’ (DLT1: 446)

Süsegen udhka Tengri müngüz bermes. ‘Süseğen, çok süsen öküze Allah boynuz vermez.’ (DLT3 : 364)

Ata tonı ogulka yarasa atasın tilemes. ‘Atasının elbisesi oğluna uygun gelirse ondan sonra atasını istemez.’ (DLT3 : 87)

Muş yakrıka tegişmes, ayur kişi nengi yaraşmas. ‘Kedi, asılı yağa erişemez, elin malı yaraşmaz der.’ (DLT2 : 105)

Saçratgudın korkmış kuş kırk yıl adhı yıgaç üze konmas. ‘Tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz.’ (DLT2 : 331)

Er oğlu munğadhmas, it oğlu külermes. ‘İnsan oğlu bunda kalmaz, it yavrusu tökezimez.’ (DLT2 : 84)

Bir karga birle kış kelmes. ‘Bir karga ile kış gelmez.’ (DLT2 : 26)

Anıñ yüzinge titinü baksa bolmas. ‘Onun yüzüne dik baksa olmaz.’ (DLT2 : 144)

(Daha fazla örnek için Ek 13’e bk.)

Metinlerde *-ma*, *-me* olumsuzluk ekinin kullanılmasıyla oluşturulan ve aynı cümleye *-sa*, *-se* eki ile şart anlamı kazandırılan cümleleri ayrı bir grup olarak bir araya getirmeyi uygun bulduk.

Anğduz bolsa at ölmes. ‘Andız olsa at ölmez.’ (DLT1: 114)

Bıçek erse öz sapın yonumas. ‘Bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz.’ (DLT1: 384)

Egir bolsa er ölmes. ‘Bir adamın yanında bu ilaçtan bulunursa ölmez.’ (DLT1: 54)

Itka uwut atsa oldanğ yemes. ‘Köpeğe utanma atılsa, verilse mestin altını yemez.’ (DLT1: 116)

Kaçış bolsa kıya körmes. ‘Halk arasında anlaşmazlık ve ürküntü olsa kimse birbirine yan bakamaz.’ (DLT1: 369)

Küzegü uzun bolsa elde köymes. ‘Küskü uzun olsa el yanmaz.’ (DLT1: 448)

Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas. ‘Tarla ekilip sürülürken kavga olursa harmanda, genç zamanında gürültü olmaz.’ (DLT1: 402)

Kiminğ bile kaş bolsa yaşın yakmas. ‘Kimin yanında kaş bulursa ona şimşek dokunmaz.’ (DLT3: 22)

Ay tolun bolsa eligin imlemes. ‘Ay, tolun-ondördü-oldukta elle gösterilmez.’ (DLT1: 82)

Bir toyın başı agrısa kamuğ toyın başı agrımas. ‘Bir din ulusunun başı ağrımakla bütün din ulularının başı ağrımaz.’ (DLT3: 169)

2.2.3.2. Olumsuz İsim Cümleleri

Bu cümleler yüklemli isim olan ve olumsuz bir anlam taşıyan cümlelerdir.

Bugün kullandığımız olumsuzluk unsurlarının; yani *yok* kelimesinin, *-sız*, *-siz* ekinin, *değil* edatının, incelediğimiz metinlerde de olumsuzluk unsuru olarak kullanıldıkları görülüyor. Bu olumsuzluk unsurlarından farklı olarak bugünkü *-i mek* fiilinin Karahanlı Türkçesi döneminde kullanılan *ermek* fiili ile de cümlelerin olumsuz hale getirildikleri anlaşıyor. Yine bugün kullanmadığımız *ap...ap* kelimelerinin de incelediğimiz metinlerde olumsuzluk unsuru olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Metinlerde bu dört olumsuzluk unsuruyla olumsuz hale getirilmiş cümleler bulunmaktadır.

Şimdi sırasıyla bu unsurlarla olumsuz şekle getirilmiş olan cümleleri, örnekleri ile beraber inceleyelim:

2.2.3.2.1. yok (yok)

Cümleleri olumsuz yapan unsurlardan biri *yok* kelimesidir. Bu kelimenin olumsuzluk unsuru olarak kullanılırken genel olarak herhangi bir ek almadığı, eksiz olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Seçtiğimiz örnek cümleler şunlardır:

Ol munda yok. ‘O burada yok.’ (DLT3: 143)

Yap yarmak yok. ‘Yanımda değirmi para yok.’ (DLT3: 3)

Köni barır keyikning közinde adhın başı yok. ‘Düz giden geyiğin gözünden başka yarası yok.’ (DLT3: 151)

Aşıtıça çir yok. ‘Tencerede yağ yok.’ (DLT1: 323)

Esende ewek yok. ‘Esenlikte ivme yok.’ (DLT1: 77)

Ol ıšta çıkış yok. ‘O işte çıkar yok.’ (DLT1: 368)

Künde irük yok.

Begde kıyık yok. ‘Güneşte gedik, Beyde caymak yok.’ (DLT1: 70)

2.2.3.2.2. –sız, –siz

Metinlerde olumsuzluk unsuru olarak kullanılan başka bir ek, isimlerde kullanılan *–sız, –siz* ekidir. Bu ekin isim olan kelimelere gelerek onları olumsuz yaptığı görülüyor. Bu şekle örnek olarak şu cümleleri verebiliriz:

Ogılan biligsiz. ‘Çocuklarda akıl yok.’ (DLT1: 386)

Oglak yiliksiz ogılan biligsiz. ‘Oğlakta ilik, çocukta bilgi yok.’ (DLT1: 119)

Toyın tapuğsak, Tengri sefinçsiz. ‘Toyın tapmak ister, Tanrı memnun değil.’ (DLT3: 377)

Metinlerde karşılaştığımız ve kullanımı bugünkü Modern Türkçe ile uygunluk gösteren, daha ziyade küçük şiir parçalarında kullanılmış olan *–sız, siz* ekine şu örnekleri verebiliriz:

Aşağıdaki cümlede kullanılan *–gü* eki gelecek zaman eki olmasına rağmen isimleşerek kullanılmıştır.

Türlüğ çeçek yarıldı

Barçın yadhım kerildi

Uçmak yeri körüldi

Tumluğ yana kalgüsüz. ‘Türlü çiçekler açıldı, ipek kumaştan yaygı serildi, cennetin yeri görüldü, kış gene gelecek değildir.’ (DLT1: 119)

Agdı bulıt kökreyü

Yagmur tolı sekriyü

Kalık anı ügriyü

Kança barır belgüsüz. ‘Bulut kükreyerek yükseldi, yağmur, dolu koşuşur, onu hava sürüyor, nereye gideceği belli değil.’ (DLT1: 354)

2.2.3.2.3. tegül (değil)

Bugün olduğu gibi incelediğimiz metinlerde de sıkça kullanılan olumsuzluk unsurlarından biri de *tegül* (değil) edatıdır. Modern Türkçede kullandığımız *değil* şekinden farklı olarak, incelediğimiz metinlerde *tegül* biçiminde kullanıldığı görülmektedir.

Bu kullanıma uygun olarak seçtiğimiz örnekler şunlardır:

Bu tag agası ogur tegül. ‘Bu dağa ağacak zaman değildir.’ (DLT2: 68)

Bu at tas tegül. ‘Bu at kötü değil.’ (DLT1: 329)

Bu turası yer tegül. ‘Bu, duracak yer değil.’ (DLT2 : 68)

Bu ya kurası ogur tegül. ‘Bu, yay kuracak vakit değil.’ (DLT2 : 68)

Bu turası yer tegül. ‘Bu, duracak yer değil.’ (DLT2 : 68)

Bu ya kurası ogur tegül. ‘Bu, yay kuracak vakit değil.’ (DLT2 : 68)

Bu at tas tegül. ‘Bu at kötü değil.’ (DLT1: 329)

Bu tag agası ogur tegül. ‘Bu dağa ağacak zaman değildir.’ (DLT2: 68)

2.2.3.2.4. ermek (-i mek)

Bugün kullanmadığımız, Doğu Türkçesinde (Çağataycada) *imes* biçimi yaşayan; incelediğimiz metinlerde örneklerine rastladığımız olumsuzluk unsurlarından birinin de *ermek* fiili olduğu anlaşıyor. Bu fiilin bugünkü *-i mek* fiilinin Karahanlılar devrinde kullanılan şekli olduğu anlaşılmaktadır. *-i mek* fiili geniş zamanın olumsuzu olarak kullanılmaktadır.

Bu kelime ile oluşturulan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Bu turgu yer ermes. ‘Bu, durulacak yer değildir.’ (DLT2 : 68)

Bu ya kurgu ogur ermes. ‘Bu yay kuracak vakit değildir.’ (DLT2 : 68)

2.2.3.2.5. ap...ap (ne...ne)

Bugünkü Modern Türkçede kullandığımız, Farsça *ne...ne* şekline uygun olan bir ifadeyi hatırlatan ve metinlerde sadece bir örneğine rastladığımız *ap...ap* kelimeleriyle olumsuz hale getirilmiş olan cümlelerin ise şu şekilde olduğu görülmektedir:

Ap bu, ap ol. ‘Bu değil, o değil; ne bu ne o.’ (DLT1: 34)

2.2.4. Soru Cümlesi

‘Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümle, soru cümlesidir. Soru cümlesi, olumlu veya olumsuz olabilir. Soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları, soru

edatları ve soru eki *mi, mi* bir cümleye soru anlamı kazandıran unsurlardır (Karahan, 1999 : 72)'.

Soru anlamı taşıyan, karşılığında bir cevap istenen cümlelerdir. Cümlelere, soru eki *mi, mi*; soru sıfatları *kaç, hangi, nasıl*; soru zamirleri *ne, kime, kaç, hangisi*; soru zarfları *niçin, neden, nasıl, ne zaman*; soru edatları *acaba, hani* gibi unsurlarla soru anlamı kazandırılır. Korkmaz (1995), soru eki olan *mi, mi* daha çok isim veya fiil olan yüklemi, soru kelimeleri ise fiil dahil cümledeki herhangi bir kelimeyi sormaya yarar, demektedir.

Soru eki *-mi, -mi* sadece yüklem değil, diğer unsurların da sorusunu hazırlar. Temelde soru cümleleri cevap almak amacıyla hazırlanan cümlelerdir. Soru cümlelerinin olumluluk ve olumsuzluğunu yüklem yapıca olumlu ya da olumsuz olması belirler. Bazı cümlelerde soru bildiren sözcükler olabilir; ancak cümle soru cümlesi olmayabilir.

Modern Türkçede de sıkça kullandığımız soru yapma yöntemlerinden olan soru eki *mi, mi*' nin incelediğimiz *Divanü Lügati't-Türk*' te de sıkça kullanıldığı seçtiğimiz örneklerden anlaşılıyor.

İncelediğimiz metinlerde *mi, mi* soru ekinin, ilerde seçmiş olduğumuz örneklerde de görüleceği gibi, bugünkü Türkçede olduğu gibi kendisinden önce gelen kelimelerden ayrı yazıldığı, kendisinden sonra gelen eklere ise bitişik yazıldığı anlaşılıyor.

Modern Türkçede olduğu gibi *mi, mi* soru ekinin kalınlık incelik uyumuna göre değişiklik göstererek uygun şekle (*mi, mi, mu, mü*) girdiğini de metinlerden seçtiğimiz örneklerden anlıyoruz. Yukarıda vermiş olduğumuz bilgilere göre *mi, mi* soru ekinin kullanımında fazla bir değişiklik olmadığını söyleyebiliriz.

2.2.4.1. Soru Edatları İle Soru Yapılan Cümleler

İncelediğimiz metinlerde, tek başlarına anlamları olmayan, ancak cümle içinde kullanıldıklarında anlam ve görevleri ortaya çıkan kelime veya ekler bulunmaktadır.

Dilimizde kelime, kelime grubu veya bazı cümlelerden sonra gelerek bu cümlelerin veya kelimelerin anlamlarına soru anlamı kazandıran kelimelere soru edatları denir. Soru edatları ek halinde olabileceği gibi kelime halinde de olabilir.

Şimdi metinlerde yer alan soru edatlarını inceleyelim:

2.2.4.1.1. *mi, mi, mu, mü*

'Eski Türkçe devresinden beri mevcut olan *mu, mü* edatı aslında bir ektir. Onun için, diğer soru edatlarının aksine, isim veya fiillerden sonra gelmek suretiyle soru mefhumunu ifade etmektedir. Bu edat uzun müddet uyum dışı kalarak bünyesini. *mu, mü* şekli ile muhafaza etmiş; fakat Batı Türkçesi'nin ilk devirlerinde *mi, mi* şeklinde düzleşmiştir. Daha sonra ise *mu, mü, mi, mi* telaffuzları eklenerek uyuma tabi olmuştur (Hacıeminoğlu, 1996 : 106).'

Bu, ek halinde kullanılan bir edattır. *mi*, *mi* soru edatıyla soru haline getirilmiş cümlelere şu örnekleri verebiliriz. Aşağıda vereceğimiz örneklerde, *mi*, *mi* soru ekinin kendisinden önce gelen kelimelerden ayrı yazıldığını görüyoruz.:

Tilkü mü togdı azu böri mü? 'Tilki mi doğdu yoksa kurt mu? (DLT1: 429)

Bu ışda seninğ tablagınğ bar mu. 'Bu işte senin rızan var mı? (DLT1: 462

Çürkü bar mı. 'Çişin var mı? (DLT1: 430)

Ol kişi aldı mu. 'O, evlendi mi? (DLT3: 224)

Könğöl inç mü? 'Yürek dölek mi.? (DLT3: 437)

Sende yarmak bar mu. 'Sende para var mı? (DLT3: 147)

Yininğ sağ mu. 'Vücudun sağ mı? (DLT3: 154)

Bu at mu. 'Bu at mı?' (DLT3 : 215)

Bu it mu. 'Bu köpek mi?' (DLT3 : 214)

Bu ogul seninğ mü. 'Bu çocuk senin mi?' (DLT3 : 214)

Aşağıda vereceğimiz örneklerde ise *mi*, *mi* soru ekinin kendisinden sonra gelen eklerle bitişik yazıldığını görüyoruz:

Kelir müsen azu barır mısan. 'Gelir misin yoksa gider misin?.' (DLT1: 88)

Esen müsen? 'Sağ mısın?.' (DLT1: 77)

Aşağıdaki cümlede *mi* soru eki manzum bir destan içerisinde kullanılarak, bir şiirin mısralarını soru haline getirmiştir:

Alp Er Tonga öldi mü

Issız ajun kaldı mu

Ödhlek öçin aldı mu

Emdi yürek yırtılır. 'Alp Er Tonga öldü mü? Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Şimdi yürek yırtılır.' (DLT1: 41)

Aşağıdaki cümlede ise *mi* soru ekinin hem kendisinden önce hem de kendisinden sonra gelen kelimelerden ayrı yazıldığını görmekteyiz. Kendisinden sonra gelen *erki* kelimesinin şek, şüphe bildiren bir kelime olduğu anlaşılıyor.

Ol kelir mü erki. 'O gelir mi ki? (DLT1: 129)

2.2.4.1.2. nü (ne)

Kaşgarlı Mahmut, incelediğimiz eserin üçüncü cildinin 215. sayfasında bu konuda şunları söylüyor: *Nü*, '*ne*' yerinde kullanılan bir edattır ve '*ne*' anlamınadır. Bunun aslı '*negü*'dür.

Bu kelimenin kullanıldığı örneklere şu cümleyi örnek verebiliriz:

Nü tersen. 'Ne diyorsun.' (DLT3 : 215)

2.2.4.1.3. neçe (nice, ne kadar, nasıl)

Bu kelimenin kullanıldığı örnekler şunlardır:

Koy sanı neçe. ‘Koyunun sayısı ve hesabı nicedir, kaçtır?’ (DLT3: 157)

Bu böz eni neçe. ‘Bu bezin eni ne kadar?’ (DLT1: 49)

2.2.4.1.4. netek (nice, ne kadar, nasıl)

Bu kelime aşağıdaki cümlelerde kullanılmıştır:

Beg yorıkı netek. ‘Beyin gidişi, huyu nasıldır?’ (DLT1: 378)

At yorıkı netek. ‘Atın yürüyüşü nasıl.’ (DLT3: 15)

El tüz netek. ‘Vilayet ve halk nasıl.’ (DLT3: 123)

2.2.4.2. Soru Sıfatları İle Soru Yapılan Cümleler

Cümlelerde yer alan isimleri soru yoluyla niteleyen veya belirten kelimelerdir.

Bir cümleyi soru yapan ve metinlerde karşılaştığımız soru unsurlarından biri de *kaç* (*kaç*), *neçe*, *netek* (*nasıl*, *nice*), *kanu* (*hangi*), *ne* (*ne*) gibi soru sıfatlarıdır. Metinlerde bunların hepsiyle yapılmış soru cümlelerine örnekler bulmak mümkündür.

Şimdi sırasıyla bu örneklerimize bakalım.

2.2.4.2.1. kaç (kaç)

Kaç kelimesinin kullanılması ile soru yapılan cümlelerde, bu kelimenin genellikle cümle başında kullanıldığını; cümle ortasında fazla kullanılmadığını görmekteyiz. İsimlerden önce kullanılmaktadır.

Soru sıfatı *kaç* (*kaç*) kullanılarak soru haline getirilen cümlelere şu örnekleri gösterebiliriz:

Kaç türlüğ söz aydım. ‘Kaç türlü söz söyledim.’ (DLT1: 477)

Kaç türlüğ neng. Kaç türlü şey? (DLT1: 476)

Öngdün nelek yalvarmadıng kaç kata berding tawar

Tolumluğ bolup katındıng kanıng emdi yer suwar. ‘Önce neden yalvarmadın? Kaç gez mal verdin; silahlanınca serteldin; şimdi kanın yeri sular.’ (DLT1 : 498)

2.2.4.2.2. neçe (nice, ne kadar, nasıl)

Neçe, *netek* (*ne kadar*, *nasıl*, *nice*) soru sıfatı da metinlerde kullanılan soru yapma unsurlarından biridir. *Neçe* kelimesinin cümle oluşturulurken başta, ortada ve sonda gibi farklı yerlerde kullanıldığını görmekteyiz.

Bu kelime aşağıdaki cümlede cümlenin ortasında kullanılmıştır. Bu cümlede şart eki almış bir kelimedenden önce kullanılmıştır.

Awçı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir. ‘Avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir.’ (DLT1 : 63)

Aşağıdaki cümlede cümlenin başında yer almaktadır. Kendisinden sonra gelen kelime bir isimdir.:

Neçe yarmak berding. ‘Kaç para verdin?’ (DLT3: 220)

Netek kelimesinin de kullanılırken cümlenin başı, ortası ve sonu olmak üzere farklı yerlerde kullanıldığını görmekteyiz.

Aşağıdaki cümlede cümlenin başında yer almaktadır. Kendisinden sonra gelen kelime bir zamirdir.

Netek sen. ‘Nasılsın?’ (DLT1: 392)

Bu kelime aşağıdaki cümlede cümlenin ortasında kullanılmıştır.

Anıñ yorıkı netek kişi bile. ‘Onun huyu ve halkla gidişi nice dir.’ (DLT3: 15)

2.2.4.2.3. **kayu - kanu (hangi)**

Metinlerdeki sayısı fazla olmamakla beraber kullanılan başka bir soru sıfatı da *kanu (hangi)* kelimesidir. Bu kelimenin soru sıfatı olarak kullanılırken cümlede genellikle cümle başında yer aldığını görmekteyiz.

Bununla ilgili örneğimiz şu şekildedir:

Kanu kişi. ‘Hangi adam?’ (DLT3: 237)

Kayu nenğ. ‘Hangi şey?’ (DLT1 : 31)

2.2.4.2.4. **ne (ne)**

Bu kelimenin de soru sıfatı olarak kullanılırken cümlede genellikle cümle başında yer aldığını görmekteyiz. Bazı cümlelerde ise cümlenin ortasında yer alarak cümleye soru anlamı kazandırır.

Metinlerde bu tür cümlelere verebileceğimiz örnekler şunlardır:

Ne işiñ bar. ‘Ne işin var?’ (DLT1: 47)

Bu at ne tülüğ. ‘Bu at ne renkte?’ (DLT1: 406)

Atıñ ne tülüğ. ‘Atın ne dondadır, atın ne renktedir?’ (DLT3: 207)

Bu ne üjük ol. ‘Bu harf nedir’.’ (DLT1: 72)

Bu yır ne köğ üze ol. ‘Bu şiirin ölçüsü, vezni ne üzerinedir, bu şiirin tartısı ne üzerinedir?’ (DLT3 : 131)

2.2.4.3. Soru Zamirleri İle Soru Yapılan Cümleler

Zamirler, cümlelerdeki isimlerin yerini soru yoluyla tutan kelimelerdir. Metinlerde kullanılan soru zamirleri *kim (kim)*, *kan – kayda (nerede)*, *kaç (nereye)* gibi kelimelerdir.

Şimdi sırasıyla bu kelimelerin kullanılmasıyla oluşturulmuş soru cümlelerini inceleyelim.

2.2.4.3.1. kaç (nereye)

Bu kelimenin kullanılmasıyla oluşturulan cümlelere verebileceğimiz örnekler şunlardır:

Bu kelime aşağıdaki cümlede bir şiir parçasında yer almış ve fiilden önce kullanılmıştır. Bu şekli ile aynı zamanda cümle başında kullanılmıştır.

Kaç bardınğ ay ogul

Erdinğ munda inç amul

Attın emdi sen tönğöl

Kıldınğ erse kılmağ. ‘Oğul: nereye gittin? Sen burada rahat, ilintisizdin. Attan vazgeç, yapacağını yaptın’.’ (DLT1: 74)

Aynı kelime aşağıdaki cümlede cümle ortasında yer almış ve şart eki almış olan bir kelimeden önce kullanılmıştır.

Bütün ümlüğ kaç kolsa olturur. ‘Donu sağlam olan nereye isterse oturur.’ (DLT1 : 224)

2.2.4.3.2. kayu – kanı (nerede)

Kutadgu Bilig’de *kayuka*, *kayuda*, *kayusunda*, *kayudan* şekilleri görülen bu soru kelimesi *Divanü Lügati’t-Türk*’ te *kayu*, *kayda*, *kanda*, *kanı* biçimlerinde yer almaktadır.

Bu kelime ile yapılan cümlelere verebileceğimiz örnekler şunlardır:

Ağır agruk kayuda kaldı. ‘Ağırlık, pılı pırtı nerde kaldı?.’ (DLT1: 99)

Kayda sen. ‘Nerdesin? (DLT3: 173)

Olgum kanı. ‘Oğlum nerede? (DLT3: 237)

Kanda erdinğ. ‘Nerede idin.’ (DLT3 : 218)

Bardı közüm yaruktı

Kanda erinç kanıkı

Aldı özüm konıkı

Emdi udhın udhgarur. ‘Gözümün nuru gitti, canımı aldı. Nerede o dileğine eren? Şimdi beni uykudan uyandırır.’ (DLT1 : 46)

2.2.4.3.3. kim (kim)

Kim kelimesinin kullanılması ile soru yapılan cümlelerde, bu kelimenin genellikle cümle ortasında kullanıldığını; bazı cümlelerde ise cümle sonunda yer aldığını görmekteyiz.

Aşağıdaki cümlelerde kullanılan *kim* kelimesi genellikle şiir parçalarında yer almış ve fiil olan kelimeden önce kullanılmışlardır.

Bu tür cümlelere verebileceğimiz örnekler şunlardır:

Tıgraklanıp segirtti

Erin atın yügürtti

Bizni kamuğ anğıttı

Andağ süge kim yeter. ‘Yiğitlenip seğırtti askerini atını koşturdu bütün bizi şaşırttı böyle askere kim dayanır.’ (DLT2: 275)

Başı anıñ alıktı

Kanı yozup turuktı

Balığ bolup tagıktı

Emdi anı kim yeter. ‘Onun yarası azdı, kanı çok akıp durdu, yaralanıp dağa çıktı, şimdi ona kim yetişir?’ (DLT1: 192)

Emdi udhın udhundi

Kidin telim ökündi

El bulgalı igendi

Andağ eriğ kim tutar. ‘Şimdi uykusundan uyandı sonra çok pişman oldu, barış olacağı zaman çekindi öyle bir eri kim yener?’ (DLT1: 200)

Karga karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar. ‘Karganın yaşlısını kim bilir? İnsanın içindekini kim anlar, kim sezer?’ (DLT1: 425)

Alp eren ni udhurdum

Boynın anıñ kadhırdım

Altun kümüş yudhurdum

Süsi kalın kim öter. ‘Koç yiğitlerini seçtim, boyunlarını büktürdüm, altınlarını, gümüşlerini aldım; askeri çok kim geçer?’ (DLT1 : 371)

Öpkem kelip ogradım

Arslan layu kökredim

Alplar başın togradım

Emdi meni kim tutar. ‘Öfkem geldi, uğradım, arslan gibi kükredim, yiğitlerin başını doğradım. Şimdi beni kim tutar?’ (DLT1 : 125)

Aşağıdaki cümlede ise *kim* kelimesinin kimtür biçiminde kullanıldığını görmekteyiz.

Atsa okın kez kerip kimtür anı yıgdacı

Tagıg atıp ograsa özi kuyı yırtılır. ‘Okunu gezleyip atsa ona engel olacak kimdir? Atılan ok dağa uğrasa, dağın özü ve kuytusı yırtılır.’ (DLT3 : 106)

Yine kim kelimesinin farklı bir şekilde kullanıldığı cümle de şöyledir. Bu cümlede kim kelimesinin kimni biçiminde yer aldığını görmekteyiz.

Ajun tüni kündüzi yeklin geçer

Kimni kalı satgasa küçin kewer. ‘ Açının gecesi, gündüzü konuk olarak geçer, kimin üzerine uğrasa onun kuvvetini gevşetir.’ (DLT3 : 288)

Aşağıdaki cümlelerde ise *kim* kelimesinin cümlelerin sonunda yer aldığını görmekteyiz. Bu şekilde yer alan örneklerin sayısı fazla değildir.

Köküng kim. ‘Aslın nedir?.’ (DLT2: 284)

Anıng tüpi tüzi kim. ‘Onun soyu soppu aslı nesli kim.’ (DLT3: 123)

(Daha fazla örnek için Ek 14 ’e bk.)

2.2.4.3.4. ne (ne)

Nemi, nedin şekilleriyle *Kutadgu Bilig*’de yer alan bu kelime *Divanü Lügati ’t-Türk* ’te ise aşağıdaki cümlelerde kullanılmaktadır.

Bu tür cümlelere verebileceğimiz örnekler şunlardır:

Bu ogul ne ter. ‘Bu çocuk ne der.’ (DLT1: 74)

İdhim ne ter. ‘Efendim ne der.’ (DLT1: 87)

Ne tirsen. ‘Ne dersin? (DLT3: 214)

Bu Sukak ne ter. ‘Bu Farşlı ne der?.’ (DLT2: 287)

Munu tilemese sen ayru ne kerek. ‘Sen bunu dilemiyorsan, başka ne istersin?.’ (DLT1: 126)

2.2.4.4. Soru Zarfları İle Soru Yapılan Cümleler

Kendilerinden sonra gelen fiilleri soru yoluyla belirten zarflardır. *Kaçan* (*ne zaman, ne vakit*), *neçük* (*neden, niçin*), *nelek* (*niçin*), gibi soru zarfları da metinlerde cümleleri soru yapmak için kullanılan soru unsurlarındandır.

2.2.4.4.1. kaçan (ne zaman, ne vakit)

Kaçan (*Ne zaman, ne vakit*) soru zarfının kullanıldığı örnekler şunlardır:

Kaçan kelding. ‘Ne vakit geldin? (DLT1: 403)

Sening bargung kaçan. ‘Senin gitmen ne zaman? (DLT2 : 69)

Sen kaçan basa sen. ‘Sen ne zaman gidersen? (DLT3: 207)

Metinlerde yer alan aşağıdaki cümlede ise *vakit* kelimesi *ogur* kelimesi ile karşılanmıştır.

Ne ogurda keldiñ. ‘Ne vakit geldin?.’ (DLT1: 53)

2.2.4.4.2. neçük (neden, niçin)

Neçük (neden, niçin) de metinlerde örneklerine rastladığımız soru zarflarındandır. Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Körüp neçük kaçmadıñ

Yamar suwın keçmedıñ

Tavarıñnı saçmadıñ

Yesün seni ar böri. ‘Gördün, neden kaçmadın? Yamar suyunu geçmedin? Mahmı saçmadın? Seni sırtlan yesin”.’ (DLT1: 79)

Neçük bardıñ. ‘Niçin gittin.’ (DLT1: 392)

2.2.4.4.3. nelük (niçin, neden, nasıl)

Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Nelük aǵnar biliştım

Koçşup takı kawuştım

Tüzünlügin kayıştım

Alktı meniñ yayımı. ‘Niçin onunla biliştım, kucaklaşıp kavuştım, yumuşaklıkla kayırdım, benim yazımı, yaz günlerimi öldürdü.’ (DLT3 : 188)

Bardıñ nelük aymadıñ

Kirü körüp kaymadıñ

Köñül berü yaymadıñ

Bolduñ erinç bolmagu. ‘Gittin neden söylemedin, geri bakıp kayırmadın. gönül verip meyletmedin, olmayacak bir şey oldun.’ (DLT3 : 245)

2.2.4.4.4. nelek (niçin)

Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Nelek kerıştiñ. ‘Niçin uğraştın, kavga ettin.’ (DLT1: 370)

Öñgdün nelek yalvarmadıñ kaç kata berdiñ tawar

Tolumluğ bolup katındıñ kanıñ emdi yer suwar. ‘Önce neden yalvarmadın? Kaç gez mal verdin; silahlanınca serteldin; şimdi kanın yeri sular.’ (DLT1 : 498)

2.2.4.4.5. nelik (niçin)

Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Yağı erür yalnğukunğ nengî tawar

Bilig eri yagısın nelik sewer. ‘İnsan oğlunun malı düşmandır; bilgi adamı niçin düşmanın sever?’ (DLT3: 385)

2.2.4.4.6. nerek (ne, neye, ne gerek)

Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Bu sanğa nerek. ‘Bu senin nene gerek? (DLT1: 392)

2.2.5. Ünlem Cümlesi

Yargıyı, bir duygu aktararak ortaya koyan cümlelerdir. Sert, dokunaklı etkilerle duygular birden uyanır, coşkunlaşır. Coşkunun söze dönüşmesiyle, yani bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen; sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma ... duygularını canlı canlı anlatmaya yarayan cümlelere ünlem cümlesi denir. Çoğu zaman kızgınlık, sevinme, alınma, heyecan gibi bir duygu aktarır ya da seslenme bildirirler.

Ünlemler; çağrı ünlemleri ve duygusal ünlemler olmak üzere iki grupta incelenebilir. Ünlem cümlelerinde duygu ses tonuyla belli edilir. Bu tür yargılarda belirgin bir şekilde bir duygu yoğunluğu vardır.

‘İçinde ünlem ya da ünlem değeri bulunan söz dizileri de ünlem tümceleridir...Söylendikleri, kullanıldıkları durumlara göre de çok çeşitli duygu değeri katarlar anlatıma... İçten, gönülden kopup gelen duygular ünlemlerde, ünlem tümcelerinde yere, duruma, olaya, kişilerin duyarlığına, anlatış nedenine...göre vurguyla, tonla, ezgiyle değişir (Gencan, 2001 : 111)’.

2.2.5.1. Seslenme Ünlemleri

2.2.5.1.1. aç (hey)

İncelediğimiz metinlerde *hey* seslenme ünleminin yerine kullanıldığı anlaşılıyor.

Aşağıdaki cümle *aç* seslenme ünlemiyle oluşturulmuştur:

Aç berü kel. ‘Hey ,beri gel! (DLT1: 35)

2.2.5.1.2. ala

Metinlerde ivme, acele etme anlamlarında kullanılmıştır.

Ala ala. ‘Yavaş yavaş.’ (DLT1 : 92)

2.2.5.1.3. ay, ey, iy (ey,hey)

İncelediğimiz metinlerde *ey*, *hey* anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

Kança bardınğ ay ogul

Erđinğ munda inç amul

Attın emdi sen tönğöl

Kıldınğ erse kılmağı. ‘Oğul: nereye gittin? Sen burada rahat, ilintisizdin. Attan vazgeç, yapacağını yaptın”.’ (DLT1: 74)

Tegür mening sawımı bilgelege ay

Tınar kalı atatsa kısırak sıpı tay. ‘Hey, benim sözümü bilgelere eriştir, kısırakların yavrusu olan tay at olursa kısırak dinlenir.’ (DLT3 : 158)

2.2.5.1.4. esiz, isiz (yazık)

Metinlerde kullanıldığı cümlelere *yazık* anlamı vermektedir.

Essiz anınğ yigitliğı. ‘Yazık onun gençliğine!.’ (DLT1: 143)

Esiz anınğ yigitliğı. ‘Yazık onun yigitliğine.’ (DLT3: 51)

2.2.5.1.5. la (be)

Eserde bu kelime için; işin tahakkukunu ve bitmesini gösterir. Bu söz, işin olduğunu bilmediği için dinleyen adamda bir parça inkar anlamı bulunduğu zaman kullanılır, bilgisi verilmektedir (DLT3 : 213).

Ol bardı la. ‘O, gitti be’ (DLT3 :213)

Ol keldi la. ‘O, geldi be’ (DLT3 :213)

2.2.5.1.6. ok (ha)

Kaşgarlı Mahmut bu kelime için; fiillere geldiğinde onlara te’kit anlamı verir, demektir (DLT1: 37).

Bargıl ok. ‘Gidesin ha.’ (DLT1: 37)

2.2.5.1.7. kedh

Aşağıdaki cümlede kullanılan ünlem ise cümleye şaşma ve hayret anlamları katmıştır:

Kedh neng. ‘Ne iyi şey.’ (DLT1: 322)

2.2.5.1.8. çü (hele)

Metinlerde *hele* anlamında kullanılmıştır.

Kel çü. ‘Hele gel.’ (DLT3 : 207)

2.2.5.1.9. awa awa (vah vah)

Eserde bu kelime, acıma ve üzüntü ifade eder. İnsan bir şeyden acınırsa, acı duyarsa awa awa der, bilgisi yer almaktadır (DLT1 : 89). *Vah vah* anlamında kullanılmaktadır.

Awa awa ‘vah vah’ (DLT1 : 89)

2.2.5.1.10. va (vay)

Eserde, ‘vay’ anlamındadır; söylenen kişi tarafından emreden adamın emrinin inkarı demektir. Bir acı ve kaygı zamanında da ‘va’ kelimesi kullanılır (DLT3 : 215).

Va ne tersen. ‘Vay ne söylüyorsun, vay olsun sana.’ (DLT3 : 215)

2.2.5.1.11. uş (işte)

Metinlerde *işte* anlamında kullanılmıştır. Bu ünlem aşağıdaki cümlelerde yer almaktadır.

Uş mundağ kıl. ‘İşte böyle yap.’ (DLT1 : 36)

Awlap meni koymanğız

Ayık ayıp kaymanğız

Akar közüm uş tengiz

Tegre yüre kuş uçar. ‘Beni avlayıp bırakıverme, söz verip cayma; gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar.’ (DLT2 : 46)

Kanı akıp yuşuldi

Kabı kamuğ teşildi

Ölüğ bile koşuldi

Togmış küni uş batar. ‘ Kanı akıp dondu, bütün kabı deşildi, ölü ile birleşti. doğan güneşi şimdi batar.’ (DLT2 : 128)

2.2.5.1.12. çak (ta)

Bu ünlemin incelemiş olduğumuz metinlerde *ta* anlamında kullanıldığını görüyoruz.

Çak ol atnı tutgıl. ‘Ta o atnı kendisini yakala.’ (DLT1: 333)

2.2.6. Emir Cümlesi

İçerisinde emir anlamı bulunan cümlelerdir. Anlatılan yargının gerçekleşmesi, yapılması, yerine getirilmesi gerektiğini bildirirler.

Metinlerde yer alan emir cümlelerinin tamamında yargıyı bildiren esas unsur olan yüklem sona bulunduğu anlaşılıyor. Metinlerdeki cümlelerde işi yapması, hareketi gerçekleştirmesi için kendisine emredilen şahıs olarak ikinci tekil şahıs

zamiri kullanılmıştır. Fakat cümlelerde işi yapacak olan öznelere genellikle gizli özne biçiminde ifade edilmiştir.

İncelediğimiz metinlerde emir cümlelerine sıkça yer verilmiştir. Gerek kurallı ve basit bir dizilişe uygun olan cümlelerde gerek sıralı cümle biçiminde dizilmiş olan ve çoğu değişik şiirlerden alınmış şiir parçalarından oluşan cümlelerde, bu tür emir cümlelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Törge keç. ‘Üst başa geç.’ (DLT3: 121)

Edhgölügni suw adhakında kemiş başında tile. ‘İyiliği su ayağına at, başında ara.’ (DLT2 : 112)

Manğa at bağışla. ‘Bana at bağışla ‘ (DLT3 : 344)

Beg yanığında tüşme. ‘Beyin korkutmasına düşme.’ (DLT3 : 14)

Yüzge körme erdhem tile. ‘Yüze bakma fazilet ara.’ (DLT2 : 8)

Tubluka tol. ‘Mezara gir.’ (DLT1 : 431)

Bilig örgen. ‘Bilim öğren.’ (DLT1: 385)

Uşaklık kılma. ‘Çocukluk yapma.’ (DLT1: 150)

Ewge kirgil. ‘Eve gir.’ (DLT2 : 44)

Yarmak tergil. ‘Para topla.’ (DLT2 : 44)

(Daha fazla örnek için Ek 15’e bk.)

2.2.7. Sonuç

Bu bölümde, *Divanü Lügati’t-Türk*’teki cümleler anlam özellikleri bakımından ele alınmıştır. İncelenen metinlerde cümleler anlamları bakımından olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümlesi, ünlem cümlesi ve emir cümlesi olarak gruplandırılmıştır.

Derlediğimiz metinlerde yer alan olumlu cümleler farklı sıralanış özelliklerine göre incelenerek, bu değişik şekillerdeki cümleler ayrı gruplar halinde ele alınmıştır. Metin içerisinde en önemli kısmı olumlu ve anlaşılması kolay olan kısa cümlelerin oluşturduğu söylenebilir. Bu kısa kullanıma sahip olan cümlelerin ise genellikle özne ve yüklemden oluştukları görülmektedir.

Metinlerde yer alan olumsuz cümleler: *-ma, -me, yok, -sız, -siz, tegül (değil)* unsurları ile yapılanlar olarak farklı şekillerde ele alınmıştır. Genellikle bugün de kullandığımız bu olumsuzluk unsurlarından farklı olarak bugünkü *-i mek* fiilinin Karahanlılar devrinde kullanılan *ermek* şeklinin de cümlelerde olumsuzluk unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir.

Yine soru cümleleri kendilerini oluşturan farklı şekillerdeki soru unsurlarına uygun olarak sınıflandırıldı. Bunların; *mı, mi* soru eki; *kaç (kaç), neçe, netek (nasıl), kanu (hangi) ne (ne)* gibi soru sıfatları; *kani, kayu (nerede), kança (nereye), kim (kim), ne (ne)* gibi soru zamirleri; *kaçan (ne zaman, ne vakit), nelük, neçük (niçin),* gibi soru zarfları oldukları görülmektedir.

Kaç kelimesinin soru sıfatı olarak kullanılırken cümlelerin başında ve ortasında kullanılabildiği görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'de farklı şekillerde yer alan *kayu – kanu (nerede)* ve *ne (ne)* soru zamirlerinin *Divanü Lügati't-Türk*'te de yine farklı biçimlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ünlem cümlelerinde ise genellikle bugün kullanmadığımız *aç, ala, esiz, la, ok* gibi pek çok seslenme ünleminin kullanıldığı görülmektedir. Bu ünlemlerden bazılarının seslenme bazılarının ise cümleye acıma, sevinç ve esef anlamları katan ünlemler oldukları söylenebilir.

Derlediğimiz metinlerde yer alan cümlelerin, bugün Modern Türkçede kullandığımız cümlelerle hem anlam özellikleri hem de sıralanışları bakımından büyük benzerlikler gösterdikleri, yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden açıkça anlaşılmaktadır.

2.3. YÜKLEMİNE GÖRE CÜMLELER

2.3.1. Giriş

Bu gruptaki cümlelere, yüklemnin türüne göre cümleler de diyebiliriz. Çünkü cümleyi yüklemine göre incelerken, yüklemi oluşturan kelimelerin isim ve fiil gibi türlerine bakılır.

Yüklem demek, yargı bildiren söz demektir. Bu yargı bir fiilin çekimlenmesiyle sağlanabileceği gibi başka türden bir sözcüğün çekimlenmesiyle de sağlanabilir.

Yüklem, cümlelerin temel ögesidir. Cümlelerin yüklemeleri bakımından incelenmesi yüklemi oluşturan kelimelerin türleri bakımından incelenmesi ile ilgilidir. Yüklem türleri bakımından isim veya fiil oluşları bakımından ele alınır. Hemen hemen bütün sözcükler yüklem olabilir. Ancak, fiiller, fiil çekim eklerini alarak, diğerleri ek - fiil olarak yüklem olurlar.

İşte bu iki ayrı özellik, cümleleri yüklemeleri bakımından iki ayrı grupta incelememizi gerektirmektedir. Şimdi metinlerde yer alan cümleleri yüklemeleri bakımından inceleyelim:

2.3.2. İsim Cümlesi

Eğer yüklem çekimli bir fiil değilse, ister isimden ister edattan isterse fiilimsiden oluşsun isim cümlesi sayılır. Yani adına bakıp da sadece isimlerin yüklem olduğu cümleler olarak anlamamak gerekir. Burada dikkat etmemiz gereken en önemli durum, fiilimsilerin yüklem olabilmesidir. Bunlar fiillere yakın sözcükler olduğundan, cümle fiil cümlesi sanılabilir. Ancak fiilimsiler, bir fiil gibi çekimlenemezler. Aksine bir isim gibi ek-fiille çekimlenirler. Bu nedenle fiilimsilerin yüklem olduğu cümleleri isim cümlesi sınıfına almalıyız.

‘Yüklemi, ek-fiille çekimlenmiş bir isim veya isim grubu olan cümlelerdir. İsim ve isim grupları, *i-* ek-fiili ile görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman ve şart kipinde çekime girerek yüklem görevi yaparlar. Geniş zaman çekiminin üçüncü şahıslarında kullanılan *-dır, -dir* eki, *durur* fiilinden ekleşmiştir. İsim cümlelerinde, kip eki taşımayan yüklem de geniş zaman ifade ederler. En çok kullanılan isim cümlesi, *var* ve *yok* isimlerinin yüklem olduğu cümlelerdir (Karahan, 1999 : 68)’.

Dilleri oluşturan kelimeler içerisinde fiiller büyük bir yer tutmaktadır. Bu da kullanılan cümlelerin genel olarak fiillerle kurulmasına neden olmuştur. Bugünkü kullandığımız Modern Türkçede olduğu gibi, incelediğimiz *Divanü Lügati't-Türk*’te genel olarak fiil cümleleri kullanılmıştır. Yani incelediğimiz metinlerde isim soylu kelimelerle oluşturulmuş cümlelerin sayısı fazla değildir. Az sayıda yer alan isim cümleleri ise kurallı isim cümleleri şeklindedir. Metinlerde devrik isim cümlelerine yer verilmemiştir.

Yüklemi isim olan cümlelerin genelinde, isim olan kelimedenden bildirme eklerinin düşürülerek eksiltili bir şekilde oluşturuldukları görülüyor. Bunlar genel olarak özne ve yüklem şeklinde kurulmuş cümlelerdir.

Metinlerde isim cümlesine örnek olarak seçtiğimiz örnekler şunlardır:

2.3.2.1. Kurallı İsim Cümleleri

Bu cümleler yüklemli isim soylu bir kelime olan ve isim soylu bu yüklemli cümlelerin sonunda bulunduğu cümlelerdir. Bu gruba giren cümlelerin farklı zaman ekleri ve ek – fiillerle yüklem yapıldıkları görülmektedir. Bu farklı şekilleri şöyle gösterebiliriz:

Aşağıdaki cümleler geniş zaman anlamı ifade edecek şekilde kullanılmışlardır.

Söğüt sülinğe, kadhıñ kasiñğa. ‘Söğüde tazelik kayına katılık.’ (DLT1: 356)

Kuş kanatın er atın. ‘Kuş kanadıyle, er atıyle.’ (DLT1: 34)

Alımçı arslan berimçi sıçgan. ‘Alıcı arslan, borçlu sıçan.’ (DLT1: 75)

Erik erini yağlığ, Ermegü başı kanlığ. ‘Çalışanın dudağı yağlı, erinenin başı kanlı.’ (DLT1: 70)

Kişi alası içtin, yılkı alası taştın. ‘İnsanın alası içinde; hayvanın alası dışında.’ (DLT1: 91)

Kuş yawuzı sagızıgan

Yıgaç yawuzı azgan

Yer yawuzı kazgan

Budun yawuzı Baragan. ‘Kuşların kötüsü saksagan ağaçların kötüsü kuşburnu (yaban gülü) yerin kötüsü bataklık olan yer halkın kötüsü de Barsganlılardır.’ (DLT1: 439)

Aşağıdaki cümlelerin ise *erdi* (-idi) kelimesi kullanılarak geçmiş zaman çekimi ile kullanıldıkları görülüyor.

Ol munda barıgsak erdi. ‘Onun buradan kalkmak hakkı idi.’ (DLT2 : 57)

Beg yazuk keçürgülük erdi. ‘Beyin suçtan geçmek hakkı idi.’ (DLT2 : 169)

Ol Tengrige tapıguluk erdi. ‘Onun Tanrıya tapmak hakkı idi.’ (DLT2 : 169)

Şu cümlelerde ise yüklem olan kelimelerin ek – fiil ile birlikte kullanıldıkları görülmektedir. Çünkü isim olan ve herhangi bir ek almadan kullanılmış olan bu kelimeler ancak bir ek – fiil eki alarak yüklem olabilirler.

Yalksa yeme yağ edhgü, köyse yeme kün edhgü. ‘Bıksa yine yağ iyi, yaks a yine gün iyi.’ (DLT3 : 435)

Mening kurım uluğ. ‘Benim mertebem ulu.’ (DLT1: 324)

(Daha fazla örnek için Ek 16’ya bk.)

2.3.3. Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümle çeşididir. Yüklem durumunda bulunan kelime, çekimlenmiş bir fiilse, cümle fiil cümlesidir.

Geniş kullanım alanlarından dolayı fiil cümleleri, isim cümlelerine göre daha fazla kullanılır.

İncelediğimiz *Divanü Lügati't-Türk* te fiil cümlelerinin sayısı isim cümlelerine göre oldukça fazladır. Metinlerdeki fiil cümleleri, önce kurallı fiil cümleleri sonra da devrik fiil cümleleri olmak üzere iki grupta ele alınmıştır.

2.3.3.1. Kurallı Fiil Cümleleri

Bu cümleler yüklemli fiil soylu bir kelime olan ve fiil soylu bu yüklemli cümlelerin sonunda bulunduğu cümlelerdir.

Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Ağnar aydım. 'Ona söyledim.' (DLT1: 93)

Tegdi geldi. 'Ziyaretçi geldi.' (DLT3 :230)

Er tawar kapdı. 'O, mal kaptı.' (DLT2 : 113)

Ol anı tepti. 'O, onu tepti.' (DLT2 : 113)

Tengriğe tapındı. 'Allah'a taptı.' (DLT2 : 161)

Tengriğe sığındım. 'Tanrıya sığındım.' (DLT2 : 161)

Er bitik türdi. 'Adam kitabı dürdü.' (DLT2 : 39)

Ol yarmak terdi. 'O, para topladı.' (DLT2 : 39)

Er bardı. 'Adam gitti.' (DLT2 : 38)

Suw tamışdı. 'Su damladı.' (DLT2 : 110)

(Daha fazla örnek için Ek 17'ye bk.)

2.3.3.2. Devrik Fiil Cümleleri

Bu cümleler yüklemli fiil soylu bir kelime olan ve fiil soylu bu yüklemli cümlelerin sonunda bulunmayarak başta veya ortada bulunduğu cümlelerdir.

Bu tür cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Ol esirgedi nengni. 'O, bir nesnenin kaybolması üzerine acındı (DLT1: .306)

Ol anukladı nengni. 'O nesneyi hazır buldu ve aldı.' (DLT1: 305)

Ol kalbuzladı nengni. 'O nesneyi tıkmı yaptı lokma yaptı.' (DLT3: 350)

Ol kızarttı nengni. 'O bir nesneyi kızarttı.' (DLT3: 431)

Ol tepretti nengni. 'O, bir şeyi tebretti kimıldattı.' (DLT2: 329)

Ol usladı nengni. 'O, nesneyi anladı.' (DLT1: 286)

İsteldi neng. ‘O şey istendi.’ (DLT1: 246)

Kırıldı neng. ‘Nesnenin kabuğu soyuldu.’ (DLT2: 134)

Kururdu neng. ‘Nesne kurumaya yüz tuttu.’ (DLT2: 77)

Oğurlandı neng. ‘Bir şeyin vakti yaklaştı.’ (DLT1: 292)

(Daha fazla örnek için Ek 18’e bk.)

2.3.4. Sonuç

Yüklemlerinin türleri bakımından cümleler isim ve fiil cümleleri olarak iki grup halinde incelendi.

Derlediğimiz metinlerde yer alan kelimeler içerisinde fiillerin büyük bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Her türlü işi, oluşu, hareketi anlatan kelimeler fiiller olduğu için bu metinlerde de oldukça fazla kullanıldıkları gözlenmektedir. Bundan dolayı da cümlelerin büyük çoğunluğunun fiil cümlelerinden oluştuğu görülmektedir.

Metinlerde yer alan isim cümlelerinin sayısı oldukça azdır. Kullanılan isim cümlelerinin ise kurallı isim cümleleri oldukları anlaşılmaktadır. Sayıca az olan isim cümleleri içerisinde devrik isim cümlelerine yer verilmediği gözlenmektedir.

Yüklemi isim olan cümlelerin genelinde, isim olan kelimelerden bildirme ekinin düşürülerek eksiltili bir şekilde oluşturuldukları ve bunların genel olarak özne ve yüklem şeklinde kurulmuş kısa cümleler oldukları anlaşılmaktadır.

Kurallı isim cümleleri kullanıldıkları farklı zaman çekimlerine göre ayrı ayrı incelendi. Bunların geçmiş zaman ve geniş zaman anlamları verecek şekilde kullanıldıkları anlaşıyor. Geçmiş zaman anlamı veren kelimelerde *erdi* (-idi) kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

İncelediğimiz metinlerde, yüklemi çekimli bir fiil olan cümle çeşidi olarak kabul ettiğimiz fiil cümlelerinin, kurallı ve devrik fiil cümleleri olarak iki şekilde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Her iki gruba örnek olabilecek, dizilişleri farklı cümleler belirlenerek örnekleri ile beraber metne alınmıştır.

Fiillerin geniş kullanım alanlarından dolayı bu metinlerde de fiil cümlelerinin çok geniş yer tuttuğu söylenebilir. Bundan da anlaşılabileceği gibi metinlerdeki fiil cümlelerinin sayısının isim cümlelerine oranla daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

2.4. YAPISINA GÖRE CÜMLELER

2.4.1. Giriş

Cümleler bildirdikleri yargı sayısına, öğelerin yüklemle ilişkisine göre de çeşitlere ayrılır. Cümlenin içinde bir ya da birden fazla fiil, hareket, oluş; kısacası yargı bulunur. Cümleler birbirine, bazı bağlaçların yardımıyla bağlanabileceği gibi anlam yönüyle de bağlanabilir.

Cümlelerin yapıları belirlenirken cümle içerisinde yer alan farklı yargıların bulunup bulunmadığına bakılır.

Cümlenin yapısını incelerken temel ve yan cümlecik kavramlarının bilinmesi gerekir. Temel cümle, asıl duygunun, düşüncenin, isteğin anlatıldığı veya yargının bildirildiği cümledir. Cümlede yargı, yüklemde bildirildiği için aslında bir cümlenin yüklemi temel cümledir. Yan cümle, temel cümlenin tamamlayıcısı durumunda olan yargıdır. Yan cümlecik temel cümlenin bir ögesi görevinde bulunur.

Yapı bakımından cümleler dil bilimciler tarafından Hatipoğlu (1972), Karahan (1999), Hacıeminoğlu (1996), Gencan (2001) değişik şekillerde sınıflandırılmaktadır. Biz genel olarak Hacıeminoğlu (1996) sınıflandırmasına uymakla beraber, bu sınıflandırmaya ilave olarak Gencan (2001) sınıflandırmasından fiilimsilerle kurulan birleşik cümleler bahsini aldık. Fakat Gencan (2001)'dan farklı olarak, Gencan (2001)'nın bağlı önermeler içerisinde yer verdiği ki'li cümleler ayrı bir grup olarak alınarak birleşik cümleler için bir tasnife ulaşıldı.

Şimdi, yapmış olduğumuz tasnife uygun olarak, sırasıyla yapı bakımından cümleleri inceleyelim:

2.4.2. Basit Cümle

Basit cümle, tek başına bir anlam bildiren, yapısında isim veya fiil cinsinden bir yüklem bulunduran, bir maksadı tam olarak anlatan, tek yargı bildiren ve hiçbir cümleye bağlı olmayan cümledir.

Türkçede genellikle basit cümleler, yani tek yüklemlili bağımsız cümleler kullanılır. Tek yargı esasına dayanan bu cümleler çoğunlukla [özne + yüklem] sıralanışına uygun cümlelerdir.

İçinde yan cümlecik bulunmayan bir cümle, basit cümledir. Basit cümle demek, kısa cümle demek değildir. Uzun, yani çok kelimeden meydana gelen; fakat tek bir yargı bildiren, içinde yan cümlecik bulunmayan cümleler basit cümledir.

Gencan (2001), basit cümle konusunda: Yalnız bir tek duyguyu, bir tek düşüncüyü, bir tek isteği, bir tek olayı, bir tek yargıyı anlatan söz dizisine yalınç tümce denir. Yalınç tümce; başka bir önerme ile tümlenmez, başka bir önermeyi tümlenmez, başka önermeye bağlanmaz; yani başka bir bağımsız önermeye bir bağlaçla ya da (, - ;) gibi işaretlerden biriyle bağlanmaz, demektedir.

İncelediğimiz metinlerde basit yapıları cümlelerin çok farklı şekillerde sıralandığını görmekteyiz. Bugün kullandığımız hemen bütün dizilişlere uygun örnekler bulmak mümkündür.

Metinlerde kullanılan basit cümlelerin, genellikle Türkçe cümlelerin temel unsurları olan özne ve yüklem ile yapıldıkları söylenebilir.

Metinlerden seçmiş olduğumuz yapısı basit olan; fakat sıralanışları, yüklemelerinin türü ve anlamları bakımından farklılıklar gösteren cümleleri aşağıdaki şekilde gösterilebilir.

Bazı cümleler yapıları basit olan; yani tek bir yargının anlatıldığı ve anlamları bakımından olumlu olan cümlelerdir. Böyle cümlelerde anlatılan işin olduğu, meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Metinlerde yer alan ve yapısına göre basit, anlamına göre olumlu olan cümlelere şu örnekler verilebilir.

Ağnar aydım. ‘Ona söyledim.’ (DLT1: 93)

Ağnar yakıldı. ‘Ona dokunuldu.’ (DLT3: 81)

Kişi ara kirdim. ‘Halk arasına girdim.’ (DLT1: 87)

Men anı üdherdim. ‘Ona uydum, izince gittim.’ (DLT1: 178)

Baş alıktı. ‘Yara azdı, bozuldu.’ (DLT1 : 191)

Çeçek ağzı atıldı. ‘Tomurcuk açıldı.’ (DLT1 : 193)

Keyik tuzakka ilindi. ‘Geyik tuzağa yakalandı.’ (DLT1 : 206)

Tergi uruldu. ‘Sofra açıldı.’ (DLT1 : 194)

Köngül isikliği gerek. ‘Gönül sıcaklığı gerek.’ (DLT1 : 152)

Bir yıl ketçi. ‘Bir yıl geçti.’ (DLT3: 5)

(Daha fazla örnek için Ek 19’a bk.)

Yapı bakımından basit olan bazı cümlelerin anlam olarak olumsuzluk ifade ettikleri görülmektedir. Böyle cümlelerde anlatılan işin olmadığı, meydana gelmediği anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz metinlerde kullanılan basit yapı cümlelerin genellikle anlamına göre olumlu cümleler oldukları görülmektedir. Anlamına göre olumsuz olan basit yapı cümlelerin fazla kullanılmadığı söylenebilir.

Bir karga birle kış kelmes. ‘Bir karga ile kış gelmez.’ (DLT2 : 26)

Metinlerde yer alan bazı cümlelerde yargıyı bildiren kelime olan yüklem sonda bulunarak kurallı bir şekilde kullanıldıkları görülmektedir.

İncelediğimiz metinlerde kullanılan basit yapı cümlelerin genellikle öğelerinin dizilişlerine göre kurallı cümleler olduklarını görülmüyor. Metinlerdeki kurallı isim cümlelerinin sayısı oldukça fazladır.

İncelediğimiz metinlerde yer alan kurallı basit cümlelere şu örnekleri verilebilir:

Tün kün birle karıştı. ‘Gece ile gündüz karşılaştı.’ (DLT2 : 97)

Ol unuğ koturdu. ‘O, unu boşalttı.’ (DLT2 : 72)

Men anı attın tüşürdüm. ‘Ben, onu attan indirdim.’ (DLT2 : 79)

Tenğriğe tapındı. ‘Allah’a taptı.’ (DLT2 : 161)

Tenğriğe sığındım. ‘Tanrıya sığındım.’ (DLT2 : 161)

Anıñ yük kötrügi kör. ‘Onun yük götürmesini gör.’ (DLT2 : 166)

Anıñ suw keçrügi kör. ‘Onun sudan geçirmesini gör.’ (DLT2 : 166)

Er bitik türdi. ‘Adam kitabı dürdü.’ (DLT2 : 39)

Er suwda çapındı. ‘Adam suda yüzdü.’ (DLT2 : 149)

Er kılıkı tetrüldi. ‘Adamın huyu kötüleşti.’ (DLT2 : 230)

(Daha fazla örnek için Ek 20’ye bk.)

Derlediğimiz cümlelerin bazıları yapıları bakımından basit olan, yüklemine göre isim; yani cümlede yargıyı bildiren kelime olan yüklem isim veya isim soylu bir kelime olduğu cümlelerdir.

Metinlerde kullanılan basit yapı cümlelerin genellikle yüklemine göre fiil cümleleri olduklarını görülmüyor. Yüklemine göre isim cümlesi olan basit yapı cümlelerin fazla kullanılmadıkları görülmektedir.

İncelediğimiz metinlerde yer alan basit isim cümlelerine şu örnekleri verilebilir:

Sögüt sülinge, kadhıñ kasıñğa. ‘Söğüde tazelik kayına katılık.’ (DLT1: 356)

Kuş kanatın er atın. ‘Kuş kanadıyle, er atıyle.’ (DLT1: 34)

Ol kuş turur. ‘O, kuştur.’ (DLT2 : 7)

Meniñ kurım uluğ. ‘Benim mertebem ulu.’ (DLT1: 324)

Erdem başı tıl. ‘Edebin başı dil.’ (DLT1: 107)

Kişi eti tiriğle tatır. ‘İnsan eti diri iken tatlıdır.’ (DLT3 : 257)

Ulugluk Tenğriğe. ‘Ululuk tanrımındır.’ (DLT1: 150)

Konak başı sedhregi yeg. ‘Çavdar başının seyregi iyidir.’ (DLT1: 384)

Essiz anıñ yigitliğı. ‘Yazık onun gençliğine!’ (DLT1: 143)

Bu it mu. ‘Bu köpek mi?’ (DLT3 : 214)

(Daha fazla örnek için Ek 21’e bk.)

Basit yapı cümlelerin bazıları ise yüklemine göre fiil; yani cümlede yargıyı bildiren kelime olan yüklem fiil veya fiil soylu bir kelimedenden oluştuğu cümlelerdir.

İncelediğimiz metinlerde kullanılan basit yapı cümlelerin genellikle yüklemine göre fiil cümleleri olduklarını görülmüyor. Yüklemine göre fiil cümlesi olan basit yapı cümlelerin, yüklemi isim olan cümlelere göre daha fazla kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz metinlerde yer alan basit fiil cümlelerine şu örnekleri verilebilir:

Ağnar aydım. ‘Ona söyledim.’ (DLT1: 93)

Bu işka büte boldı. ‘Bu işte zaman geçti.’ (DLT3 : 217)

Tegdi geldi. ‘Ziyaretçi geldi.’ (DLT3 :230)

Er bitik türdi. ‘Adam kitabı dürdü.’ (DLT2 : 39)

Ol yarmak terdi. ‘O, para topladı.’ (DLT2 : 39)

Er bardı. ‘Adam gitti.’ (DLT2 : 38)

Suw tamışdı. ‘Su damladı.’ (DLT2 : 110)

Suw kumuşdı. ‘Her yandan su dalgalandı, coştı.’ (DLT2 : 111)

Er tam turgurdi. ‘Adam duvar yaptı.’ (DLT2 : 178)

Ol atın çekti. ‘O, atından –tırnak hastalığı ve başka hastalık dolayısıyla- kan aldırdı.’ (DLT2 : 181)

(Daha fazla örnek için Ek 22’ye bk.)

2.4.3. Sıralı Cümle

Bir anlatım içinde birbirlerine anlam ilişkileri nedeniyle farklı biçimlerde virgül veya noktalı virgülle bağlanan cümlelere sıralı cümle denir. Sıralı cümlelerde, sondaki cümlenin yüklemi kişi ve zaman bakımından önceki cümlelerin yüklemleriyle uyum gösterir. Kişi ve zaman ekleri genellikle sondaki yüklemle belirtilir. Bunun nedeni ise tekrara düşmekten kaçınmaktır.

Sıralı cümlelerin, farklı öğeleri ortak olabilir. Ortak öğeler arasında özne, nesne ve yüklem gibi cümle öğeleri olabilir. Öğeleri arasında ortaklık bulunmayan sıralı cümleler de olabilir.

Bu tür cümleler, tek başına yargı bildiren birden fazla cümlenin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla meydana gelen cümleler topluluğudur. Sıralı cümleler, iki veya daha fazla cümle ile kurulur. Cümleler, birbirinden virgül veya noktalı virgülle ayrılır. Cümlelerin her biri yapı ve anlam bakımından farklı niteliklere sahip olabilir. Aralarındaki anlam ilişkisi ortak cümle unsurları, ortak kip ve şahıs ekleri ile pekiştirilir.

Gencan (2001) sıra önermeler konusunda: ‘Virgülle ve noktalı virgülle birbirine bağlanan önermeler, çekimli yüklemleriyle, ayrı ayrı özneleriyle başlı başına birer cümledir. Sıralanmalarına yarayan virgüllerin yerlerine noktalar konunca basit cümleler olurlar. Sıralayışın sağladığı kavram yakınlığı, sezgisi silinir. Kesintisiz art arda gelişin yavaş yavaş yükselttiği anlamlı sestten, ezgiden iz kalmaz ve bağımsız önermelerin birbirini güçlendiren eseme zinciri gevşer.’ şeklinde açıklama yapar.

Divanü Lügati’t-Türk’te yer alan sıralı cümleleri, ortak öğeleri bakımından gruplandırdığımızda, yüklem ve özneleri ortak olan bazı cümlelerin bulunduğu görülüyor. Fakat metinlerdeki cümlelerin genellikle, herhangi bir ortak öğesi bulunmayan sıralı cümlelerden oluştuğu, incelediğimiz örneklerden anlaşılmaktadır.

2.4.3.1. Bağımlı Sıralı Cümle

2.4.3.1.1. Yüklemi Ortak Olan Sıralı Cümleler

Metinlerde sıralı cümleler içerisinde yüklemi ortak olan örneklerin sayısı fazla değildir.

Bu sıralanışa şu cümleyi örnek verebiliriz:

Alp yağıda alçak çoğıda. ‘Yiğit düşman karşısında, yumuşak huylu adam savaşta belli olur.’ (DLT1: 41)

Alp çerikde, bilge tirikde. ‘Yiğit harp nizamında, akıllı adam dernekte, dergede sınanır.’ (DLT1 : 388)

2.4.3.1.2. Özneleri Ortak Olan Sıralı Cümleler

Metinlerde ortak ögesi bulunan cümleler, genellikle özneleri ortak olan cümlelerdir. Metinlerde yer alan ve özneleri ortak olan bağımlı sıralı cümlelerin genellikle manzum şiir parçalarından alınmış olan örnek cümleler oldukları söylenebilir.

Özneleri ortak olan sıralı cümlelerde işi yapan kişi olan öznenin cümle içerisinde kullanılmayarak cümlede gizli özne biçiminde yer aldığını görülmektedir. Biz cümlede öznenin varlığı yüklem alması olduğu kişi eklerinden hareketle öğrenilmektedir.

Bu sıralanışa uygun olarak seçtiğimiz örnek cümleler şunlardır:

Uygur yıgaç uzun kes, temür kısa kes. ‘Ey Uygur; ağacı uzun, demiri kısa kes.’ (DLT2 : 11)

Buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürüng kuş tutar. ‘(Avcı), sıkılmazsa boz kuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar.’ (DLT2 : 12)

Tünle yorup kündüz sewnür, kiçikde eflenip ulgadhu sewnür. ‘(O) geceleyin yürüyüp gündüz sevinir, küçüklüğünde evlenip yaşlandığında sevinir.’ (DLT3 : 87)

Tegre awıp egrelim

Attın tüşüp yügrelim

Arsılanlayu kökrelim

Küçi anıng kewilsin. ‘(Biz) etrafını evirip çevirelim, attan inerek koşuşalım, arslan gibi kükriyelim, bununla kuvveti zayıflasın.’ (DLT2: 138)

Tını yeme üçükti

Eri atı içikti

İşı takı çölükti

Sözin anıng kim tutar. ‘Onun sesi kısıldı, atı, adamı teslim oldu, kılığı kıyafeti bozuldu, onun sözünü kim tutar.’ (DLT2: 118)

Ortak bolub bilişdi

Mening tawar satışdı

Biste bile yaraşdı

Kizleb tutar tayımı. ‘(O) ortak olup tanıştı, benim malımı satmakta yardım etti, Bitse ile anlaştı, gizleyerek benim tayımı tutuyor.’ (DLT3 : 71)

Yılkı yazın atlanur

Otlap anın etlenür

‘Yılkı ilk yazın atlaşır –at haline gelir-, otlayarak etlenir.’ (DLT1 : 285)

Öç kek kamuğ kişining yalnğuk üze alım bil

Edhgülügüğ uğança elingñ bile telim kıl. ‘(Sen) herkesin öcünü, hıncını başkalarının üzerinde alınacak bir alım bil, olanca kuvvetinle konuğa çok iyilik yap.’ (DLT1 : 44)

Tothgurmadı ıtımını

Turgurgalı atımını

Sürdi mening kutumını

Kaz takı kordayımı. ‘(O) köpeğimi doyurmadı, atımı yordurdu. Kazımı ve kuğu kuşlarımı, talihimi beraber sürdü.’ (DLT2 : 177)

Kelngizleyü atkımız

Kendler üze çıktımız

Furxan ewin yıktımız

Burxan üze sıçtımız. ‘(Biz) seller gibi aktık, şehirler üzerine çıktık, put evini yıktık, putlar üzerine yestehledik.’ (DLT1 : 344)

Yüzge körme erdhem tile ‘Yüze bakma fazilet ara.’ (DLT2 : 8)

(Daha fazla örnek için Ek 23’e bk.)

2.4.3.2. Bağımsız Sıralı Cümleler

Bu grupta yer alan sıralı cümlelerde herhangi bir ögenin ortak kullanılmadığı anlaşılıyor. Sıralı cümleyi oluşturan cümlelerin bütün ögeleri birbirinden bağımsız durumdadır. Bu tür cümlelerin de özneleri ortak olan bağımlı sıralı cümleler gibi, genellikle manzum şiir parçalarında kullanıldığı görülmektedir.

Metinlerde yer alan ve ögeleri ortak olmayan sıralı cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Oglan suw töker, uluğ yanı sınır. ‘Çocuk su döker, büyüğün bir yanı incinir.’ (DLT2 : 19)

Tünğür kadhın buluştı

Kırkın takı koluştı

Emdi tışım kamaştı

Altı ‘Turumtay’ımnı. ‘Dünür, kayın buluştı; kızlarını da birbirlerinden istediler. Şimdi dişim kamaştı. Turumtay’ımı aldı.’ (DLT2 : 110)

Begler semüz atlanur

Sewnüp öğür ısışur. ‘Beyler semiz ata biner, sevinerek eşler birbirini ısırır.’ (DLT1 : 285)

El kaldı törü kalmas. ‘Vilayet kalır, gelenek kalmaz.’ (DLT2 : 25)

Köngli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar

Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurar. ‘Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır; sevda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.’ (DLT2 : 188)

Tengri ajun türütti çıgrı udhu tezhinür

Yulduzları çerğüşip tün kün üze yörgeñür. ‘Tanrı açını, alemi yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır.’ (DLT2 : 303)

Kelse abanğ terkenim

Etilgemet türkünim

Yadhılmağay terkinim

Emdi çerig çerğüşür. ‘Eğer Hakanım gelirse oymağın hali iyi olur, topluluğu dağılmaz, imdi harp safları düzelmiştir.’ (DLT1 : 442)

Çaksa tütnür, çalsa bilnür. ‘Çakmak çakılsa duman tüter, söz kulağa çalsa bilinir.’ (DLT2 : 23)

Koçnğar teke seşildi

Sağlık sürüğ koşuldu

Sütler kamuğ yuşuldu

Oğlak kuzı yamraşur. ‘Koç, teke ayrıldı, sağmal sürü koşuldu, sütler bütün akdı, oğlak kuzu karışır.’ (DLT3 : 102)

Akturur közüm yolak

Tüşlenür ördek yugak. ‘Gözüm çay akıtır, orada ördek yugak toplanır.’ (DLT1 : 222)

Agdı kızıl bayrak

Toğdı kara toprak

Yetşü kelip Oğrak

Tokşıp anın ketçimiz. ‘Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı, Oğraklar yetişip geldi, savaş yapıp onun için geçtik.’ (DLT3 : 183)

Yügürdi kewel at

Çakıldı kızıl ot

Köyürdi arut ot

Saçrap anın örtenür. ‘Soylu at koştu, kızıl ateş çıktı, kuru ot yandı, sıçrayıp onunla yanar.’ (DLT2: 133)

(Daha fazla örnek için Ek 24’e bk.)

2.2.4. Bağlı Cümle

En az iki yüklemi bulunan cümlelerin *ama, fakat, lakin, sadece, yoksa, yahut, yalnız, çünkü, mademki, ne...ne, için* gibi bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuş cümlelerdir.

Metinlerde bağlı cümle şeklinde sıralanan örneklerimizin sayısı fazla değildir. Derlediğimiz cümlelerde, aşağıdaki örneklerin bağlı cümle sıralanışında olduğu görülüyor. Bu örneklerde *azu (yahut, yoksa)* kelimesinin bağlaç görevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tilkü mü togdı azu böri mü. ‘Tilki mi doğdu yoksa kurt mu? (DLT1: 429)

Üzüm yegil azu kagun yegil. ‘Üzüm yahut kavun ye.’ (DLT1: 88)

Kelir müsen azu barır musan. ‘Gelir misin yoksa gider misin?’ (DLT1: 88)

2.4.5. Birleşik Cümle

Birleşik cümle, bir ana cümle ve bu ana cümlelerin anlamını farklı yönlerden tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümle ile kurulan cümlelere birleşik cümle denir.

Gencan (2001: 153, 154), birleşik cümle hakkında şunları söylemektedir: Birleşik cümleler önermeler sayesinde yapılır. Her önermede bir düşünce anlatılır. Birleşik cümlelerde fiilimsilerle ve koşullu fiille kurulan birinci önermeler tümleyici; çekimli fiillerle kurulan ikinci önermeler de temel önermelerdir. Her birleşik tümcede ancak bir çekimli fiil bulunur; yani bir tek temel önerme bulunur. Bir bileşik tümcede kaç tane fiilimsi varsa o kadar yan önerme vardır.

Gerek yazı gerek konuşma dilinde oldukça çok kullanılan bir cümle türüdür. Düşüncenin akışını kesmemek, düşüncelerimizi tek bir cümlede toplamak, anlatımda bütünlük sağlamak gibi nedenlerle birleşik cümlelere gereksinim duyulur. Bu tür cümlelerde birden çok yargı vardır. Yargılardan biri esas cümlelerin yargısıdır. Ötekiler ise, bu esas cümleyi çeşitli yönlerden tamamlar ve açıklığa kavuştururlar. Yan yargılar esas yargının anlam yönünden tamlayıcılarıdır.

‘Türkçenin zengin partisip ve gerundium sistemi Türkçeye en geniş ve karışık ifadeleri sade, müstakil cümleler içinde toplamak imkanını vermektedir. Fakat bu arada az da olsa birleşik cümle de kullanılmaktadır. (Ergin, 1994 : 412)’.

Biz birleşik cümleleri şartlı birleşik, ki’li birleşik ve fiilimsilerle kurulan birleşik cümleler halinde inceleyeceğiz. Bu birleşik cümlelerden şartlı birleşik

cümlelerin varlığı ve Türk dilinde yaygın olarak kullanıldığı dilbilimciler tarafından belirtilmektedir. Farsçadan dilimize geçmiş olan ve kullanımı Türkçenin cümle sıralanışına uymayan ki'li birleşik cümlelerin de dilimizde kullanıldığı yine dil bilimciler tarafından belirtilmektedir.

Bu iki türdeki birleşik cümlelerde benzer görüşler olmasına rağmen fiilimsilerin kullanıldığı cümlelerin basit mi birleşik mi olduğu konusunda farklı görüşlere sahip dil bilimciler bulunmaktadır. Bu dilbilimciler arasında Ergin (1994), Karahan (1999), Atabay (2003) ve Gencan (2001)'i sayabiliriz. Yapıları bakımından cümleleri farklı dil bilimcilerin başlıca iki değişik şekilde ele aldıklarını görüyoruz. Bu dil bilimcilerden Ergin (1994) ve Karahan (1999)'ın aynı şekilde düşündüklerini; fakat Koç (1996) ve Gencan (2001)'in onlara katılmadığını gördük.

Bu iki düşünce arasındaki temel farklılık basit cümle ile birleşik cümle tanımlamaları yapılırken karşımıza çıkmaktadır. Ergin ve Karahan, içerisinde fiilimsi (isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil) eklerinin bulunduğu cümleleri, tek başlarına bir yargı bildirmediği gerekçesi ile basit cümle olarak almak gerektiğini söylüyorlar. Gencan ise bu görüşe katılmayarak, içerisinde herhangi bir fiilimsi eki bulunan cümleleri birleşik cümle sınıfına almakta, bundan hareketle de bir cümlelerin içerisinde kaç tane fiilimsi eki varsa o kadar da cümle vardır, demektedir.

Biz yapıları bakımından cümleleri incelerken, Gencan (2001)'nin tanımlamasına uygun olarak hareket ettik. Böylece içerisinde fiilimsi ekleri bulunan cümleleri birleşik cümle olarak inceledik.

Şimdi belirttiğimiz bu genel bilgiler üzerine, metinlerden derlemiş olduğumuz birleşik cümleleri farklı özelliklerine göre ayrı başlıklar halinde el alalım:

2.4.5.1. Şartlı Birleşik Cümle

Bu yapıda oluşturulmuş cümleleri kısaca; içinde şart eki (-se, -sa) bulunan yardımcı cümle ile onun tamamladığı ana cümleden meydana gelen cümle, diye tanımlayabiliriz. Şartlı birleşik cümlelerdeki sıralanış, Türkçenin temel sıralanışına uygundur. Yani bu cümlelerde yardımcı unsur başta, asıl unsur ise sonda bulunur.

Bu tür birleşik cümleler, Türkçenin temel birleşik cümlesidir. Bu şekilde kullanılan cümlelerin, incelediğimiz *Divanü Lügati't-Türk* ten bugüne kadar kullanıldığı anlaşıyor.

'Çekimli bir fiil veya isim yüklemi, şart kipinde çekilmiş bir başka fiil ile şarta bağlanarak ifadesini buluyorsa bu şartlı birleşik cümledir. Esas hüküm yüklemdedir. Fakat bu hükmün olabilmesi ise kendisinden önce bir şarta bağlanmıştır (Hacıeminoğlu, 1996 : 203)'.

Esas yargının sonda, tamamlayıcı yargının başta bulunması Türkçenin cümle yapısına uygun bir durumdur. Şart kipi diğer bütün fiil çekimlerinin aksine hüküm ifade etmez. Şart cümlesi genellikle, ana cümlelerin yüklemine zarf göreviyle bağlanır, ana cümlelerin içinde veya başında bulunur.

Bu türe verebileceğimiz örneklerin hemen hemen tamamı özlü sözler şeklindedir. Genellikle kurallı biçimde sıralanmışlardır. Devrik şart cümlelerinin sayısı oldukça azdır.

2.4.5.1.1. Kurallı Şart Cümleleri

Şart ekiyle oluşturulmuş olan bu cümlelerin yüklemeleri sonda yer almaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu grupta yar alan cümlelerin sayısı fazladır.

Kurallı şart cümlelerinin genellikle geniş zaman çekimi ile kullanıldıkları görülmektedir. Örneklerde de anlaşıldığı gibi bu türdeki cümlelerde geniş zaman çekimi kullanılmıştır. Bu kurallı cümleler içerisinde anlam olarak olumlu ve olumsuz cümleler bulunmaktadır.

Bu türde sıralanmış olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Kökge sudhsa yüzge tüşür. ‘Göge tükürse yüze düşer.’ (DLT3 : 439)

Alım keç kalsa adhaklanur. ‘Alacak geç kalırsa ayaklanır ‘ (DLT1 : 294)

Bir toyın başı ağrısa kamuğ toyın başı ağrımas. ‘(Müslüman olmayan) bir din ulusunun başı ağrırsa, bütün din ulularının başı ağrımaz.’ (DLT1 : 274)

Anuk utru tutsa yoka sanmas. ‘Hazır olan öne konsa yok sayılmaz.’ (DLT1 : 68)

Agıl da oğlak togsa arıkda otı öner. ‘Ağılda oğlak doğsa ırmakta, arkta otu biter.’ (DLT1: 65)

Bütün ümlüğ kança kolsa olturur. ‘Donu sağlam olan nereye isterse oturur.’ (DLT1 : 224)

Sözge süçünse bulun barır. ‘Lafa dalan tutsak olur.’ (DLT2 : 151)

Anıñ yüzinge titinü baksa bolmas. ‘Onun yüzüne dik baksa olmaz.’ (DLT2 : 144)

Kagun karma bolsa idhisi ikki eligin tagir. ‘Kavun yağma edilirse sahibi iki eliyle yakalar.’ (DLT1 : 410)

(Daha fazla örnek için Ek 25’e bk.)

2.4.5.1.2. Devrik Şart Cümleleri

Şart eki alarak oluşturulmuş olan bu cümlelerin yüklemeleri sonda kullanılmayarak, başta veya ortada kullanılmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu grupta yar alan cümlelerin sayısı fazla değildir.

Bu türde sıralanmış olan cümlelere şu örnekleri verebiliriz:

Korkma ağnar otru turup tegre yere

Kapsa anıñ Alpagutın andan yara. ‘Ondan korkma, çevre yanında karşı durup onun yiğitlerini sararak, ondan uzaklaştılar.’ (DLT3 : 422)

Külse kişi atma anğar örter külse

Bakıl anğar edhgülügün azgın küle. ‘Sana karşı gülen bir kimsenin yüzüne sıcak kül atma; ona yüzün gülerek, iyilikle bak.’ (DLT2 : 26)

Tegür mening sawımnı bilgelige ay

Tınur kalı atatsa kısırak seni tay. ‘Hey, sözümü bilgelere eriştir, kısırağın tayı at olursa kısırak dinlenir.’ (DLT1 : 207)

Kelse sanğa yolgıra

Udhun anı udhgura

Barsun naru kadhgura

Sattı mening ayımı. ‘Sana yolda rastlayarak onu uykusundan uyandır; nereye isterse oraya gitsin. O, benim kölemi sattı.’ (DLT2 : 193)

2.4.5.1.3. kalı (eğer) İle Yapılan Şart Cümleleri

Bugün kullandığımız *eğer*’li şart cümlelerinin derlemiş olduğumuz metinlerde de kullanıldığını görmekteyiz. *Eğer*’li yapılar oluşturulurken Karahanlılar döneminde *kalı* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. *Kalı* kelimesi cümlede kullanılırken genellikle –se, -sa şart ekini almış olan kelimeden sonra yer almaktadır.

İncelediğimiz metinlerde bu şekilde oluşturulmuş cümleler bulunmaktadır. Bunlardan örnek olarak seçtiğimiz cümleler aşağıya çıkarılmıştır.

Kelse kalı yarlıg bolup yunçığ uma,

Keldür anuk bolmış aşığ tutma uma. ‘Sana yoksul bir konuk gelirse onun önüne hazır bulunan aşı getir, geciktirme’. (DLT1: 93)

Köngül kiming bolsa kalı yok çıgay,

Kılsa küçün bolmas anı tok bay. ‘Kimin gönlü yok yoksul olursa güç ile o tok ve zengin yapılamaz.’ (DLT3: 239)

Yaging taba titrû bakıp bükdenğ bile

Ograp kalı kelse sanğa karşı süle. ‘Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek.’ (DLT3 : 273)

Tegme ewet ışka körüp turgıl ala

Çakmak çakıp ewse kalı udhınur yula. ‘İşi görerek acele etme, sakın dur, çakmak çakarken iken kimse artık kandili söndürür.’ (DLT3 :26)

Karga kalı bilse mınğın ol buz sukar

Awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar. ‘Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzı deler; halbuki avcı saklandığında, karga, tuzaktaki yeme basar.’ (DLT1 : 425)

Kelse kalı katıgılık erter teyü seringil

Ödhlük ışın bilip tur ança anğar tirengil. ‘Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren.’ (DLT3 : 233)

Kimni kalı satgasa küçin kewer. ‘Açının gecesi, gündüzü konu olarak geçer, kimin üzerine uğrasa onun kuvvetini gevşetir.’ (DLT3 : 288)

Tegür mening sawımı bilgelige ay

Tınur kalı atatsa kısırak seni tay. ‘Hey, sözümü bilgelere eriştir, kısırağın tayı at olursa kısırak dinlenir.’ (DLT1 : 207)

Kolsa kalı oğraban bergil takı azukluk

Kargış kılur umalar yunçığ körüp konukluk. ‘Konuk sana uğrayarak, isterse ona azıklık ver; konuklar konuklukta rahatsız olurlarsa ilenirler.’ (DLT1 : 274)

2.4.5.1.4. Olumlu Şart Cümleleri

Şart cümleleri içerisinde olumlu anlam ifade eden, yüklem bildirdiği işin meydana geldiğini, yapılan işin gerçekleştiğini anlatan cümleler bulunmaktadır.

Metinlerimizde yer alan şart cümlelerinin büyük çoğunluğu bu tür cümlelerdir. Bu cümlelerin sayısı, genel olarak şart cümleleri içerisinde, fazla yer tutmaktadır. Bu gruba giren cümleleri yukarıda ifade ettiğimiz için, bunların tamamı buraya alınmadı.

Bu gruba örnek olarak verebileceğimiz cümlelerin bazıları şunlardır:

Agılda oğlak togsa arıkda otı öner. ‘Ağılda oğlak doğsa ırmakta, arkta otu biter.’ (DLT1: 65)

Çaksa tütnür, çalsa bilnür. ‘Çakmak çakılsa duman tüter, söz kulağa çalsa bilinir.’ (DLT2 : 23)

Bütün ümlüğ kança kolsa oturur. ‘Donu sağlam olan nereye isterse oturur.’ (DLT1 : 224)

Sözge süçünse bulun barrır. ‘Lafa dalan tutsak olur.’ (DLT2 : 151)

Alım keç kalsa adhaklanur. ‘Alacak geç kalırsa ayaklanır ‘ (DLT1 : 294)

Yagıng taba titrü bakıp bükdenğ bile

Ograp kalı kelse sanğa karşı süle. ‘Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek.’ (DLT3 : 273)

Sınamasa arıskar, sakınmasa utsukar. ‘İnsan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur.’ (DLT1 . 242)

Tewi yük kötürse kamıç yeme kötürür. ‘Deve yük götürse kaşığı da beraber götürür.’ (DLT2 : 75)

Tolum anutsa kulun bulur, tolum unutsa bulun bolur. ‘Silah hazırlayan tay da bulur, silahı unutan tutsak olur.’ (DLT1 : 215)

Uma kelse kut kelir. ‘Konuk gelse uğur gelir.’ (DLT1: 92)

(Daha fazla örnek için Ek 26’ya bk.)

2.4.5.1.5. Olumsuz Şart Cümleleri

İncelediğimiz metinlerde olumsuz şart cümlelerinin kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

2.4.5.2. *Ki*'li Birleşik Cümle

Asıl duygu ve düşüncüyü ifade eden temel cümlelerin başta, bu temel cümleyi farklı yönlerden tamamlayan yardımcı cümlelerin ise sonda bulunduğu ve bu iki cümlelerin *ki* edatı ile birbirine bağlanmasıyla oluşturulan cümlelere *ki*'li birleşik cümle denir.

Hacıeminoğlu (1996 : 204), *ki*'nin Türkçeye Farsçadan geçtiğini belirterek, Kıpçak, Çağatay ve Batı Türkçesinde yardımcı cümleyi asıl cümleye bağlayan bir edat olarak kullanıldığına dikkat çekmektedir.

Derlemiş olduğumuz metinlerde *ki* eki ile yapılmış birleşik cümle kullanılmamıştır.

2.4.5.3. Fiilimsilerle Kurulan Birleşik Cümleler

Fiiller, iş, oluş ve hareket bildirirler. Fiilimsiler ise fiillere getirilen değişik eklerle yapılan, almış oldukları eklerle ve cümle içerisinde kullanıldıkları yerlere göre isim, sıfat ve zarf olarak kullanılan kelimelerdir.

Fiilimsiler fiiller gibi çekimlenemezler. Fiilimsiler genel olarak cümlede yan cümle oluşturulurken kullanılırlar. Bir cümlede ne kadar fiilimsi kullanılmış ise o kadar da yan cümle var demektir. Fiilimsiler almış oldukları ekler ve cümle içerisindeki görevleri bakımından isim – fiil, sıfat – fiil ve zarf – fiil olmak üzere üç şekilde kullanılırlar.

Derlediğimiz metinlerde yer alan ve değişik fiilimsilerle oluşturulmuş cümleleri aşağıdaki şekilde incelenebilir..

2.4.5.3.1. Yan Önermesi İsim - Fiil Olan Birleşik Cümleler

Fiillerin birer iş, oluş ve hareket bildirdiklerini söylemiştik. Bu iş, oluş ve hareketlerin bir ismi vardır. İşte, isim-fiiller bir fiilin ismidir. Bunlar cümle içerisinde özne, nesne, tümleç olarak kullanılabilirler. Bugün kullandığımız Türkçede isim-fiiller, fiil kök ve gövdelerine getirilen, *-ma*, *-me*, *-mak*, *-mek*, *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üş* ekleri ile yapılmaktadır.

Gencan (2001), ‘ad eylemler, tümcelerde adlar gibi görevlidir. Onun için ad eylemlerle kurulmuş önermeler temel önermenin öğelerinden biri olur; yani birer ad gibi, temel cümlelerin öznesi, nesnesi, tümleci olur. Temel önermenin öğelerinden birini tümler; birer ad gibi temel önermedeki öznenin, nesnenin, tümleçlerden birinin tümleyicisi olur. Ad eylemler kurdukları önermelerle birlikte tümlenen de olurlar, demektir.’

İsim-fiiller, fiilin şahsa ve zamana bağlı olmayan, sadece kılış veya oluş bildiren şekilleridir.

Metinlerde yer alan ve yan önermesi isim-fiil olan birleşik cümleler almış oldukları eklerle göre aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

a) -ma, -me

Fiil kök ve gövdelerine getirilen *-ma, -me* ekleri ile yapılır. Metinlerde bu eklerle yapılmış isim-fiillerle kurulan cümlelere şu örnekler verilebilir:

Beg kelmegi yagudı. 'Beyin gelmesi yaklaştı.' (DLT3: 89)

Anıñ kelmegi yakdı. 'Onun gelmesi yaklaştı.' (DLT3 : 62)

Ol manğa kesme utruşdı. 'O, bana zülûf kesmekte yardım etti.' (DLT1: 233)

Ol manğa bürme bürüşdi. 'O, bana ağ dikmekte yardım etti.' (DLT2: 94)

Erdem tile öğrenüben bolma küwez

Erdemsizin öğrense enğmegüdhe anğar. 'Fazilet iste, öğrenirken gururlanma, bilgisiz kimse öğrense sınav zamanında şaşalar.' (DLT1 :252)

Buşmasar boz kuş tutar, ewmwser ürünğ kuş tutar. 'Avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar.' (DLT2 : 12)

Ol manğa oyma basışdı. 'O, bana keçeden çizme yapmakta yardım etti.' (DLT2: 100)

(Daha fazla örnek için Ek 27'ye bk.)

b) -mak, -mek

Fiil kök ve gövdelerine getirilen *-mak, -mek* ekleri ile yapılır. Metinlerde bu eklerle yapılmış isim - fiillerle kurulan cümlelere şu örnekler verilebilir:

Kaşınmak mening yinim emritti. 'Kaşınmak benim vücudumu gıdıklandırdı.' (DLT1: 261)

Ol er bu ogurda barmakka isiglendi. 'O adam varmak için vakti sıcak buldu.' (DLT1 : 294)

Ol barmak bardı. 'O, bir geliş geldi.' (DLT2 : 63)

Ol kelmek keldi. 'O, bir gidiş gitti.' (DLT2 : 63)

Ol manğa çakmak çakışdı. 'O, bana çakmak çakmada yardım etti.' (DLT2: 104)

c) -ış, -iş, -uş, -üş

Fiil kök ve gövdelerine getirilen *-ış, -ış, -uş, -üş* eki ile yapılan isim-fiillerdir. Metinlerde bu ekle yapılmış isim-fiillerle kurulan cümlelere şu örnekler verilebilir:

Ol manga buluş kıldı. 'O, bana sözle yardım etti.' (DLT1 : 367)

Eren alpı okıştılar

Kıngır közin bakıştılar

Kamuğ tolmın tokıştılar

Kılıç kınka küçün sıgdı. ‘Yiğitler çağrıştılar, kızgın gözle bakiştılar, bütün silahlarla çarpıştılar, kılıç kına güç sıgdı.’ (DLT1 : 359)

Ol ıŝta çıkış yok. ‘O ıŝte çıkar yok.’ (DLT1 : 368)

Kaçış bolsa kıya körmes. ‘halk arasında anlaşmazlık ve ürküntü olsa kimse birbirine yan bakmaz.’ (DLT1 : 369)

Ol keçışni suw ilette. ‘Su o geçidi, o köprüyü götürdü.’ (DLT1 : 369)

Nelek kerışting. ‘Niçin uğraştın, kavga ettin?.’ (DLT1: 370)

2.4.5.3.2. Yan Önermesi Sıfat - Fiil Olan Birleşik Cümleler

Varlıkları niteledikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç olarak yan cümlecik kurduklarından fiil olan, böylece hem sıfat hem fiil sayılan kelimelerdir.

Sıfat – fiiller, bir cümle içerisinde kendisinden önce gelen kelimeleri kendisine bağlayarak yan cümlecikler oluşturur. Bu yan cümlecikler kendisinden sonra gelen isimleri sıfat olarak niteler. Sıfat – fiiller bir ismi niteledikleri için sıfat, hareket ve zaman anlamlarını tamamıyla yitirmedikleri için de fiil niteliği gösterirler. Sıfat–fiiller ek alarak isimleşebilirler.

Ergin (1994), partisipler nesnelerin hareket vasfını karşılayan fiil şekilleridir. Hareket ve zaman ifade ederler. İsim gibi kullanılırlar, isim çekim eklerini alırlar. Fiilden yapılırlar. Bu nitelikleri ile partisipler isim ile fiil arasında yer tutan tipik kelimelerdir, diye tanımlamaktadır.

Gencan (2001), sıfat – fiillerin cümlede sıfatlar gibi görevli olduklarını belirterek, adlaşmış sıfatlar, kurdukları önermelerle birlikte temel önermeye özne, nesne, tümleç olur, demektedir.

Metinlerde sıfat–fiil ekleri ile kurulmuş olan cümleleri aşağıdaki şekilde gruplandırabiliriz. Bu gruplandırmayı sıfat – fiillerin cümleye kattıkları zaman anlamlarını dikkate alarak yaptık.

Öncelikle bu cümlelerdeki sıfat–fiilleri cümleye kazandırdıkları zamanlar bakımından geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman sıfat–fiilleri olmak üzere üç ana başlık halinde inceleyeceğiz.

a) Geçmiş Zaman Sıfat - Fiilleri

Sıfat–fiil eklerinden herhangi birini almış olan bu kelimelerin kullanıldıkları cümleye, geçmiş zaman anlamı kazandırdıkları görülmektedir.

–miş, -miş

Metinlerde yer alan bu eklerle yapılmış cümlelere verebileceğimiz örnekler şunlardır:

Ol unutmuş sözüğ üşkürdi. ‘O, unutulmuş sözü hatırladı.’ (DLT1: 228)

Ol kılmış işiñge oxındı. ‘O, yaptığı işe pişman oldu.’ (DLT1: 253)

Tegirmende togmış sıçgan kök kökreginge korkmas. ‘Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.’ (DLT3 : 282)

Saçratgudın korkmuş kuş kırk yıl adhrı yıgaç üze konmas. ‘Tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz.’ (DLT2 : 331)

Bulmuş nenging sewersen

Akrun ağnar sewingil

Barmış nenging sakınma

Azrak ağnar öküngil. ‘Eldeki mala sevinirsin, ona az sevin; giden mala acıma, ona çok pişman olma.’ (DLT3 : 361)

Yugurmuş un suwışdı. ‘Yuğurulan un, suyun çokluğundan dolayı sıvıklaştı, cıvıklaştı.’ (DLT2 : 102)

Korkmuş kişiye koy başı koş körünür. ‘Korkmuş adama koyun başı çift görünür.’ (DLT3 : 126)

(Daha fazla örnek için Ek 28’e bk.)

Aşağıdaki cümlede sıfat – fiil ekini almış olan kelimenin isimleşmiş olduğunu görmekteyiz. Burada sıfat olan kelimenin nitelediği isim unsuru düşmüş ve isimde bulunan ekler sıfata dahil edilerek bir adlaşmış sıfat oluşturulmuştur. Adlaşmış sıfatlar cümlede özne, nesne ve tümleş olarak kullanılabilir. Bu cümlede adlaşmış sıfat olan kelimenin dolaylı tümleş görevinde kullanıldığını görmekteyiz.

Usukmuş sakığ kamuğ suw körünür. ‘Susamışa ılgın (serab) bütün su görünür. (DLT1 : 191)

-dı, -di, -du, -dü

Hacıeminoğlu (1996 : 164) bu ek için *-gan, -gen* eki gibi fiil isimleri yapan az işlek bir ektir, şeklinde açıklama yapmaktadır.

Akındı suw ‘Akan su.’ (DLT1 : 140)

Ekindi tarığ ‘Ekilen tohum.’ (DLT1 : 140)

İtindi neng ‘İtilmiş nesne.’ (DLT1 : 140)

Üdhründü neng ‘Üründülenmiş, seçilmiş nesne.’ (DLT1 : 145)

Ögdi ol eriğ kanıtgan. ‘Öğme, alkış o adamı daima şevke getirir.’ (DLT1 : 515)

Öğündi kişi ‘Öğülen kimse.’ DLT1 : 140)

b) Geniş Zaman Sıfat – Fiilleri

Sıfat-fiil eklerinden herhangi birini almış olan bu kelimelerin kullanıldıkları cümleye, geniş zaman anlamı kazandırdıkları görülmektedir.

-ar, -er

Metinlerde yer alan bu eklerle yapılmış cümlelere verilebilecek örnekler şunlardır:

Küler er katrundi. ‘Gülen adam durakladı gülmesini kesti.’ (DLT2: 249)

Kaynar öküz keçisiz bılas. ‘Kaynayan dere geçitsiz olmaz.’ (DLT3 : 191)

Köni barır keyikning közinde adhın başı yok. ‘Düz giden geyiğin gözünden başka yarası yok.’ (DLT3: 151)

Sakak oxşar sakal bıçar. ‘Sakalı okşayarak çeneyi keser.’ (DLT2: 286)

-mas, -mes

Modern Türkçede kullandığımız *-maz*, *-mez* ekine eşdeğer bir kullanım görülmektedir.

Yazmas atım bolmas, yağılmas bilge bolmas. ‘Şaşmadık atış olmaz, yanılmadık bilgin olmaz.’ (DLT3: 59)

Aşağıdaki cümlede *-mas*, *-mes* geniş zaman sıfat – fiil ekini almış olan kelimenin isimleşerek bir adlaşmış sıfat oluşturduğunu görülmüyor. Bu adlaşmış sıfatın kullanıldığı cümle, emir anlamı verecek şekilde kullanılmış ve cümlelerin öznesi belirtilmemiştir. Cümlelerin öznesini emrin yöneldiği kişiden anlaşılmaktadır. Bu cümlede adlaşmış sıfat olan kelimenin dolaylı tümleç görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Suw bermeske süt ber. ‘Su vermiyene süt ver.’ (DLT3 : 128)

-gılı, -gli

Hacıeminoğlu (1996 : 166), bu ek düz ve yuvarlak ünlülü fiil kök ve gövdelerine bu şekilde gelmektedir. Yardımcı ünlüler *-u*, *-ü*, *-ı*, *-i* olmaktadır. Olumlu ve olumsuz fiil tabanlarına gelebilir ve *-an*, *-en* sıfat – fiil ekinin görevini görmektedir, demektedir.

Bu ekin kullanıldığı cümlelere şu örnekler verilebilir:

Aşağıdaki cümlelerin ek- fiil olarak isimleşmiş ve yüklem görevinde kullanılmış cümleler oldukları görülmüyor. Seçmiş olduğumuz cümlelerin genelinde *ol* kelimesinin ek – fiil olarak yüklem olduğu görülmüyor. *Ol* kelimesinin cümle oluştururken cümle içerisinde fiilden sonra yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ol et tograglı ol. ‘O et doğramayı kurmuştur.’ (DLT3 : 315)

Ol sanga ograglı ol. ‘O sana uğramayı kurmuştur.’ (DLT3 : 315)

Ol munda turuglu ol. ‘O burada kalmayı içerisinde kurmuştu.’ (DLT2 : 57)

Ol manğa tawar beriglı ol. ‘O bana mal vermek kararındadır.’ (DLT2 : 58)

Ol tepretiğlı ol. ‘O sahiden acele ettiren ve işe başlatmak üzere olandır.’ (DLT2 : 362)

Aşağıdaki cümlede *turur* kelimesinin kullanıldığını ve bu kelimenin cümlelerin sonunda, fiilden sonra yer aldığı görülmektedir.

Ol manğa keliglı turur. ‘O bana gelmek dileği beslemektedir.’ (DLT2 : 58)

Aşağıdaki cümlede ise *men* kelimesinin ek – fiille yüklem görevinde kullanıldığını ve cümlelerin sonunda yer aldığı görülmektedir.

Men sanğa barıglı men. ‘Ben sana gitmeği içimde gizlemiş idim.’ (DLT2 : 57)

-gan, -gen

Ekin başındaki -g ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan ve Modern Türkçede sıkça kullandığımız -an, -en sıfat – fiil ekinin yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Derlediğimiz metinlerde -gan, -gen ekini almış olan kelimelerin genellikle cümlelerin sonunda kullanıldıkları görülüyor.

Metinlerde fazlaca kullanılan eklerden biridir. Bu eklerle yapılmış cümlelere verilebilecek örnekler şunlardır:

Ol er ol özin kişiden abıtan. ‘O, kendini herkesten gizleyendir.’ (DLT1 : 154)

Ol küp ol süçikni açıtgan. ‘O küp içerisine konan her tatlı şeyi acıtır.’ (DLT1 : 154)

Bu er ol ışığ anutgan. ‘Bu adam daima işlere hazırlıklıdır.’ (DLT1 : 156)

Ol kişi ol tarığ arıtgan. ‘O adam hep buğday ayıklar.’ (DLT1 : 154)

Ol kişi ol yoldan azıtgan. ‘O kimse adamı hep yoldan azdırır.’ (DLT1 : 155)

Bu kişi ol söz baturgan. ‘Bu adam sözü saklayan kişidir.’ (DLT1 : 515)

Bu butak ol egilgen. ‘Bu dal daima eğilir.’ (DLT1 : 159)

Bu yışığ ol üzülgen. ‘Bu ip daima üzülür, bu daima üzülen iptir.’ (DLT1 : 158)

Bu ot ol burun kanatgan. ‘Bu daima burun kanatan ilaçtır.’ (DLT1 : 515)

Bu kün ol köz kamatgan. ‘Bu gözü kamaştıran bir güneştir.’ (DLT1 : 515)

Bu er ol telim kakılğan sokulgan. ‘Bu daima herkes tarafından itilen kakılan adamdır.’ (DLT1: 520)

Aşağıdaki cümlede ise -gan, gen ekini almış olan kelimenin cümlelerin sonunda değil başında yer aldığını ve isimden önce kullanıldığını görmekteyiz.

Süsegen udhka Tengri müngüz bermes. ‘Süseğen, çok süsen öküze Allah boynuz vermez.’ (DLT3 : 364)

Isırgan it. ‘Isırgan köpek.’ (DLT1 : 156)

(Daha fazla örnek için Ek 29’a bk.)

-agan, -egen

-gan, -gen ekine yakın bir kullanımı vardır. Hacıeminoğlu (1996 : 168), ekin az kullanıldığını ve -gan, -gen ekine göre kuvvetlilik ve süreklilik ifade ettiğini belirtmektedir.

Metinlerdeki kullanımı azdır.

Ol ewge baragan ol ‘(DLT1 : 33)

Ol er kulını uragan ol ‘(DLT1 : 33)

c) Gelecek Zaman Sıfat - Fiilleri

Sıfat – fiil eklerinden herhangi birini almış olan bu kelimeler kullanıldıkları cümleye, gelecek zaman anlamı kazandırmışlardır.

–ası, esi

İncelediğimiz metinlerde çok kullanılan ve gelecek zaman anlamı veren sıfat – fiillerden biridir.

Metinlerde yer alan bu eklerle yapılmış cümlelere verilebilecek örnekler şunlardır:

Bu turası yer tegül. ‘Bu, duracak yer değil.’ (DLT2 : 68)

Bu ya kurası ogur tegül. ‘Bu, yay kuracak vakit değil.’ (DLT2 : 68)

Bu tag agası ogur tegül. ‘Bu dağa ağacak zaman değildir.’ (DLT2: 68)

–gu, –gü

Metinlerde yer alan bu eklerle yapılmış cümlelere verilebilecek örnekler şunlardır:

Tawratgu yıp ‘Kıvrılacak ip.’ (DLT2 : 362)

Tepretgü neng ‘Tepretilecek nesne.’ (DLT2 : 362)

Tepretgü yer ‘Tepretilecek yer.’ (DLT2 : 362)

Tepretgü ogur ‘Tepretilecek zaman.’ (DLT2 : 362)

Tawratgu yer ‘Davranılacak yer.’ (DLT2 : 362)

Tawratgu ogur ‘Davranılacak zaman.’ (DLT2 : 362)

Bu turgu yer ermes. ‘Bu, durulacak yer değildir.’ (DLT2 : 68)

Bu ya kurgu ogur ermes. ‘Bu yay kuracak vakit değildir.’ (DLT2 : 68)

2.4.5.3.3. Yan Önermesi Zarf – Fiil Olan Birleşik Cümleler

Fiil olduğu halde zaman ve kişi belirtmeden soyut bir hareket kavramı bildiren kelimelere zarf–fiil denir.

Zarf–fiiller, fiil kök ve gövdelerine değişik ekler getirilmek suretiyle yapılan ve cümlede fiili niteleyen kelimelerdir. Bunlar, kendisinden önce gelen kelime veya kelime gruplarıyla birleşerek oluşturdukları yan cümlecikleri, temel cümlecğin zarf tümlecı yaparlar.

Ergin (1994), zarf–fiillerin hareket ifade ettiklerini, bilhassa bazılarının devamlılık, zaman ve sebep gibi görevleri olduğunu belirtirken; Gencan (2001),

ulaçlar, dilimizin pek değerli bir özelliğidir. Birçok dilde önermeleri, ancak, ilgi adılı ya da bağlaç gibi bir sözcük bağlarken Türkçemizde bu görevi ortaçlarla ulaçlar yapar. Böylece cümlelerimiz birtakım fazlalıklardan sıyrılmış olur, şeklinde açıklama yapmaktadır.

Metinlerde yer alan ve zarf-fiil ekleri ile kurulmuş olan cümleler aşağıdaki şekilde gruplandırılabilir:

a) -(ı)p, -(i)p, -(u)p, -(ü)p

Bu ekin kullanılmasıyla oluşturulmuş cümleler oldukça fazladır. İncelenen metinlerde olduğu gibi bu ek bugün de sıkça kullanılmaktadır.

Metinlerde yer alan ve bu eklerle yapılmış cümlelere verilebilecek örnekler şunlardır:

Karga kalı bilse minğin ol buz sukar

Awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar. ‘Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler; halbuki avcı saklandığında, karga, tuzaktaki yeme basar.’ (DLT1 : 425)

Kanı akıp yuşuldı

Kabı kamuğ teşildi

Ölüg bile koşuldı

Togmuş küni uş batar. ‘ Kanı akıp dondu, bütün kabıdeşildi, ölü ile birleşti, dogan güneşi şimdi batar.’ (DLT2 : 128)

Ay kopup ewlenüp

Ak bulıt örlenüp

Bir bir üze öklünüp

Saçlup suwı enğreşür. ‘Ay, çıkıp ağıllanır, ak bulutlar belirir, birbiri üzerine yığılır, suyunu saçarak inler.’ (DLT1 . 258)

Ay kopup ewlenüp

Ak bulıt örlenüp

Bir bir üze öklünüp

Saçlup suwı enğreşür. ‘Ay, çıkıp ağıllanır, ak bulutlar belirir, birbiri üzerine yığılır, suyunu saçarak inler.’ (DLT1 . 258)

Köngli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar

Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurar. ‘Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır; sevdâ onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.’ (DLT2 : 188)

Tengri ajun türütti çıgrı udhu tezgînür

Yulduzları çerğesip tün kün üze yörğenür. ‘Tanrı açını, alemini yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır.’ (DLT2 :303)

İşı anıñ artaşıp

Ograk bile örteşıp

Boynun alıp kadhırışıp

Tutgun alıp kul satar. ‘Onun işi bozuldu, Oğraklar ile saldıştılar, onların boynunu büküp söz alıştılar, tutsak alıp köle olarak satar. (DLT2: 219)

Abanğ kolsam udhu barıp

Tutar erdim süsin tarıp

Bulun kılıp başı yarıp

Buluğ barça manğa yıgđı. ‘Eğer isteseydim ardı sıra varıp askerini dağıtarak onu tutardım, tutsak edip başını yarardım; nesi varsa kurtulmak için önüme yıgđı.’ (DLT1 : 400)

Özin ögnüp urıladı

Yırak yeriğ karıladı

Atığ kemşıp urıladı

Ufut bolup tüpü agdı. ‘Kendini öğmekte ileri gitti, uzak yerleri boyladı, arşınladı, atını saldırarak bağırdı; utanarak tepeyi aştı.’ (DLT1 : 309)

Tanğut süsin üşikledi

Kişi ışın elikledi

Erin atın belikledi

Bulun bolıp başı tıgđı. ‘Tankut askerini üşümüş iken vurdu, o kişilerin işiyle alay etti, askerlerini, atlarını armağan kıldı, tutsak olup baş eğdi.’ (DLT1 : 307)

İşı anıñ artaşıp

Ograk bile örteşıp

Boynun alıp kadhırışıp

Tutgun alıp kul satar. ‘Onun işi bozuldu, Oğraklar ile saldıştılar, onların boynunu büküp söz alıştılar, tutsak alıp köle olarak satar. (DLT2: 219)

(Daha fazla örnek için Ek 30’a bk.)

b) -ken

Sadece *-i mek* fiiline getirilen *-ken* eki birkaç örnekte kullanılmıştır. Modern Türkçede kullandığımız gibi *-ken* ekinin anlamını vermektedir.

Metinlerde yer alan bu eklerle yapılmış cümlelere verilebilecek örnekler şunlardır:

Ol manğa yarmak berir erken katrundi. ‘O, bana para verirken vazgeçti, çekindi, kaçındı.’ (DLT2 : 249)

Er barır erken kadıttı. ‘Adam giderken döndü.’ (DLT2: 301)

c) –gınça, –ginçe

Türkiye Türkçesinde kullandığımız *–ınca, –ince* ekinin karşılığıdır. Olumlu ve olumsuz fiil tabanlarına gelerek kullanılmaktadır.

Metinlerde yer alan bu eklerle yapılmış cümlelere verilebilecek örnekler şunlardır:

Kara munğ kelmeginçe kara yalga keçme. ‘Karabun, karabela gelmedikçe kara yalgayı geçme.’ (DLT3: 33)

Eliğ tutgınça ot tut. ‘El tutacağına ot tut.’ (DLT2 : 292)

Tigmeginçe önmes, tilemeginçe bulmas. ‘Dikilmedikçe bitmez, aramadıkça bulmaz.’ (DLT2 : 21)

d) –galı, –geli

Modern Türkçede kullandığımız *–alı, –eli* ekinin kullanımına uygun olarak, incelediğimiz metinlerde az kullanılan bir ektir. Bu ekin genellikle manzum şiir parçalarında kullanıldığı görülmektedir.

Metinlerden seçilen örnekler şunlardır:

Emdi udhın udhundi

Kidin telim ökündi

El bulgalı igendi

Andağ eriğ kim tutar. ‘ Şimdi uykusundan uyandı sonra çok pişman oldu, barış olacağı zaman çekindi öyle bir eri kim yener?’ (DLT1: 200)

Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurar. ‘Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır; sevda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.’ (DLT2 : 188)

Yakadakı yalgagalı eliğdeki içgınur. ‘Yakadakini yalarken eldeki gider.’ (DLT3 : 307)

Tothgurmadı ıtımını

Turgurgalır atımını

Sürdi mening kutumını

Kaz takı kordayımı. ‘Köpeğimi doyurmadı, atımı yordurdu. Kazımı ve kuğu kuşlarımı talihimi beraber sürdü.’ (DLT2 : 177)

Yay kış bile karıştı

Erdem yasin kırıştı

Çeriğ tutup körüşti

Oktagalı örtüşür. ‘Yaz kışla karşılaştı; hüner yayını kuruştular saf bağlayıp güreştiler ok atarak birbirine geçireyazdılar.’ (DLT2: 97)

e) –uban, -üben

İncelediğimiz metinlerde fazla kullanılmayan bir ektir. Modern Türkçede kullanılan *-ken* ve *-arak*, *-erek* eklerine karşılık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Metinlerde bu ekle ilgili olarak şu örnekler verilebilir:

Yay baruban erküzi

Aktı akın mınduzu

Toğdı yaruk yulduzu

Tingle sözüm külgüsüz. ‘Bahar giderken erimiş olan karlar coşkun seller gibi aktı, tan yıldızı doğdu, sözümü gülmeden dinle.’ (DLT1 : 96)

Erdem tile öğrenüben bolma küwez

Erdemsizin ögünse enğmegüdhe anğar. ‘Fazilet iste, öğrenirken gururlanma, bilgisiz kimse ögünse sınav zamanında şaşalar.’ (DLT1 :252)

2.4.5.4. Sonuç

Metinlerde yer alan cümleler yapıları bakımından incelenerek yukarıda çıkarıldı. Bu cümleler yapıları bakımından basit, sıralı, bağlı ve birleşik cümle olarak gruplandırıldı.

İncelenen metinlerde basit yapıları cümlelerin çok farklı şekillerde sıralandıklarını görülmektedir. Metinlerde kullanılan basit cümlelerin, genellikle Türkçe cümlelerin temel unsurları olan özne ve yüklem ile yapılan cümleler oldukları söylenebilir. Bazı cümleler yapıları basit olan; yani tek bir yargının anlatıldığı ve anlamları bakımından olumlu olan cümlelerdir. Böyle cümlelerde anlatılan işin olduğu, meydana geldiği anlaşılmaktadır. İncelediğimiz metinlerde kullanılan basit yapıları cümlelerin genellikle anlamına göre olumlu cümleler oldukları görülmektedir.

Metinlerde kullanılan basit yapıları cümlelerin genellikle yüklemine göre fiil cümleleri oldukları anlaşılmaktadır. Yüklemine göre isim cümlesi olan basit yapıları cümlelerin fazla kullanılmadıkları görülmektedir. Metinlerde yer alan isim cümlelerinin ise genellikle kurallı bir şekilde sıralandıkları söylenebilir.

Divanü Lügati't-Türk'teki sıralı cümleler, ortak öğeleri bakımından gruplandırıldığında, yüklem ve özneleri ortak olan bazı cümlelerin bulunduğu görülmektedir. Fakat metinlerdeki cümlelerin genellikle, herhangi bir ortak öğesi bulunmayan sıralı cümlelerden oluştuğu, incelenen örneklerden anlaşılmaktadır.

Metinlerde ortak öğesi bulunan sıralı cümlelerin, genellikle özneleri ortak olan cümleler oldukları ve bu tür cümlelerin genellikle manzum şiir parçalarından alındıkları söylenebilir. Özneleri ortak olan sıralı cümlelerde işi yapan kişi olan öznenin cümle içerisinde kullanılmayarak cümlede gizli özne biçiminde yer aldığı anlaşılmaktadır. Cümlede öznenin varlığı yüklem almış olduğu kişi eklerinden hareketle öğrenilmektedir. Metinlerdeki bağımsız sıralı cümlelerin de, özneleri ortak olan bağımlı sıralı cümleler gibi, genellikle manzum şiir parçalarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Metinlerde bağlı cümle şeklinde sıralanan örneklerin sayısı fazla değildir. Bağlı cümle şeklinde sıralanmış olan örneklerde *azu* (*yahut, yoksa*) kelimesinin bağlaç görevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şart cümleleri incelenirken kurallı şart cümlelerinin genellikle geniş zaman çekimi ile kullanıldıkları görülmektedir. Metinlerde yer alan şart cümlelerinin büyük çoğunluğunu, olumlu anlam ifade eden, yüklem bildirdiği işin meydana geldiğini anlatan cümleler olduğu söylenebilir.

Bugün kullandığımız *eğer*'li şart cümlelerinin derlemiş olduğumuz metinlerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Eğer*'li yapılar oluşturulurken Karahanlılar döneminde *kalı* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Derlemiş olduğumuz metinlerde -ki eki ile yapılmış birleşik cümlelerin kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Fiilimsilerle kurulan birleşik cümleler, almış oldukları ekler ve cümle içerisindeki görevleri bakımından isim – fiil, sıfat – fiil ve zarf – fiille kurulan birleşik cümleler olarak üç ayrı grupta incelendi.

Metinlerdeki sıfat-fiiller, bu eklerin cümleye kattıkları zaman anlamları dikkate alınarak yapıldı. Kullanılan bu eklerin cümleye geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman anlamları kazandırdıklarını görülmektedir.

-miş, -miş geçmiş zaman ve -mas, -mes geniş zaman sıfat – fiil ekini almış olan bazı kelimelerin isimleşmiş olduğu görülmektedir. Bu şekilde kullanılan kelimelerin nitelediği isim unsurunun düştüğünü ve isimde bulunan eklerin sıfata dahil edildiği anlaşıyor. Adlaşmış sıfatların cümlede genel olarak dolaylı tümleç görevinde kullanıldıkları söylenebilir.

-gli, -gli ekinin olumlu ve olumsuz fiil tabanlarına gelerek -an, -en sıfat – fiil ekinin görevini üstlendiği incelediğimiz örneklerden anlaşılmaktadır.

Metinlerde yer alan bazı kelimelerin ek - fiil olarak yüklem görevinde kullanılmış oldukları görülmektedir. Seçilmiş olan cümlelerin genelinde *ol* kelimesinin ek – fiil olarak yüklem olduğu görülmektedir.

Modern Türkçede sıkça kullandığımız -an, -en ekinin Karahanlı Türkçesi döneminde -gan, -gen şeklinde olduğu ve bu eki alan kelimelerin genel olarak cümle sonunda kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Metinlerde yer alan -(ı)p, -(i)p, -(u)p, -(ü)p ve -galı, -geli zarf – fiil eklerinin genellikle manzum şiir parçalarında kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Divanü Lügati't-Türk'te yer alan fiilimsi eklerinin, genel olarak fazla bir değişikliğe uğramadan bugüne kadar kullanıldıkları, incelenmiş olan metinlerden anlaşılmaktadır.

3. KELİME GRUPLARI

3.1. Giriş

Birden çok sözcükten oluşan, aralarında anlamca bağ kurulduğu için cümlede sadece bir öge olarak alınan dil birliklerine kelime grubu denir. Kelime gruplarında genel olarak birinci kelimeye tamlayan, ikinci kelimeye tamlanan denir.

Türkçede tek kelimenin karşılayamadığı, daha geniş nesneleri ve hareketleri ifade etmek için kelime grupları kullanılır. Bunlar birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında bir tamamlayıcılık bulunan dil birlikleridir. Kelimeler, kelime gruplarını oluştururken belirli bir kural içerisinde sıralanırlar. Kelime grupları içerisinde, kelimeler önem sıralarına göre yer alırlar. Burada da Türkçenin yapısına uygun olarak yardımcı unsurlar başta, asıl unsurlar ise sonda yer alır.

Kelime grubu bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğudur. Türkçede varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketler kelime ve kelime grupları ile karşılanır. İki dil birliği arasındaki fark, kelime grubunun bir kelimeler topluluğu oluşudur.

Karahan (1999) kelime grupları konusunda şunları söylüyor:

- 1- Tek kelime ile karşılanamayan varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri karşılar.
- 2- Varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri, anlamlarını genişleterek, belirterek, pekiştirerek, niteleyerek karşılar.

Kelime gruplarının özellikleri:

a) Kelime grupları, cümle ve diğer kelime grupları içinde, tek kelime gibi, isim, sıfat, zarf ve fiil görevi yapar.

b) Kelimelerin grup içindeki sıralanışı kurallıdır. Görev bakımından birbirine denk olmayan unsurların bulunduğu bir kelime grubunda ana unsur, genellikle grubun sonundadır. Fiile dayalı gruplarda bu düzen, aynı zamanda hareketin oluş sırasını gösterir. Sadece birleşik fiil ile edat grubunda ana unsur başta bulunur. Bu gruplarda ikinci unsur bir çekim unsurudur.

c) Kelime gruplarında unsurların sırası, konuşma ve şiir dilinde bozulabilir.

d) Kelime gruplarının diğer kelime ve kelime gruplarıyla ilişkisi grubun sonundaki çekim ekleriyle sağlanır. Çekim eki, bağlandığı kelimeye değil, o kelime grubuna aittir.

e) İki'den fazla kelimeli kelime gruplarında iç içe geçmiş, birbirini tamamlayan başka kelime grupları bulunur.

f) Kelime gruplarının vurgusu, grubun yapısına göre değişir. Vurgu başta, sonda veya sondan bir önceki kelime üzerinde olabilir. Bazı gruplarda, bütün unsurların vurgusu aynıdır.

Yukarıda belirttiğimiz özellikler ışığında *Divanü Lügati't-Türk*'teki kelime grupları aşağıdaki şekilde incelenebilir.

Metinlerde örneklerine rastlanılan başlıca kelime grupları şunlardır:

3.2. İsim Tamlaması

En az iki ismin birbirinin anlamlarını tamamlayarak oluşturduğu kelime grubuna isim tamlaması denir. İsim tamlamalarında tamlayan isim, tamlayan eki *-in*, *-ın*, *-un*, *-ün*, tamlanan isim, kaynaştırma harfi, tamlanan eki *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* gibi temel unsurların bilinmesi gerekir. İsim tamlamalarını oluşturan birinci unsura tamlayan, ikinci unsura ise tamlanan denir.

İsim tamlamalarında, tamlayanın aldığı *-In* eki ilgi, tamlananın aldığı *-i* eki iyelik ekidir.

İsim tamlamasında birinci unsur ikinci unsura ilgi hali ile bağlanır. Bu hal zamirlerde ekli, isimlerde ise eksizdir. Tamlamanın ikinci unsuru daima iyelik eki taşır. Bu tür tamlamalarda ana unsur sonda bulunur.

İsim tamlamaları, tamlayan ve tamlanan sayısı, tamlayanın ilgi ekini alıp almaması şeklinde farklı yapılar gösterir.

3.2.1. Belirtili İsim Tamlaması

Tamlayan ismin *-In* ilgi ekini, tamlanan ismin *-I* iyelik ekini yani her iki unsurun da ek aldığı isim tamlamalarıdır. Belirtili isim tamlamasında tamlayan ile tamlanan arasında bir anlam ilişkisi vardır. Belirtili isim tamlamalarında, ünlü ile biten tamlayanlarda kaynaştırma harfi *n*, tamlananlarda ise *s*'dir. Zamirler de isim tamlamalarında tamlayan olarak görev alabilirler.

İncelenen metinlerde belirtili isim tamlamasının fazla kullanılmamış olduğu görülmektedir.

Metinlerde bu tamlamaya uygun olarak seçilen örnekler şunlardır:

Ewin tuşu 'Evimin karşısı.' (DLT3: 125)

Mening kızım 'Benim kızım.' (DLT1: 326)

Anıñ oxşağı 'Onun benzeri.' (DLT1: 118)

Aşağıdaki tamlamalarda *anıñ* (*onun*) üçüncü tekil şahıs zahirinin belirtili isim tamlamasında tamlayan olarak kullanıldığı görülmektedir:

Anıñ kisi 'Onun karısı.' (DLT1: 329)

Anıñ tuşu 'Onun dengi.' (DLT3: 125)

3.2.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

Sadece tamlananı ek almış olan isim tamlamasıdır. Belirtisiz isim tamlamaları, belirtili isim tamlamalarına oranla daha genel bir ifade taşırlar. Yani tamlamada yer alan tamlayan unsur herhangi bir ek almadığı için bir belirsizlik oluşur ve genel bir anlam kazanır. Bu tür tamlamalarda tamlayan adın karşıladığı varlık bilinen, belli bir varlık değildir.

Belirtili isim tamlamalarında genellikle tamlayan olarak kullanılan zamirler, belirtisiz isim tamlamalarında birinci ve ikinci unsur olarak kullanılamaz. İncelediğimiz metinlerde belirtisiz isim tamlamasının sıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Metinlerde bu tamlamaya uygun olarak seçilen örnekler şunlardır:

- Tağ tüpüsü 'Dağ tepesi.' (DLT3: 216)
- Tam tüpi 'Duvar temeli.' (DLT3: 119)
- Sazınçı taşı 'Alçı taşı.' (DLT3: 375)
- Ordu tal 'Hamam otu.' (DLT1: 124)
- Üzüm yığacı 'Üzüm ağacı' (DLT3 : 8)
- Aşıç busı 'Tencere buğusu.' (DLT3: 206)
- Arık kıdığı 'Irmağın kıyısı.' (DLT1: 375)
- Kiritliğin enüğü 'Kilidin dişleri.' (DLT1 : 72)
- Ew ortusu 'Evin ortası.' (DLT1: 124)
- Ud yılı 'Öküz yılı .' (DLT1: 346)
- Ev kızı 'Aile kızı.' (DLT1: 326)
- Ok kezi 'Ok gezi.' (DLT1: 326)
- Takuk yalığı 'Horoz ibiği' (DLT3 : 13)

(Daha fazla örnek için Ek 31'e bk.)

3.3. Sıfat Tamlaması

Her sıfat önüne geldiği ismin bir özelliğini ortaya koyar. Sıfatlar, bir adı belirterek ya da niteleyerek bir tamlama oluşturur. Sıfat tamlamaları, önce yardımcı unsur olan sıfat, sonra da temel unsur olan isimlerin bir araya gelmesiyle oluşan tamlamalardır. Sıfat tamlamalarında tamlayan sıfat ile tamlanan isim herhangi bir ek almadan birleşir.

Sıfat tamlamalarında art arda birden fazla sıfat gelebilir. Bir sıfat birden fazla ismi niteleyebilir. Yine tamlayan görevinde bulunan sıfat, birden fazla olabilir.

İncelediğimiz metinlerde sıfat türeten eklerin sayısının oldukça çok olduğu görülmektedir. Sıfat türeten ekler arasında: *-mış, -miş, -ar, -er, -mas, -mes, -gli, -gü, -gan, gen, -agan, -egen, -ası, -esi, -gü, -gu, -lık, -lığ, -()ğ, -gan, -di, -dı, -çu, -çü, -()k, -güğü* gibi ekler sayılabilir.

Metinlerde bu tamlamaya uygun olarak seçilen örnekler şunlardır:

- Kömüdi neng 'Gömülmüş nesne.' (DLT1: 450)
- Obrak ton 'Yıpranmış elbise .' (DLT1: 118)
- Pışığ aş 'Pişmiş yemek.' (DLT1: 372)

Saçındı neng 'Saçılan yayılan nesne.' (DLT1: 449)

Üdhrek neng 'Artan nesne.' (DLT1: 103)

Kızıl anğ 'Kırmızı yanak.' (DLT1: 40)

Awinçu neng 'Avunulan, alışılan şey.' (DLT1: 134)

Erik yilkı 'Yorga hayvan.' (DLT1 : 70)

Yalınğ er 'Çıplak adam.' (DLT3: 373)

Külgüçi er 'Gülücü adam.' (DLT2 :51)

Yüksek tağ 'Yüksek dağ.' (DLT3: 45)

(Daha fazla örnek için Ek 32'ye bk.)

3.4. Tekrar Grubu

Bir nesneyi, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubudur. Grupta yer alan kelimeler arasında şekil ve anlamca bir ilişki vardır. Tekrarlar anlamı kuvvetlendirir, nesne ve harekete çokluk, süreklilik ve beraberlik anlamı kazandırır. Kelimeler arasına virgül veya başka bir noktalama işareti konmaz.

Karahan (1999), kelimeler arasında genellikle belirli bir ses düzeni bulunduğunu ve grup içindeki kelimelerin yerlerinin değiştirilemeyeceğini belirtmektedir.

İncelediğimiz metinlerden seçilen örnekler şunlardır.

Aşğıdaki tekrar grupları aynı kelimenin tekrarı ile oluşturulmuştur.

Ol erük çap çap yedi ' O, eriği şapı şupur yedi.' (DLT1 :318)

Çat çat urdı 'Çat çat vurdu.' (DLT1 : 320)

Zap zap bargıl 'Zıp zıp koş, çabuk git.' (DLT1 : 319)

Tus tus urdı 'Tıp tıp vyrdu.' (DLT1 : 329)

Akru akru 'Yavaş yavaş.' (DLT1: 114)

Ala ala 'Yavaş yavaş.' (DLT1 : 92)

Anğ anğ 'Yok yok.' (DLT1 : 40)

Aşğıdaki tekrarlar pekiştirme amacıyla kullanılmıştır.

Üp ürüng 'Ap ak.' (DLT1: 34)

Çim yik et 'Çim çiğ et.' (DLT1 : 338)

Köm kök 'Göm gök.' (DLT1: 338)

Karşıtlı anlamlı kelimelerden oluşan tekrar grubu ise aşğıdaki şekildedir.

Esrük adhıg 'Sarhoş ayık.' (DLT1: 63)

Anlam olarak birbirine yakın olan kelimelerden oluşan bir diğer tekrar grubu ise şöyledir.

İş ködük ‘İş güç.’ (DLT1: 391)

Aşağıdaki kelimelerde ikilemeler ses değişiklikleri yoluyla oluşturulmuştur:

Yaşıl yuşul ‘Yeşil meşil.’ (DLT3 : 19)

Anıñ adhakı sart surt kıldı ‘Onun ayağı fart furt etti.’ (DLT1 : 342)

Er turmuznı karç kurç yedi ‘Adam şenhıyarını hatur hutur yedi.’ (DLT1 : 343)

3.5. Sayı Grubu

Aralarına ek almadan iki ve daha fazla basamaklı sayıları ifade eden sayı isimleri topluluğuna sayı grubu denir. Sayılar sondan başa doğru büyür. Sayı isimleri eksiz birleşir.

Türkçede sayılar, sayı grubu dışında tek kelime veya sıfat tamlaması ile karşılanır. Genellikle ara sayılar sayı grubudur... Sayı grubu cümle ve kelime grupları içinde isim ve sıfat görevi yapar. Sayı isimleri ayrı yazılır. Grubun vurgusu küçük sayı ismi üzerindedir (Karahana, 1999 : 35).

Metinlerden seçilen örnekler şunlardır:

Tümen minğ yarmak ‘Bir milyon para.’ (DLT1: 402)

3.6. Edat Grubu

Bir isim unsuru ile *kadar, dolayı, göre, rağmen ve ile* gibi edatlardan biri ile kurulan kelime grubudur. İncelediğimiz metinlerde çok değişik çekim edatlarının kullanıldığı görülmektedir. Kullanılmış olan bazı edatlar şunlardır: *ara (arasında), artuk (-den başka, -den fazla), isre (-den öte, -den aşağı), basa (-den sonra), bile (ile), içre (içinde), karşı (-a doğru, -a karşı) gibi, kirü, kodı, naru, taba, tegü, aşnu, utru.*

Bu edatlarla ilgili olarak seçilen örnekler şunlardır:

Yogurkanda *artuk* adhak kösölse üşiyür ‘Yorgandan ziyade ayak uzatılırsa üşür.’ (DLT2 : 137)

Ortak erden *artuk* almas ‘Ortak, ortağından artık almaz.’ (DLT1 : 99)

Ol andan *isre* ol ‘Hakikaten o, ondan sonra ve aşağıdır.’ (DLT1 :126)

Bilig kişi ara ülüklüğ ol ‘Akıl insanlar arasında üleştirilmiştir.’ (DLT1 : 511)

Tewey münüp koy ara yaşmas ‘Deveye binip koyun arasında gizlenilmez.’ (DLT3 : 60)

Men *andan aşnu* keldim ‘Ben ondan önce geldim.’ (DLT1 : 130)

Men *anda basa* keldim ‘Ben ondan sonra geldim.’ (DLT3 : 224)

Kışka etin kelse kalı kutluğ yay

Tün kün keçe alkınur ödhlek *bile* ay ‘Kutlu yaz geldiğinde kış için hazırlan, gece gündüz geçerek ay ile zaman tükenir.’ (DLT1 : 82)

Ol yinçüni çeş *bile* saçurdu ‘O, inci ile peruze arasını ayırdı.’ (DLT2 : 79)

Üç kek kamuğ kişining yalnğuk üze alım bil

Edhgülügüğ uğança elingñ bile telim kıl ‘Herkesin öcünü, hıncını başkalarının üzerinde alınacak bir alım bil; olanca kuvvetinle konuğa çok iyilik yap.’ (DLT1 : 44)

Beçkem *urup* atlaka

Uygurdakı tatlaka

Ogri yawuz ıtlaka

Kuşlar kibi uçtımız. ‘ Atlara belge vurarak Uygur’daki Tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk.’ DLT1: 483)

Tokış içre urıştım

Uluğ birle karıştım

Tüküz atın yarıştım

Aydım emdi al utar ‘Savaşta vuruştım, büyük ile karıştım, alnı akıtmalı atla yarış ettim, ona ‘al, Utar!’ dedim.’ (DLT1 : 367)

(Daha fazla örnek için Ek 33’e bk.)

3.7. Sıfat Fiil Grubu

Bir sıfat – fiil ile ona bağlı bir ya da birkaç ögeden oluşan söz grubuna sıfat – fiil grubu denir. Sıfat – fiiller *-mış, -miş, -ası, - esi, -()ğ* gibi eklerle oluşturulmaktadır.

Bu gruba örnek olarak şunlar verilebilir:

Tegirmende togmış sıçgan kök kökreginge korkmas. ‘Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.’ (DLT3 : 282)

Saçratgudın korkmış kuş kırk yıl adhrı yıgaç üze konmas. ‘Tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz.’ (DLT2 : 331)

3.8. İsim Fiil Grubu

Bir isim – fiil ile ona bağlı bir ya da birkaç ögeden oluşan sözcük grubuna isim – fiil grubu denir. İsm – fiiller *-mak, -mek, -ma, -me, -iğ* gibi eklerle yapılır.

Bu gruba örnek olarak şunlar verilebilir:

Ol manğa çakmak çakışdı. ‘O, bana çakmak çakmada yardım etti.’ (DLT2: 104)

Ol manğa oyma basışdı. ‘O, bana keçeden çizme yapmakta yardım etti.’ (DLT2: 100)

3.9. Ünlem Grubu

Ey, vay, yahu, be, hey gibi ünlemlerden sonra isim unsurunun getirilmesiyle oluşturulan kelime grubudur. Bu iki unsur birbirlerine herhangi bir ek almadan birleşirler.

Metinlerde bu gruba uygun olarak seçilen örnekler şunlardır:

Kança bardıñ ay ogul

Erdiñ munda inç amul

Attın emdi sen tönğül

Kıldıñ erse kılmağ. ‘Ey oğul: nereye gittin? Sen burada rahat, ilintisizdin. Attan vazgeç, yapacağını yaptın’.’ (DLT1: 74)

Va ne tersen. ‘Vay ne söylüyorsun, vay olsun sana.’ (DLT3 : 215)

Aç berü kel. ‘Hey ,beri gel! (DLT1: 35)

Tegür meniñ sawımın bilgelige ay

Tınur kalı atatsa kısarak seni tay. ‘Hey, sözümü bilgelere eriştir, kısrağın tayı at olursa kısarak dinlenir.’ (DLT1 : 207)

Uygur yıgaç uzun kes, temür kısa kes. ‘(Ey) Uygur; ağacı uzun, demiri kısa kes.’ (DLT2 : 11)

3.10. Birleşik İsim Grubu

İki veya daha fazla isim unsurunun bir araya gelerek tek bir nesneyi karşılamak üzere oluşturdukları kelime grubuna birleşik isim grubu denir.

Metinlerde bu gruba uygun olarak seçilen örnekler şunlardır:

Kara orun ‘Sin, mezar.’ (DLT3 : 221)

Ebul Kasım Abdullah ‘(DLT1 : 4)

Ürüng kuş ‘Akdoğan.’ (DLT1 : 331)

Yun kuş ‘Atmaca.’ (DLT1 : 331)

Tewi kuş ‘Devekuşu.’ (DLT1 :331)

Bekeç Arslan Tigin ‘(DLT1 : 452)

Alp Er Tunga ‘(DLT1 : 41)

3.11. Bağlama Grubu

Ama, fakat, ve, veya, değil gibi bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış olan iki veya daha fazla isim unsurunun oluşturduğu kelime grubuna bağlama grubu denir.

İncelenen metinlerde bağlama grubuna uygun olan kullanımların sayısının fazla olmadığı görülmektedir.

Ap bu ap ol ‘Bu değil o değil,ne bu ne o.’ (DLT1 :34)

Tilkü mü togdı azu böri mü. ‘Tilki mi doğdu yoksa kurt mu? (DLT1: 429)

Üzüm yegil azu kagun yegil. ‘Üzüm yahut kavun ye.’ (DLT1: 88)

Kelir müsen azu barır musan. ‘Gelir misin yoksa gider misin?’ (DLT1: 88)

3.12. Birleşik Fiil Grubu

Bir hareketi karşılamak üzere bir arada kullanılan kelimelerden oluşan kelime grubudur. Birleşik fiiller oluşumları bakımından farklılıklar gösterirler.

İncelenen metinlerde çok değişik şekillerde oluşturulmuş olan birleşik fiiller görülmektedir. Metinlerde birleşik fiil oluşturmak için kullanılan kelimeler arasında şunlar *bolmak, kılmak, etmek, turmak, almak, barmak* sayılabilir.

Metinlerde bu kelimelerle kurulmuş olan cümlelere şu örnekler verilebilir:

İki Beg birle el boldı ‘İki Bey birbiriyle barıştı.’ (DLT1 : 49)

Ton iş boldı ‘Elbise kirlendi, islendi’ (DLT1 : 37)

Yol ogur bolsun ‘Yol uğurlu olsun.’ (DLT1 : 53)

Ol mening birle baçığ kıldı ‘O, benimle antlaştı, ahitleşti.’ (DLT1 : 371)

Çalk çulk badar kıldı ‘O, onu çarptı, itti.’ (DLT1 : 349)

Ol kul boş kıldı ‘O kölesini azat etti.’ (DLT1 : 330)

Taş kudhuğka tüşti buldur buldur etti ‘Taş kuyuya düştü güldür güldür etti.’ (DLT1 : 456)

Eliğ kart kurt etti ‘Parmaklar çıtladı.’ (DLT1 : 342)

Dik turdı ‘Dik durdu.’ (DLT1 : 334)

Men anı oka aldım ‘Ben ona kefil oldum.’ (DLT1 : 40)

(Daha fazla örnek için Ek 34’e bk)

3.13. Ünvan Grubu

Bir şahıs isminden önce ve sonra ünvan veya akrabalık isimlerinin kullanılmasıyla oluşturulan kelime gruplarıdır.

Metinlerde sıkça kullanılan bir ünvan kelimesi olan *beg (bey)* kelimesinin, herhangi bir şahıs ismi ile bir arada kullanılarak ünvan grubu oluşturduğu örnekler fazla değildir.

Metinlerde fazla kullanılmayan ünvan grubu ile oluşturulan örneklerin *Xan (han)*, *xakan (hakan)* ve *beg (bey)* kelimeleri kullanılarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tawgaç Xan ‘(DLT1 : 454)

Köl Bilge Xan ‘(DLT1 : 428)

Çagrı Beg ‘(DLT1 : 421)

Boğra Xan ‘(DLT1 : 409)

Bogra Kara Xakan

Sultan Mesud ‘(DLT1 : 474)

3.14. Sonuç

Metinlerde yer alan kelime grupları yukarıda örnekleri ile beraber gösterildi. İncelenen metinlerde yer alan kelime grupları içerisinde en çok kullanılanları belirtisiz isim tamlaması ve sıfat tamlamasıdır.

İncelenen metinlerde kullanılan kelime gruplarının genel olarak sıfat tamlaması, belirtisiz isim tamlaması, edat grubu, birleşik fiil grubu, tekrar grubu ve tekrar grupları oldukları söylenebilir. Bunların dışında kalan kelime gruplarının ise fazla kullanılmadığı görülmektedir.

Belirtili isim tamlamasının örneklerinin az olmasından dolayı metinlerde fazla kullanılmadığı söylenebilir. Buna karşılık belirtisiz isim tamlamasının örneklerinin fazla olmasından, bu tür isim tamlamalarının daha fazla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Belirtili isim tamlamasında tamlayan unsurun *-In* ilgi eki aldığı ve iki unsurun birbirine ekli olarak birleştiği görülmektedir. Bazı belirtili isim tamlamaların da ise, tamlayan unsurun zamirlerden (*anın* - *onun*) oluştuğu incelenen metinlerden anlaşılmaktadır. Belirtisiz isim tamlamalarında tamlayan unsurun herhangi bir ek almadığı; fakat tamlanan unsurun *-sı*, *-si* tamlanan eki aldığı anlaşılmaktadır.

Metinlerdeki sayı gruplarında, gruplar oluşturulurken genellikle *üç*, *dört*, *yedi*, *otuz* gibi sayıların kullanıldığı, bu tür gruplarda eklerle yapılmış olan sayı gruplarına fazla yer verilmediği söylenebilir.

Yine metinlerde kullanılan tekrar gruplarında yer alan kelimelerin bazıları aynı kelimenin tekrarı bazıları da zıt anlamlı kelimelerin tekrarı ile oluşturulmuştur. Tekrar grupları içerisinde pekiştirme amacıyla kullanılan tekrarlar da vardır. Fakat örneklerde daha çok aynı kelimelerin kullanılmasıyla oluşturulan tekrar gruplarının olduğunu görülmektedir.

Sıfat tamlamaları incelenirken, bu bölümde tamlayan görevinde kullanılan sıfatların almış oldukları eklerden hareketle pek çok sıfat türeten ekin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sıfat türeten ekler arasında en çok kullanılanların *-mış*, *-miş*, *-ar*, *-er*, *-mas*, *-mes*, *-gli*, *-gü*, *-gan*, *gen*, *-agan*, *-egen*, *-ası*, *-esi*, *-gü*, *-gu*, *-lık*, *-lığ*, *-()ğ*, *-gan*, *-di*, *-dı*, *-çu*, *-çü*, *-()k*, *-güçü* gibi ekler olduğu görülmektedir.

Bir isim unsuru ile bir edatın kullanılması ile oluşturulan edat grubunun da metinlerde sıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bugün de bazı değişikliklerle kullandığımız son çekim edatlarından, metinlerde kullanılanlar arasında *ara* (*arasında*), *artuk* (*-den başka*, *-den fazla*), *isre* (*-den öte*, *-den aşağı*), *basa* (*-den sonra*), *bile* (*ile*), *içre* (*içinde*), *karşı* (*-a doğru*, *-a karşı*) gibi, *kirü*, *kodı*, *naru*, *taba*, *tegü*, *aşnu*, *utru* gibi edatlar sayılabilir.

Şahıs isimlerinden sonra ünvan isimlerinin getirilmesi ile oluşturulan ünvan gruplarının genel olarak isimlerden sonra *Xan* (*han*), *xakan* (*hakan*) ve *beg* (*bey*) kelimeleri kullanılarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

4. SONUÇ

Divanü Lügati't-Türk yazıldığı 11. yüzyılda, dilimizin gelişmesi ve onun toplum içerisinde gereken yeri almasını sağlamak amacıyla, Türkçeyi bütün özellikleri ile öğretmek için yazılmıştır. Farsça'nın da büyük bir gelişim içinde olduğu, hatta bazı Türk boylarının Farsça kullanmalarına rağmen, Kaşgarlı Mahmut bu zor dönemde Türk dilinin hak ettiği yeri almasını ve bu dilin başka milletler tarafından da öğrenilip kullanılmasını hedeflemiştir. *Divanü Lügati't-Türk*, bize İslamiyet öncesi ve İslam medeniyeti çağlarındaki Türk Edebiyatının ilk örnekleri hakkında en ilmi ve en geniş bilgileri vermektedir.

Anlamli dil birlikleri olan kelimelerin, kelime gruplarının, çeşitli yardımcı öğelerin ve çekim eklerinin bir düzen içinde belli kurallara göre bir araya gelerek meydana getirdikleri karmaşık dizi, cümleyi oluşturur. Cümleler, yapılarındaki bir takım özelliklerine göre değişik şekillerde adlandırılır. Bu adlandırılma, cümle çeşitlerini ortaya çıkarır. Cümleler; öğelerinin dizilişine, anlamlarına, yüklemlerine ve yapılarına göre sınıflandırılır.

Öğelerinin dizilişine göre cümleler kurallı ve devrik cümle olarak iki gruba ayrılır. Bu sınıflandırma, cümlenin temel unsuru ve yargı bildiren kelime olan yüklem cümle içerisinde bulunduğu yere göre yapılır. Yüklem cümlenin sonunda ise kurallı cümle, yüklem sonda olmadığı, başta veya ortada bulunduğu cümleler ise devrik cümle olarak gruplandırılmıştır.

İncelediğimiz metinlerde yüklem sonda yer alarak oluşturduğu kurallı cümleler ve yüklem sonda bulunmadığı devrik cümleler değişik sıralanışlar göstermektedir. Öğelerinin dizilişine göre incelenen cümlelerin, bugün kullandığımız gibi genel olarak özne ve yüklemden oluştukları, açık ve anlaşılır bir şekilde ifade edildikleri görülmektedir. Bugün kullandığımız Türkçede mevcut olan birçok cümle sıralanışının, *Divanü Lügati't-Türk*'te de kullanıldığı anlaşıyor.

Kurallı cümlelerin dizilişinde nesne, dolaylı tümleş, zarf tümleci gibi unsurların da cümle başında kullanılabildiği görülmektedir. Fakat bu tip cümlelerin sayısı fazla değildir.

Kurallı cümleler içerisinde yer alan 'nesne + yüklem' ve 'özne + nesne + yüklem' şeklinde sıralanmış olan cümleleri incelerken, bu cümlelerdeki nesnelerin hem belirtili hem de belirtisiz nesne biçimleriyle kullanıldıkları görülmektedir. 'nesne + yüklem' şeklindeki sıralanışa uygun olan cümlelerde öznenin varlığı yüklem içerisinde kullanılan kişi eklerinden anlaşılmaktadır.

Devrik cümleleri incelerken 'özne + yüklem + nesne' şeklindeki sıralanışlarda yer alan ve nesne görevinde kullanılan kelimelerin hepsinin belirtme (-i) eki ile belirlendiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise nesnelerin fiillerden önce kullanılmazlarsa genellikle belirtme eki ile işaretlenmeleridir. Yine 'yüklem + nesne' biçiminde sıralanmış olan cümlelerde de nesne görevinde kullanılan kelimelerin belirtme eki almış oldukları görülmektedir.

Kurallı cümlelerde 'nesne + yüklem' sıralanışındaki cümlelerin genellikle, emir anlamı ifade ettikleri anlaşılmaktadır. Emir verilen şahsın ise genellikle ikinci tekil şahıs zamiri olduğu söylenebilir.

İncelediğimiz örneklerde de bugünkü Modern Türkçede olduğu gibi daha çok kurallı cümlelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Cümlelerde öznelerin de fiillere göre; etken, edilgen, dönüşlü ve işteş gibi farklı şekillerde yer aldıkları görülmektedir.

Derlediğimiz metinlerde yer alan olumlu cümleler, farklı sıralanış özelliklerine göre incelenerek, bu değişik şekillerdeki cümleler ayrı gruplar halinde ele alınmıştır. Metin içerisinde en önemli kısmı olumlu ve anlaşılması kolay olan kısa cümlelerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu kısa kullanıma sahip olan cümleler ise genellikle özne ve yüklemden oluşmuşlardır.

Metinlerde yer alan olumsuz cümleler: *-ma, -me, yok, -sız, -siz, tegül (değil)* unsurlarıyla yapılmaktadır. Genellikle bugün de kullandığımız bu olumsuzluk unsurlarından farklı olarak bugünkü *-i mek* fiilinin Karahanlılar devri Türkçesinde kullanılan *ermek* şeklinin de cümlelerde olumsuzluk unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. *Ermek* fiilinin olumsuzu bugün sadece *değil* ile yapılmakta, Çağataycada *imes* biçimi kullanılmaktadır.

Soru cümleleri kendilerini oluşturan farklı şekillerdeki soru unsurlarına uygun olarak gruplandırılmıştır. Bunların; *mi, mi* soru eki; *kaç (kaç), neçe, netek (nasıl), kanu (hangi) ne (ne)* gibi soru sıfatları; *kani, kayu (nerede), kaçça (nereye), kim (kim), ne (ne)* gibi soru zamirleri; *kaçan (ne zaman, ne vakit), nelük, neçük (niçin),* gibi soru zarfları oldukları görülmektedir.

Kaç kelimesinin soru sıfatı olarak kullanılırken cümlelerin başında ve ortasında kullanılabildiği, *Kutadgu Bilig*'de farklı şekillerde yer alan *kayu – kanu (nerede)* ve *ne (ne)* soru zamirlerinin *Divanü Lügati't-Türk* te de yine farklı biçimlerde kullanıldığı görülmektedir.

Ünlem cümlelerinde ise genellikle bugün kullanmadığımız *aç, ala, esiz, la, ok* gibi pek çok seslenme ünleminin kullanıldığı, bu ünlemlerden bazılarının seslenme bazılarının ise cümleye acıma, sevinç ve esef anlamları katan ünlemler oldukları söylenebilir.

Metinlerdeki kelimeler içerisinde fiillerin büyük bir yer tuttuğu görülmektedir. Her türlü işi, oluşu, hareketi anlatan kelimeler fiiller olduğu için bu metinlerde de oldukça fazla kullanılmışlardır. Bundan dolayı da cümlelerin büyük çoğunluğu fiil cümleleridir. Metinlerde yer alan isim cümlelerinin sayısının az olduğu ve genellikle kurallı isim cümleleri oldukları anlaşılmaktadır.

Yüklemi isim olan cümlelerin genelinde, isim olan kelimelerden bildirme ekinin düşürülerek eksiltili bir şekilde kullanıldıkları ve bunların genel olarak özne ve yüklem şeklinde sıralanmış kısa cümleler oldukları görülmektedir.

Kurallı isim cümleleri farklı zaman çekimleri bakımından incelendiğinde, bunların geçmiş zaman ve geniş zaman anlamları verecek şekilde kullanıldıkları anlaşıyor. Bu cümlelerde geçmiş zaman anlamının *erdi (-idi)* kelimesi ile sağlandığı anlaşılmaktadır.

Metinlerde yer alan cümleler yapıları bakımından basit, sıralı, bağlı ve birleşik cümle olarak gruplandırılmıştır.

İncelenen metinlerde basit yapı cümlelerin çok farklı şekillerde sıralandıkları belirtilmiştir. Metinlerde kullanılan basit cümlelerin özne ve yüklem ile kuruldukları

söylenbilir. Bazı cümleler yapıları basit olan; yani tek bir yargının anlatıldığı ve anlamları bakımından olumlu olan cümlelerdir. İncelediğimiz metinlerde kullanılan basit yapı cümlelerin genellikle anlamına göre olumlu cümleler oldukları, anlamına göre olumsuz olan basit yapı cümlelerin metinlerde fazla kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Metinlerde kullanılan basit yapı cümlelerin genellikle yüklemine göre fiil cümleleri oldukları, yüklemine göre isim cümlesi olan basit yapı cümlelerin metinlerde fazla yer almadıkları görülmektedir. Metinlerdeki isim cümlelerinin ise genellikle kurallı bir şekilde sıralandıkları söylenebilir.

Divanü Lügati't-Türk'teki sıralı cümleler, ortak öğeleri bakımından gruplandırıldığında, yüklem ve özneleri ortak olan bazı cümlelerin bulunduğu gözlemleniyor. Fakat metinlerdeki cümlelerin genellikle, herhangi bir ortak ögesi bulunmayan sıralı cümlelerden oluştuğu, incelediğimiz örneklerden anlaşılmaktadır.

Metinlerde ortak ögesi bulunan sıralı cümlelerin, genellikle özneleri ortak olan cümleler oldukları ve bu tür cümlelerin genellikle manzum şiir parçalarında yer aldıkları söylenebilir. Özneleri ortak olan sıralı cümlelerde işi yapan kişi olan öznenin, cümle içerisinde kullanılmayarak cümlede gizli özne biçiminde yer aldığı görülmüyor. Cümlede öznenin varlığı yüklem almış olduğu kişi eklerinden öğrenilmektedir. Metinlerdeki bağımsız sıralı cümlelerin de, özneleri ortak olan bağımlı sıralı cümleler gibi, genellikle manzum şiir parçalarında kullanıldığı görülmektedir.

Metinlerde bağlı cümle şeklinde sıralanan örneklerimizin sayısı fazla değildir. Bağlı cümle şeklinde sıralanmış olan örneklerde *azu* (yahut, yoksa) kelimesi bağlaç görevinde kullanılmaktadır.

İncelediğimiz metinlerde *ki*'li birleşik cümlelere yer verilmediği de görülmektedir.

Şart cümlelerini incelerken, kurallı şart cümlelerinin genellikle geniş zaman çekimi ile kullanıldıkları ve bu türdeki cümlelerde geniş zaman çekiminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Metinlerde yer alan şart cümlelerinin büyük çoğunluğunu, olumlu cümleler oluşturmaktadır.

Bugün kullandığımız *eğer*'li şart cümlelerinin derlemiş olduğumuz metinlerde de yer aldığı ve *eğer*'li yapılar oluşturulurken bunun yanında Karahanlılar döneminde *kalı* (*eğer*) kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Fiilimsilerle kurulan birleşik cümleler, almış oldukları ekler ve cümle içerisindeki görevleri bakımından isim – fiil, sıfat – fiil ve zarf – fiille kurulan birleşik cümleler olmak üzere üç ayrı grupta incelenmiştir.

Metinlerdeki sıfat – fiillerle kurulan cümleler, bu eklerin cümleye kattıkları zaman anlamları dikkate alınarak yapılmıştır. Kullanılan bu eklerin cümleye geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman anlamları kazandırdıkları görülmektedir.

-miş, *-miş* geçmiş zaman ve *-mas*, *-mes* geniş zaman sıfat – fiil ekini almış olan bazı kelimelerin isimleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde kullanılan kelimelerin nitelediği isim unsurunun düştüğünü ve isimde bulunan eklerin sıfata dahil edildiği

görüldüğü. Metinlerde yer alan adlaşmış sıfatların cümlede genel olarak dolaylı tümleş görevinde kullanıldıklarını söyleyebiliriz.

Bazı örneklerde *-gli*, *-gli* ekinin olumlu ve olumsuz fiil tabanlarına gelerek *-an*, *-en* sıfat – fiil ekinin görevini üstlendiği örneklerden anlaşılmaktadır.

Metinlerde yer alan bazı kelimelerin ek - fiil olarak yüklem görevinde kullanıldıkları görülmektedir. Seçmiş olduğumuz cümlelerin genelinde *ol* kelimesinin ek – fiil olarak yüklem olduğu görüldüğü.

Modern Türkçede sıkça kullandığımız *-an*, *-en* ekinin Karahanlı Türkçesi döneminde *-gan*, *-gen* şeklinde olduğu ve bu eki alan kelimelerin genel olarak cümle sonunda kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Metinlerdeki *-(ı)p*, *-(i)p*, *-(u)p*, *-(ü)p* ve *-galı*, *-geli* zarf – fiil eklerinin genellikle manzum şiir parçalarında kullanıldıkları görülmektedir.

Divanü Lügati't-Türk'te yer alan fiilimsi eklerinin genel olarak fazla bir değişikliğe uğramadan bugüne kadar kullanıldıkları incelemiş olduğumuz metinlerden anlaşılmaktadır.

Derlediğimiz metinlerde yer alan cümleler, bugünkü Modern Türkçede kullandığımız cümlelerle hem anlam özellikleri hem de sıralanışları bakımından büyük benzerlikler göstermektedir.

İncelediğimiz metinlerde kullanılan kelime gruplarının genel olarak isim tamlaması, sıfat tamlaması, tekrar grubu, sayı grubu, edat grubu, sıfat - fiil grubu, isim - fiil grubu, ünlem grubu, birleşik isim grubu, bağlama grubu, birleşik fiil grubu ve ünvan grupları olduklarını söyleyebiliriz. Bunların dışında kalan kelime gruplarının ise fazla kullanılmadıkları görülmektedir.

Belirtili isim tamlamasının örneklerinin az olmasından dolayı metinlerde fazla kullanılmadığını söyleyebiliriz. Buna karşılık belirtisiz isim tamlamasının sıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Belirtili isim tamlamasında tamlayan unsurun *-In* ilgi eki aldığı ve iki unsurun birbirine ekli olarak bağlandığı görüldüğü. Bazı belirtili isim tamlamaların da ise, tamlayan unsurun zamirlerden *anın* (*onun*) olduğu incelemiş olduğumuz metinlerden anlaşıyor.

Sıfat tamlamalarını incelerken, bu bölümde tamlayan görevinde kullanılan sıfatların almış oldukları eklerden hareketle, pek çok sıfat türeten ekin kullanıldığı söylenebilir. Sıfat türeten ekler arasında en çok kullanılanların *-gu*, *-lık*, *-lığı*, *-()ğ*, *-gan*, *-di*, *-dı*, *-çu*, *-çü*, *-()k*, *-güçü* gibi ekler olduğu görülmektedir.

Yine metinlerde kullanılan tekrar gruplarında yer alan kelimelerin bazıları aynı kelimenin tekrarı bazıları da zıt anlamlı kelimelerin tekrarı ile oluşturulmuştur. Tekrar grupları içerisinde pekiştirme amacıyla kullanılan tekrarlar da vardır. Fakat örneklerde daha çok aynı kelimelerin kullanılmasıyla oluşturulan tekrar gruplarının var olduğu görüldüğü.

Bir isim unsuru ile bir edatın kullanılmasıyla oluşturulan edat grubunun da metinlerde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bugün de bazı değişikliklerle kullandığımız edatlardan bazıları arasında: *ara* (*arasında*), *artuk* (*-den başka*, *-den*

fazla), *isre* (-den öte, -den aşağı), *basa* (-den sonra), *bile* (ile), *içre* (içinde), *karşı* (-a doğru, -a karşı) gibi, *kirü*, *kodı*, *naru*, *taba*, *tegü*, *aşnu*, *utru* gibi edatlar sayılabilir.

Şahıs isimlerinden önce ve sonra ünvan isimlerinin getirilmesi ile oluşturulan ünvan gruplarının isimlerden önce sultan, isimlerden sonra genel olarak *Xan* (*han*), *xakan* (*hakan*) ve *beg* (*bey*) kelimeleri kullanılarak yapılmaktadır.

Bu çalışmanın *Divanü Lügati't-Türk*'ün , daha iyi anlaşılmasına ve ondan daha iyi yararlanılmasına bir katkı yapacağını temenni ediyoruz. Özellikle cümle konusunu ele aldığımız bu çalışmadan başka, bu konuda daha fazla eserin ortaya konulması konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Türk diline hizmet etmeyi kendilerine bir görev kabul eden araştırmacılar tarafından, *Divanü Lügati't-Türk*'ün değişik konularda verdiği her türlü bilgi, farklı bilim ve sanat dallarıyla ilişkili veriler ayrı ayrı incelenerek herkesin anlayabileceği bir şekilde ortaya konulmalıdır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, M. (Çev.), 1988. *Tarihi Türk Şiveleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- ATABAY, N., Özel, S., Çam, A., 2003. *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. Papatya Yayınları, İstanbul.
- ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*. cilt 1, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.
- ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*. cilt 2, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.
- ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*. cilt 3, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.
- ATALAY, B. (Çev.), 1998. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi (Endeks)*. cilt 4, 4. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara.
- BANGUOĞLU, T., 1986. *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BESEREK, A., 1991. *Türkçede Cümle Yapısı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi. İstanbul.
- BİLGEGİL, K., 1984. *Türkçe Dilbilgisi*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- CAFEROĞLU, A., 1970. *Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul.
- CEMİLOĞLU, İ., 1994. *14. Yüzyıl'a Ait Bir Kısas-ı Enbiya Üzerinde Sentaks İncelemesi*. TDK, Ankara.
- CEMİLOĞLU, İ., 2001. *Cümle Bilgisi*. TDK, Ankara.
- CEMİLOĞLU, İ., 2001. *Dede Korkut Hikayeleri Üzerinde Sözdizimi Bakımından Bir İnceleme*. TDK, Ankara.
- CLAUSON, Sır Gerard, *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth – Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DANKOFF, R., 1982. *Dîvânü Lugât-it-Türk 1. Kısım [Compendium of the Turkic Dialects] Edited and translated with Introduction and Indices*. Harvard: Harvard University.
- DANKOFF, R., 1984. *Dîvânü Lugât-it-Türk. 2. Kısım [Compendium of the Turkic Dialects] Edited and translated with Introduction and Indices*. Harvard: Harvard University.
- DANKOFF, R., 1985. *Dîvânü Lugât-it-Türk. 3. Kısım [Compendium of the Turkic Dialects] Edited and translated with Introduction and Indices*. Harvard: Harvard University.
- DENY, J. (Ali Ulvi Elöve (Çev.)), 1941. *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Maarif Matbaası, İstanbul.
- EDİSKUN, H., 1996. *Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ERCİLASUN, A. B., 1984. *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- ERGİN, M., 1985. *Türk Dil Bilgisi*. Boğaziçi Yay., İstanbul

- ERGİN, M., 1994. *Üniversiteler İçin Türk Dili*. Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım, İstanbul.
- GENCAN, T. N., 2001. *Dilbilgisi*. Ayraç Yayınevi, Ankara.
- GENÇ, R., 1975. 'Kaşgarlı Mahmut'a Göre 11. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi ve Etnik Durumu'. *TKA* 11-14, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, N., 1992. *Türk Dilinde Edatlar*. MEB, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, N., 1996. *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- HATİPOĞLU, V., 1972. *Türkçenin Sözdizimi*. TDK Yayınları, Ankara,
- KARAHAN, L., 1999. *Türkçede Söz Dizimi –Cümle Tahlilleri*. 6. bsk., Akçağ Basım, Yayım A.Ş., Ankara,
- KOÇ, N., 1996. *Yeni Dilbilgisi*. İnkilâp, İstanbul.
- KORKMAZ, Z., 2000. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu. Ankara.
- KORKMAZ, Z., Ercilasun, A. B., vd., 1995. *Yükseköğretim İçin Türk Dili Ve Kompozisyon Bilgileri*. 4. Baskı, YÖK Matbaası, Ankara.
- PRITSAK, O., 1953. 'Mahmud Kaşgari Kimdir?'. *TM* 10, İstanbul.
- TURAN, F., 1996. *Old Anatolian Turkish: Syntactic Structure*. PhD thesis. Harvard University.

ÖZ GEÇMİŞ

Afşin'in Büyüktatlar Kasabası'nda doğdu (1979). İlkokulu kasabada bitirdi. Ortaokulu Afşin Yatılı İlköğretim Bölge Okulu'nda okudu. 1996'da Kahraman Maraş merkezinde bulunan İbrahim Çalık Lisesi'ni bitirerek aynı yıl üniversiteyi kazandı. Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu (2000).

2000 yılında Büyüktatlar Çok Programlı Lisesi'ne Türk Dili Ve Edebiyatı Öğretmeni olarak atandı. Halen bu okulda öğretmenlik görevini sürdürmektedir.

EKLER

Ek 1: Özne + Belirtili Nesne + Yüklem

- Kenç anasın emsedi. 'Çocuk anasını emmek istedi.' (DLT1: 278)
- Men anı imlettim. 'Ben onu elle veya göz kırpmakla işaret ettirdim.' (DLT1: 266)
- Men anı istettim. 'Ben onu istettim, ben onun aranması için arkasından adam gönderdim.' (DLT1: 260)
- Ol anı ügridi. 'O, çocukmuş gibi onu salladı.' (DLT1: 275)
- Ol anıñ evin eşitti. 'O, onun evini araştırdı, eşirdi.' (DLT1: 211)
- Ol atın semrittı. 'O atını semirtti.' (DLT2: 333)
- Ol erni bogdı. 'O, adamı boğdı.' (DLT2: 14)
- Ol kişini aglattı. 'O, herkesi savdı.' (DLT1: 265)
- Ol kulin tepik tepdi. 'O, kölesini bir tepiş tepti.' (DLT1: 386)
- Ol kulin urdı. 'O, kölesini döğdü.' (DLT1: 165)
- Ol meni udhıttı. 'O, beni uyuttu.' (DLT1: 207)
- Ol meni kördi. 'O, beni gördü.' (DLT2: 8)
- Ol meni öğdi. 'O, beni öğdü.' (DLT1: 174)
- Ol meni sewdi. 'O beni sevdi.' (DLT2: 15)
- Ol tonın köpıttı. 'O elbisesini diktirdi.' (DLT2: 298)
- Ol yagını aldı. 'O, düşmanı aldattı.' (DLT1: 273)
- Ol yeriğ yikledi. 'O yeri çiğnedi.' (DLT3: 309)
- Er başın orpattı. 'Adam başını ürpertti, saçını dağıttı.' (DLT1: 259)
- Er ışığ irtedi. 'Adam işi istedi, arkasına düştü.' (DLT1: 272)
- Er kapuğ açsadı. 'Adam kapıyı açmak istedi.' (DLT1: 276)
- Er kapuğ yaptı. 'Adam kapıyı kapadı.' (DLT3: 579)
- Ol kapuğ açtırdı. 'O, kapının açılmasını emretti.' (DLT1: 218)
- Ol meni okıdı. 'O beni çağırđı.' (DLT3: 254)
- Ol yıgaçığ butakladı. 'O ağacı budadı.' (DLT3: 336)
- Er saçın yülüttı. 'Adam saçını yülüttü tıraş ettirdi.' (DLT2: 316)
- Kaşınmak mening yinim emrittı. 'Kaşınmak benim vücudumu gıdıklandırdı.' (DLT1: 261)
- Men anı öpsedim. 'Ben onu öpmek istedim.' (DLT1: 275)

Ek 2: Özne + Belirtisiz Nesne + Yüklem

- Oglañ suw tökdi. 'Oğlan su döktü.' (DLT2: 19)
- Ol aşıc çokrattı. 'O tencereyi kaynatı.' (DLT2: 333)
- Ol at alsadı. 'O, at alak istedi.' (DLT1: 278)
- Ol at otgardı. 'O, at otlattı.' (DLT1: 225)
- Ol at sürdi. 'O, at sürdü.' (DLT2: 7)
- Ol et asdı. 'O, et astı.' (DLT1: 173)
- Ol et pışurdı. 'O et pişirdi.' (DLT2: 78)
- Ol etmek öwdi. 'O ekmek ufaladı.' (DLT1: 166)
- Ol kagun oydı. 'O, kavun oydu.' (DLT1: 174)
- Ol ok attırdı. 'O, ok attırdı, ok atmasını emretti.' (DLT1: 217)
- Ol ot ordı. 'O ot kesti, biçti.' (DLT1: 172)

Ol otuñ örtedi. 'O, odun yaktı.' (DLT1: 272)
 Ol saç uturdi. 'O, saç kesti.' (DLT1: 176)
 Ol suw akturdi. 'O, suyun akıtılmasını emretti.' (DLT1: 222)
 Ol tam erdi. 'O, duvarı yardı.' (DLT1: 172)
 Ol tarıñ ügitsedi. 'O, buğday üğütmek istedi.' (DLT1: 302)
 Ol tüğün seştürdi. 'O düğüm çözdürdü.' (DLT2: 184)
 Ol un elgedi. 'O, uneledi.' (DLT1: 284)
 Ol üzüm sıkdı. 'O, üzüm sıktı.' (DLT2: 18)
 Ol yıp üzdi. 'O, ipi kesti.' (DLT1: 165)
 Ol yıpar yıdhladı. 'O misk kokladı.' (DLT3: 308)
 Uragut yıp egirdi. 'Kadın ip eğirdi.' (DLT1: 178)
 Beg el aldı. 'Bey vilayet aldı.' (DLT1: 168)
 Er ok attı. 'Adam ok attı.' (DLT1: 170)
 Er suw içdi. 'Adam su içti.' (DLT1: 164)
 Ol art aşsadi. 'O, yokuşu aşmak istedi.' (DLT1: 277)
 Ol bitik okıtsadi. 'O, mektup okutmak istedi.' (DLT1: 302)
 Ol ok astadı. 'O, ok atmak istedi.' (DLT1: 275)
 Ol suw içsedi. 'O, su içmek istedi.' (DLT1: 276)
 Ol taşığ istedi. 'O, taşı itmek istedi.' (DLT1: 276)
 Ol toprak öksedi. 'O, toprak yığmak istedi.' (DLT1: 278)
 Ol yığaç köndgerdi. 'O ağaç dikti, düzeltti.' (DLT3: 423)
 Ol yır yırladı. 'O bir ır, şarkı söyledi.' (DLT3: 3)

Ek 3: Öznesi Etken Olan Cümleler

Anıñ arkışı keldi. 'Onun habercisi geldi.' (DLT1: 97)
 Aşıç üzlendi. 'Tencerenin kapağı kabardı.' (DLT1: 258)
 At asıntı. 'At, kurtulmak için ipi çekti, koparayazdı.' (DLT1: 201)
 At kişnedi. 'At kişnedi.' (DLT3: 302)
 Er açıgsadı. 'Adam ekşi istedi.' (DLT1: 302)
 Er açıktı. 'Adam acıktı, açlıktan kıvrandı.' (DLT1: 190)
 Er eğirsedi. 'Adam, ağır ilaç kullanmak istedi.' (DLT1: 302)
 Er ewsedi. 'Adam ivmek, acele etmek istedi.' (DLT1: 277)
 Er eşiçlendi. 'Adam tencere sahibi oldu.' (DLT1: 290)
 İt enüklendi. 'Köpek enikledi, enik sahibi oldu.' (DLT1: 294)
 İnğan inğrandı. 'Dişi deve inledi.' (DLT1: 289)
 Tıl tuttu. 'Düşmanın ne halde olduğuna anlamak için bir adam yakaladım.' (DLT1: 336)
 Elig kart kurt etti. 'Parmaklar çıtladı.' (DLT1: 342)
 Anıñ oğlu yas boldı. 'Onun oğlu öldü.' (DLT3: 159)
 Anıñ eti bars boldı. 'Onun eti kabardı.' (DLT1: 348)
 Anıñ öpkesein öçürdi. 'Onun öfkesini yatıştırdı.' (DLT1: 176)
 Anıñ yini yigrendi. 'Onun tüyleri ürperdi.' (DLT3: 109)
 At boşugu boldı. 'Atın salıverilme zamanı geldi.' (DLT1: 446)
 At tuşagu boldı. 'Atın ayağına köstek vurma zamanı geldi.' (DLT1: 446)
 Boğra kirkini kirdi. 'Devenin kızışma zamanı girdi.' (DLT1: 443)
 Anıñ küçi köwredi. 'Onun gücü gevşedi kuvveti gevşedi.' (DLT3: 282)
 Mün öpdı. 'Çorba içti.' (DLT1: 163)
 Oglan yıgladı. 'Çocuk ağladı.' (DLT3: 309)

Ol er ölsedi. 'O adam ölmek istedi.(DLT1: 278)
 Ot odhundi. 'Ateş söndü.' (DLT1: 200)
 Ot öndi. 'Ot bitti.' (DLT1: 35)
 Yağ aruşdı. 'Yağ eridi.' (DLT1: 182)
 Anıñ kutı uçdı. 'Onun devleti gitti.' (DLT1: 164)
 Anıñ menğzi agdı. 'Onun rengi değışti.' (DLT1: 65)
 At okradı. 'At kişnedi yem zamanında at homurdandı.' (DLT1: 275)
 Er ardı. 'Adam yoruldu, dermansız kaldı.' (DLT1: 172)
 Tezgi boldı. 'Düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü oldu.' (DLT1: 429)
 Balıg argındı. 'Yaralı adam acındı, yaralı kimse yaralarından acı duydu.' (DLT1: 252)
 Ben bardım. 'Ben vardım, ben gittim.' (DLT1: 339)
 Biz keldimiz. 'Biz geldik.' (DLT1: 325)

Ek 4: Öznesi Edilgen Olan Cümleler

Koy başı ütöldi. 'koyunun başındaki kıllar ütöldü.' (DLT1: 193)
 Kum eşildi. 'Kum eşildi.' (DLT1: 197)
 Saç taraldı. 'Saç tarandı.' (DLT2: 1269)
 Tegirmen tişeldi. 'Değirmen dişendi.' (DLT2 : 128)
 Yır koşuldı. 'Manzume yapıldı, şiir düzüldü.' (DLT2 : 135)
 Er tokıldı. 'Adam döğöldü.' (DLT2 : 129)
 Böz tokıldı. 'Bez dokundu.' (DLT2 : 129)
 Kılıç tokuldı. 'Kılıç döğöldü.' (DLT2 : 129)
 Ewge kişi tıklıdı. 'Adam eve tıklıdı.' (DLT2 : 129)
 Saç utruldı. 'Saç kesildi.' (DLT1: 246)
 Sıbizgu ötrüldi. 'Düdük öttürüldü.' (DLT1: 246)
 Suw soguldı. 'Su çekildi.' (DLT2: 124)
 Ot ürüldi. 'Ateş üflendi.' (DLT1 : 195)
 Suw süzlündi. 'Su süzüldü.' (DLT2: 247)
 Taş itlindi. 'Taş itildi.' (DLT1: 256)
 Tam telindi. 'Duvar delindi.' (DLT2: 147)
 Ton kedhildi. 'Elbise giyildi.' (DLT2: 136)
 Un elgeldi. 'Un elendi.' (DLT1: 250)
 Yağı akdı. 'Düşman aktı.' (DLT1: 168)
 Yıgaç irpeldi. 'Ağaç biçildi.' (DLT1: 244)
 Bitik okıldı. 'Kitap okundu.' (DLT1: 197)
 Er uruldı. 'Adam vuruldu, (DLT1: 194)

Ek 5: Zarf Tümleci + Yükleme

Bu tıdhın keldi. 'Bu vakitte geldi.' (DLT3: 171)
 Anıñ birle uruşdı. 'Onunla vuruştı.' (DLT1: 182)
 Bir yıl ketçi. 'Bir yıl geçti.' (DLT3: 5)
 Andan aydım. 'Ondan sonra söyledim.' (DLT1: 109)

Ek 6: Özne + Yükleme + Nesne

Ol taluladı nengni. 'O, o şeyi seçti.' (DLT3: 326)
 Ol yadhdtı nengni. 'O bir nesneyi yaydı.' (DLT3: 433)

Ol yarsıdı nengni. 'O bir şeyi murdar buldu ve ondan iğrendi.' (DLT3: 305)
 Ol tizletti nengni. 'O nesneyi dizletti.' (DLT2: 3429)
 Ol yawuzladı nengni. 'O nesneyi kötü buldu.' (DLT3: 342)
 Ol edhledi nengni. 'O, bir şeyi enine genişletti.' (DLT1: 286)
 Ol karmaladı nengni. 'O neğsneyi kaptı yağmaladı.' (DLT3: 354)
 Ol kizledi nengni. 'O nesneyi gizledi.' (DLT3: 300)
 Ol yasiladı nengni. 'O bir şey yasiladı.' (DLT3: 328)
 Ol attı nengni. 'O adam o şeyi attı.' (DLT1: 170)

Ek 7: Öznesi Edilgen Olan Cümleler

Edhlendi neng. 'O şey, bir nesne için kullanıldı, yüz üstü bırakılmadı.' (DLT1: 257)
 Ewdildi neng. 'O şey ele geçirildi, toplandı.' (DLT1: 246)
 Kelsindi neng. 'Nesne kesildi.' (DLT2: 253)
 Közündi neng. 'Nesne görüldü.' (DLT2: 157)
 Kırıldı neng. 'Nesnenin kabuğu soyuldu.' (DLT2: 134)
 Oyuldi neng. 'Bir şey sıkıştırıldı.' (DLT1: 269)
 Sokluşdı neng. 'Bir şey bir şeye sokuldu ve yerleşti.' (DLT2: 216)
 Talkıldı neng. 'Nesne itildi kakıldı defedildi.' (DLT2: 230)
 Suwlandı neng. 'Nesne sulandı.' (DLT2: 247)
 Yaglandı neng. 'Nesne yağlandı yağ sürüldü.' (DLT3: 111)
 Yolkaşdı neng. 'Nesne sıyrıldı.' (DLT3: 103)
 Yuwlandı neng. 'Nesne yuvarlandı.' (DLT3: 111)

Ek 8: Öznesi Dönüslü Olan Cümleler

Esildi neng. 'Nesne eksildi.' (DLT1: 270)
 Örtendi neng. 'Nesne yandı.' (DLT1: 251)
 Ürnğerdi neng. 'Nesne ağardı.' (DLT1: 289)

Ek 9: Özne + Nesne + Yüklem

Er ışın ukdı. 'Adam işini anladı.' (DLT1: 168)
 Er sözüğ uksadı. 'Adam sözü anlamak istedi.' (DLT1: 277)
 Er süngük ogurdu. 'O, kemiği bitişti ve ayırdı.' (DLT1: 178)
 Kenç anasın emsedi. 'Çocuk anasını emmek istedi.' (DLT1: 278)
 Men ağnar ısındım. 'Ben onu sevdim.' (DLT1: 201)
 Men anı imlettim. 'Ben onu elle veya göz kırpmakla işaret ettirdim.' (DLT1: 266)
 Men anı istettim. 'Ben onu istettim, ben onun aranması için arkasından adam gönderdim.' (DLT1: 260)
 Men butak egsedim. 'Ben, budağı, dalı eğmek istedim.' (DLT1: 277)
 Men yıpar saçtım. 'Ben misk saçtım.' (DLT2: 4)
 Ol anı bogturdu. 'O, onu boğdurdu.' (DLT2: 171)
 Ol anı kafşıttı. 'O onu kızdırdı.' (DLT2: 329)
 Ol anı korkıttı. 'O onu korkuttu.' (DLT2: 339)
 Ol anı samsıttı. 'O onu incitti.' (DLT2: 336)
 Ol at alsadı. 'O, at almak istedi.' (DLT1: 278)
 Ol at otgardı. 'O, at otlattı.' (DLT1: 225)
 Ol Begge alkış berdi. 'O Beyi öğdü.' (DLT1: 97)

Ol edhirdi nengni. 'O, bir şeyi seçti.' (DLT1: 177)
 Ol kagun oydu. 'O, kavun oydu.' (DLT1: 174)
 Ol kişini aglattı. 'O, herkesi savdı.' (DLT1: 265)
 Ol koyıg etledi. 'O, koyunu etlik yaptı, et yaptı.' (DLT1: 284)
 Ol koyuğ özekledi. 'O, koyunun şah damarını kesti.' (DLT1: 306)
 Ol kulın tepik tepdi. 'O, kölesini bir tepiş tepti.' (DLT1: 386)
 Ol kulın urdu. 'O, kölesini döğdü.' (DLT1: 165)
 Ol meni udhıttı. 'O, beni uyuttu.' (DLT1: 207)
 Ol meni öğdi. 'O, beni öğdü.' (DLT1: 174)
 Ol mening işim ettürdi. 'O, benim işimin düzelmesini emretti.' (DLT1: 217)
 Ol ot ordı. 'O, ot kesti, biçti.' (DLT1: 172)
 Ol otuñ örtedi. 'O, odun yaktı.' (DLT1: 272)
 Ol saç uturdu. 'O, saç kesti.' (DLT1: 176)
 Ol suw akturdu. 'O, suyun akıtılmasını emretti.' (DLT1: 222)
 Ol tağka agsadı. 'O, dağa ağmak istedi.' (DLT1: 277)
 Ol tam erdi. 'O, duvarı yardı.' (DLT1: 172)
 Ol tariğ ügitsedi. 'O, buğday üğütmek istedi.' (DLT1: 302)
 Ol yagını aldadı. 'O, düşmanı aldattı.' (DLT1: 273)
 Ol yıp üzdi. 'O, ipi kesti.' (DLT1: 165)
 Taz başı ijmaklandı. 'Kelin başı bozuldu kelliği arttı.' (DLT1: 313)
 Uragut yıp egirdi. 'Kadın ip eğirdi.' (DLT1: 178)
 Yırak yer sawın arkış keldürür. 'Uzak yerin salığını kervan getirir.' (DLT1: 97)
 Er ewsedı. 'Adam evini özledi.' (DLT1: 277)
 Er içmeklendi. 'Adam kuzu kürkü giydi.' (DLT1: 314)
 Er kapuğ açsadı. 'Adam kapıyı açmak istedi.' (DLT1: 276)
 Er kötüdın insedi. 'Adam damdan inmek istedi.' (DLT1: 278)
 Er tagdın ısladı. 'Adam dağdan inmek istedi.' (DLT1: 278)
 Kenç anasın emdi. 'Çocuk anasını emdi.' (DLT1: 169)
 Koy etleldi. 'Koyun et yapıldı.' (DLT1: 295)
 Men anı öpsedim. 'Ben onu öpmek istedim.' (DLT1: 275)
 Ol bilig öğrendi. 'O, bilgi öğrendi.' (DLT1: 252)
 Ol bitik okıtsadı. 'O, mektup okutmak istedi.' (DLT1: 302)
 Ol kapuğ açturdu. 'O, kapının açılmasını emretti.' (DLT1: 218)
 Ol ok astadı. 'O, ok atmak istedi.' (DLT1: 275)
 Ol suw içsedı. 'O, su içmek istedi.' (DLT1: 276)
 Ol taşığ istedi. 'O, taşı itmek istedi.' (DLT1: 276)
 Ol toprak öksedi. 'O, toprak yığmak istedi.' (DLT1: 278)
 Ol atın argardı. 'O, atını yordu.' (DLT1: 225)
 Ol uruknı esitti. 'O, ipi uzattı.' (DLT1: 209)

Ek 10: Özne + Yüklem

Er ewdı. 'Adam acele etti.' (DLT1: 167)
 Er ewsedı. 'Adam ivmek, acele etmek istedi.' (DLT1: 277)
 Etmek ısırdı. 'Ekmek ısırdı.' (DLT1: 247)
 İnğan inğrandı. 'Dişi deve inledi.' (DLT1: 289)
 İş açıldı. 'İş açıldı.' (DLT1: 193)
 Kapuğlar açlışdı. 'Kapılar açıldı.' (DLT1: 239)
 Begge alkış alkaldı. 'Bey öğüldü.' (DLT1: 249)

Elig kart kurt etti. 'Parmaklar çıtladı.' (DLT1: 342)
 Kaynar aşış eşdi. 'Kaynayan tencere taşı.' (DLT1: 166)
 Kişi imleldi. 'Adam göz kırpmakla ve buna benzer şeyle ışmar olundu.' (DLT1: 296)
 Koy başı ütüldi. 'koyunun başındaki kıllar ütüldü.' (DLT1: 193)
 Mün öpdi. 'Çorba içti.' (DLT1: 163)
 Ot odhundi. 'Ateş söndü.' (DLT1: 200)
 Saç utruldu. 'Saç kesildi.' (DLT1: 246)
 Suwlar akışdı. 'Sular akıştı.' (DLT1: 186)
 Taç itlindi. 'Taş itildi.' (DLT1: 256)
 Un elgeldi. 'Un elendi.' (DLT1: 250)
 Yığaç irpeldi. 'Ağaç biçildi.' (DLT1: 244)
 At okradı. 'At kişnedi yem zamanında at homurdandı.' (DLT1: 275)
 Ben bardım. 'Ben vardım, ben gittim.' (DLT1: 339)
 Bitik okıldı. 'Kitap okundu.' (DLT1: 197)
 Biz keldimiz. 'Biz geldik.' (DLT1: 325)
 Böri barça ulışdı. 'Bütün kurtlar uluştu.' (DLT1: 188)
 Bük örteldi. 'Bük, ağaçlık yakıldı.' (DLT1: 245)
 Er arındı. 'Adam yundu ,iyileşti.' (DLT1: 201)
 Er arsıktı. 'Adam aldandı.' (DLT1: 242)
 Er ir boldı. 'Adam utandı.' (DLT1: 36)
 İrteş kopdı. 'Bahis kızıştı.' (DLT1: 97)
 Kün togdı. 'Güneş doğdu.' (DLT1: 340)
 Oğlan ıgladı. 'Çocuk ağladı.' (DLT1: 286)
 Ol anukladı nengni. 'O nesneyi hazır buldu ve aldı.' (DLT1: 305)
 Ol esirgedi nengni. 'O, bir nesnenin kaybolması üzerine acındı (DLT1: .306)
 Ol usladı nengni. 'O, nesneyi anladı.' (DLT1: 286)
 Ol attı nengni. 'O adam o şeyi attı.' (DLT1: 170)
 Ol berkitti nengni. 'O bir şeyi berkitti.' (DLT2: 340)
 Ol tizletti nengni. 'O nesneyi dizletti.' (DLT2: 3429)
 Ol edhledi nengni. 'O, bir şeyi enine genişletti.' (DLT1: 286)

Ek 11: Yükleme + Özne

Artadı neng. 'Nesne bozuldu.' (DLT1: 272)
 Buruşdı neng. 'Nesne buruştu, asık çehre gibi buruştu.' (DLT2: 94)
 Bükündi neng. 'Nesne büküldü kıvrıldı.' (DLT2: 239)
 Edhlendi neng. 'O şey, bir nesne için kullanıldı, yüz üstü bırakılmadı.' (DLT1: 257)
 Esildi neng. 'Nesne eksildi.' (DLT1: 270)
 İsteldi neng. 'O şey istendi.' (DLT1: 246)
 Kururdu neng. 'Nesne kurumaya yüz tuttu.' (DLT2: 77)
 Oyuldu neng. 'Bir şey sıkıştırıldı.' (DLT1: 269)
 Örtendi neng. 'Nesne yandı.' (DLT1: 251)
 Sökti nengni. 'Bir şeyi söküp attı.' (DLT1: 444)
 Talkıldı neng. 'Nesne itildi kakıldı defedildi.' (DLT2: 230)
 Uçlandı neng. 'Bir şeyin ucu peyda oldu.' (DLT1: 256)
 Üzlüşdi neng. 'O şey üzüldü koptu.' (DLT1: 240)
 Yitti neng. 'Nesne yitti kayboldu.' (DLT2: 314)
 Ürnğerdi neng. 'Nesne ağardı (DLT1: .289)
 Kızardı neng. 'Nesne kızardı.' (DLT2: 77)

Ek 12: Zarf tümleci + Yüklem

Edhgü edh. 'İyi yapılmış.' (DLT1: 79)
 Emdi ok aydım. 'Bu saatte söyledim.' (DLT1: 37)
 Kaç kata aydım. 'Kaç kere söyledim.' (DLT1: 321)
 Kaç yarmak berdi. 'Kaç para verdi.' (DLT1: 321)
 Emgektin tınıldı. 'Sıkıntıdan dinlenildi.' (DLT2: 130)

Ek 13: -ma, -me

Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas. 'Sapanda kavga olursa, harman zamanında döğüş olmaz.' (DLT2 : 214)
 Tağ tağka kavuşmas, kişi kişiğe kawuşur. 'Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.' (DLT2 : 103)
 Kiçik uluğka turuşmas, kırguy songkurka karışmas. 'Küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz.' (DLT2 : 95)
 Bu turgu yer ermes. 'Bu, durulacak yer değildir.' (DLT2 : 68)
 Bu ya kurgu ogur ermes. 'Bu yay kuracak vakit değildir.' (DLT2 : 68)
 Atgalır oknu azak
 Tegmedi bu saw uşak. 'Bana, nerden geldiği belli okunu atar, bu koğcu söz bana gelmedi.' (DLT2 : 20)
 El kaldı törü kalmas. 'Vilayet kalır, gelenek kalmaz.' (DLT2 : 25)
 Tılın tügmişni tışın yazmas. 'Dil ile bağlanan dış ile çözülmez.' (DLT2 : 20)
 Ewek ewge tegmes. 'İven, eve ermez.' (DLT2 : 19)
 Tigmeğinçe önmes, tilemeğinçe bulmas. 'Dikilmedikçe bitmez, aramadıkça bulmaz.' (DLT2 : 21)
 Anuk utru tutsa yoka sanmas. 'Hazır olan öne konsa yok sayılmaz.' (DLT1 : 68)
 Kuruğ yıgaç eğilmes kurmuş kiriş tügülmes. 'Kuru ağaç eğilmez, kurulu kiriş düğülmez.' (DLT1 : 198)
 Kaynar öküz keçiksiz bılmas. 'Kaynayan dere geçitsiz olmaz.' (DLT3 : 191)
 Adhın kişi nengî neng sanmas. 'Başkasının malı mal sayılmaz.' (DLT1: 98)
 Yalnguk menğgü tirilmes, sinka kirüp kirü yanmas. 'Kişi ebedi yaşamaz, mezara giren geri dönmez.' (DLT3 : 65)
 Etli tırnğaklı edhirmes. 'Et tırnaktan ayrılmaz.' (DLT1 : 177)
 Kanığ kan bile yumas. 'Kanı, kanla yıkamazlar.' (DLT3 : 66)
 Tüzün birle uruş, utun birle üsterme. 'Yumşak huylu kimse ile çarpış, alçak adamlar yarışma.' (DLT1 : 221)
 Beş ernğek tüz ermes. 'Beş parmak düz olmaz.' (DLT1: 121)
 Korkma ağnar otu turup tegre yere
 Kapsa anıñ Alpagutın andan yara. 'Ondan korkma, çevre yanında karşı durup onun yiğitlerini sararak, ondan uzaklaştolar.' (DLT3 : 422)
 Emgek eginde kalmaz. 'Sıkıntı sırtta kalmaz.' (DLT1: 110)
 Tegirmende toğmış sıçgan kök kökreginge korkmas. 'Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.' (DLT3 : 282)
 Beg yanığında tüşme. 'Beyin korkutmasına düşme.' (DLT3 : 14)
 Yazmas atım bolmas, yangılmas bilge bolmas. 'Şaşmadık atış olmaz, yanılmadık bilgin olmaz.' (DLT3: 59)

- Tayak bile taymas, tanuk sözün bütmes. 'Dayangaç ile olan kaymaz, tanık sözü ile inanılmaz.' (DLT3 : 166)
- Bulmuş nenging sewersen
Akrun ağnar sewingil
Barmış nenging sakınma
- Azrak ağnar öküngil. 'Eldeki mala sevinirsin, ona az sevin; giden mala acıma, ona çok pişman olma.' (DLT3 : 361)
- Ol et toğramas. 'O, et doğramaz.' (DLT3 : 313)
- Koldaş bile yaraşgıl karşıp edin üdürme
Bek tut yavaş takagu süwlin yazın edermes. 'Arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, yavaş huylu tavuğu sağlam tut, kırdı süğlün arama.' (DLT3 : 11)
- Sedhremiş olgun koyak
Sarmamış süttten kayak. 'Olgun konak darısı seyremiş, süttten kaymak tutmamış.' (DLT3 : 167)
- Erngenge eliğ karı böz üm tikemes. 'Ergenin donu elli arşın bezden dikilmez.' (DLT1: 117)
- Kalın kaz kulavuzsuz bolmas. 'Çok kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz.' (DLT1: 487)
- Kalın kolan çufgasız bolmas. 'Kolan sürüsü kılavuzsuz olmaz.' (DLT1: 424)
- Kamuğ kişi tüz ermes. 'Herkes bir olmaz.' (DLT1: 376)
- Kız kişi sawı yorıglı bolmas. 'Pinti adamın ünü yayılmaz.' (DLT1: 326)
- Koş kılıç kinka sığmas. 'Çifte kılıç kına sığmaz.' (DLT1: 359)
- Ortak erden artuk almas. 'Ortak, ortağından artık almaz.' (DLT1: 99)
- Boş nengge idhi bolmas. 'Boş bırakılan malın sahibi olmaz.' (DLT1: 330)
- Ersek erge tegmes ewek ewge tegmes. 'Orospu koca bulmaz; iven eve ermez.' (DLT1: 104)
- It çakırı atka tegir, at çakırı itka tegmes. 'Çakır gözlü köpek ata değer, atın çakırı bir ite değmez, çünkü çakır gözlü at iyi görmez.' (DLT1: 363)
- Tagıg ukrukın egmes, tenğizni kaygıkın büğmes. 'Dağ kementle eğilmez; deniz kayıkla büğenmez.' (DLT1: 100)
- Tezek karda yatmas, edhgü ısız katması. 'Tezek karda yazmaz iyi kötüye karışmaz.' (DLT1: 386)
- Alın arslan tutarı; küçin oyuk tutmas. 'Al ile arslan tutulur, güç ile bostan oyuğu tutulmaz.' (DLT1: 81)
- Alplar birle uruşma, Begler birle turuşma. 'Yiğitlerle vuruşma, Beylerle duruşma.' (DLT1: 182)
- Arpasız at aşumas, arkasız alp çeriğ sıyumas. 'Arpasız at koşamaz, arkasız yiğit asker bozamaz.' (DLT1: 123)
- Çaxşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas. 'Dağ çakşağında ot, dazda ut olmaz.' (DLT1: 469)
- Kal sawı kalmas, kağıl bağı yazılmas. 'Yaşlı adamın sözü bırakılmaz, kağıl bağı çözülmez.' (DLT1: 409)
- Kudhuğda suw bar it burnı tegmes. 'Kuyuda su var, itin burnu erişmez.' (DLT1: 375)
- Kuruk kaşuk ağzka yaramas, kuruğ söz kulakka yakışmas. 'Kuru kaşık ağza yaraşmaz, kuru söz kulağa yakışmaz.' (DLT1: 383)
- Ot tütünsüz bolmaz, yigit yazuksuz bolmas. 'Ateş dumansız, genç günahsız olmaz.' (DLT1: 400)
- Öd keçer kişi tuymas

Yalñguk oğlu menğgü kalmas. ‘Zaman geçer, insan duymaz, Ademoğlu bengi kalmas.’ (DLT1: 44)

Subuzganda ev bolmas, topurganda aw bolmas. ‘Eski mezarlıkta ev olmaz gevşek topraklı yerde av olmaz.’ (DLT1: 516)

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas. ‘Acemsiz Türk, başsız börk olmaz.’ (DLT1: 349)

Tegme kişi öz bolmas yat yoguk tüz bolmas. ‘Değme kişi kendin gibi olmaz yat hısımla bir olmaz.’ (DLT1: 433)

Tüzün birle uruş, utun birle tireşme. ‘Yumşak huylu kimselerle uğraş kötülerle direşme.’ (DLT1: 414)

Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas. ‘Alamet olsa yol azmaz; bilgi bulunsa söz şaşmaz.’ (DLT1: 92)

Arkasız er çeriğ sıyumas. ‘Yiğit, yardımcısı olmadıkça asker yenemez.’ (DLT1: 128)

Bir tilkü terisin ikile soymas. ‘Bir tilki derisi iki gez soyulmaz.’ (DLT3: 244)

Böri koşnısın yemes. ‘Kurt komşusunu yemez.’ (DLT3: 220)

Ol ağnar yagru yorımas. ‘O onun çevresine varmaz.’ (DLT3: 31)

İki koçnğar başı bir aşaçta pişmas. ‘İki koç başı bir tencerede pişmez.’ (DLT3: 382)

Ol sözkeli sap bermes. ‘O söze sıra vermez.’ (DLT3: 145)

Ötlüğ yinçü yerde kalmas. ‘Delikli inci yerde kalmas.’ (DLT3: 30)

Taz at tafarçı bolmas. ‘Alaca at yük taşımaz.’ (DLT3: 149)

Yalñgus kaz ötmes. ‘Bir tek kaz ötmez.’ (DLT3: 384)

King ton opramas kenğesliğ bilig artamas. ‘Geniş elbise yıpramaz danışıklı iş bozuk olmaz.’ (DLT3: 358)

Aş tatığı tuz yogrın yemes. ‘Aşır tadı tuz, tuz çanakla yenmez.’ (DLT3: 31)

Kurmuş kiriş tügülmes, ukrukun tağ eğilmes. ‘Kurulmuş kiriş düğümlemez kementle dağ eğilmez.’ (DLT3: 215)

Oğlan ışı ışı bolmas oglak münğüzi sap bolmaz. ‘Çocukların işi iş olmaz. Oğlak boynuzu iyi sap olmaz.’ (DLT3: 145)

Telim sözüğ uksa bolmas yalın kaya yıksa bolmas. ‘Çok sözü anlamak olmaz yalçın kaya yıkılmak olmaz.’ (DLT3: 20)

Yalñguk oğlu munsuz bolmas. ‘İnsan oğlu ayıpsız ve hastaliksız olmaz.’ (DLT3: 141)

El kalır törü kalmas. ‘Vilayet bırakılır görenek bırakılmaz.’ (DLT3: 221)

Ek 14: Kim (kim)

Tawar kiminğ ökilse Beglikanğar kergeyür

Tawarsızın kalıp Beg erensizin emgeyür. ‘Kimin malı çoğalırsa, Beylik ona yaraşır; Bey malsız kalınca, adamsızlıktan sıkıntı çeker.’ (DLT1 : 362)

Aning tebizligi kimge talkar. ‘Onun hasedi kime zarar verir?’ (DLT1 : 506)

Ek 15: Emir Cümlesi

Oglum öğüt algıl biligsizlig kiter

Taklan kiminğ bolsa anğar pekmes katar. ‘Oğlum, öğüt al, bilgisizliği gider, kimin kavutu varsa ona pekmez katar.’ (DLT1 : 440)

Aning bakığı kör. ‘Onun bakışını gör.’ (DLT1: 373)

Aning yarmak terigi kör. ‘Onun para derdiğini gör.’ (DLT2 : 41)

Öç kek kamuğ kişining yalñguk üze alım bil

Edhgülügüğ uğança eliginğ bile telim kıl. ‘Herkesin öcünü, hincını başkalarının üzerinde alınacak bir alım bil, olanca kuvvetinle konuğa çok iyilik yap.’ (DLT1 : 44)

ülse kişi atma anğar örter külse

Bakıl anğar edhgülügün azgın küle. ‘Sana karşı gülen bir kimsenin yüzüne sıcak kül atma; ona yüzün gülererek, iyilikle bak.’ (DLT2 : 26)

Sewünmegil yund ögür adhgır anın

Altun kümüş bulnaban ağı tavar. ‘At, aygır ile altın gümüş, ipek kumaşla sevinme.’ (DLT2 : 153)

Anıñ manğığı kör. ‘Onun adımını gör.’ (DLT3 : 365)

Algıl ögüt mendin oğul erdem tile

Boyda uluğ bilge bolup bilginğ ula. ‘Oğul benden ögüt al, fazilet dile. Ulus arasında büyük bilgin ol, bilgini yay.’ (DLT1 : 51)

Terk kel. ‘Tez gel.’ (DLT1 : 350)

Oglum sanğa kodhurmen erdem ögüt xumarı

Bilge eriğ bulup sen bakkıl anıñ tabaru. ‘Oğlum sana fazilet, ögüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak.’ (DLT3 : 440)

At tut. ‘Atı tut.’ (DLT3 : 118)

Barıñlar kamuğ. ‘Hepiniz gidiniz.’ (DLT2 : 45)

Tüzün birle uruş, utun birle üsterme. ‘Yumşak huylu kimse ile çarpış, alçak adamları yarışma.’ (DLT1 : 221)

Tatıg közre tikenig tüpre. ‘Tatın gözüne vur, dikenini kökle, kökünden çıkar.’ (DLT2 : 280)

Eliğ tutgınça ot tut. ‘El tutacağına ot tut.’ (DLT2 : 292)

Anıñ yük kötrügi kör. ‘Onun yük götürmesini gör.’ (DLT2 : 166)

Yanşat kılıç başını üze kakkıl yara

Bıçlıp anıñ boynı takı kalkan tura. ‘Kılıcı onun başı üstünde parlat; ona kak, yarala, onun boynunu ve tura kalkanını da biçerek.’ (DLT2 : 356)

Anıñ suw keçrügi kör. ‘Onun sudan geçirmesini gör.’ (DLT2 : 166)

Anıñ barığı kör. ‘Onun gittiğini, gider olduğunu gör.’ (DLT2 : 58)

Anıñ keligi kör. ‘Onun geldiğini, gelir olduğunu gör.’ (DLT2 : 58)

Bulmuş nenging sewersen

Akrun ağnar sewingil

Barmış nenging sakınma

Azrak ağnar öküngil. ‘Eldeki mala sevinirsin, ona az sevin; giden mala acıma, ona çok pişman olma.’ (DLT3 : 361)

Kelse uma tüşürgil tinsin anıñ arukluk

Arpa saman yagutgil bulsın atı yarukluk. ‘Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dinsin; arpayı, samanı yaklaştır, atı dirlensin.’ (DLT2 : 316)

Örgen anıñ biligin künde anğar baru

Kotkulıkın tapıngıl kodhgıl küwez naru. ‘Hergün yanına giderek onun bilgisini öğren, gönül alçaklığıyla ona hizmet et, gururu bir yana koy.’ (DLT2 : 140)

- Uygur yığaç uzun kes, temür kısa kes. 'Ey Uygur; ağacı uzun, demiri kısa kes.'
- Çak ol atnı tutgil. 'Ta o atın kendisini yakala.' (DLT1: 333)
- Ol erni ök keldür. 'O adamın kendisini getir.' (DLT1: 71)
- Yazok ye. 'Baharda ye' (DLT3 :16)
- Körklüg tonuğ özüngge
- Tatlığ aşığ adhinka
- Tutgil konuk ağırlıg
- Yadhsun çawıng budhunka. 'İyi elbiseyi kendine, tatlı aşı başkasına; konuğu ağırla, ününü herkese yaysın.' (DLT1 : 45)
- Üzüm yegil azu kagun yegil. 'Üzüm, yahut kavun ye.' (DLT1: 88)
- Bu kün bargıl. 'Bu gün git.' (DLT1: 340)
- Bu çerlikde kel. 'Bu vakitte gel.' (DLT1: 323)
- Eyle kılğıl. 'Öyle yap.' (DLT1: 113)
- Şep kel. 'Çabuk gel.' (DLT1: 319)
- Takı yarmak ber 'Daha ver.' (DLT3: 226)
- Terkin kel 'Çabuk gel.' (DLT1: 441)
- Koldaş bile yaraşgıl karşıp edin üdürme
- Bek tut yavaş takagu süwlin yazın edermes. 'Arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, yavaş huylu tavuğu sağlam tut, kırdı süğlün arama.' (DLT3 : 11)
- Bardı sanga yek otu tutup bal
- Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal. 'Şeytan bal tutarak sana vardı, ipek elbise giyerek yufka akıllı, deli olarak kal.' (DLT3 : 156)
- Kelse kalı katıgılık erter teyü seringil
- Ödhlük ışın bilip tur ança anğar tirengil. 'Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren.' (DLT3 : 233)
- Umunç Tenğrige tut. 'Umudu Tanrıya tut.' (DLT1: 133)
- Anıng ewin turbınla. 'Onun evi nerede ise araştır.' (DLT1: 435)
- Atka ot bergil. 'Ata ot ver.' (DLT1: 35)
- İlk sen bargıl. 'Önce sen git.' (DLT1: 43)
- Öngdün yorit. 'Atını önden sür.' (DLT1: 114)
- Özüngni açığığ tut. 'Kendini iyi gıdalarla besle.' (DLT1: 63)
- Ündeb uluğ tabaru tawrak kelip yügürgil
- Kurgak yılın budhun kör kanda tüşer kodı ıl. 'Seni yaşlı bir adam çağırırsa davranarak koş, kuraklık yıllarda millete bak, nereye konarlarsa sen de oraya kon.' (DLT3 : 69)
- Kel çü. 'Hele gel.' (DLT3 : 207)
- Eştıp ata ananğning sawlarını kadırma
- Neng kut bulup köwezlik kılınp yana kuturma. 'Ananın babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme mala ve talihe eriştiğinde şımarıklık yaparak kudurma. (DLT1: 508)

Yazırdaki süwlin edhergeli ewdeki takagu içgınma. ‘Kırdaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma.’ (DLT1: 447)

Alp eriğ yawrıtmı, ıkılaç arkasın yağırtma. ‘Yiğit kişiye kötületme, yüğrük atın arkasını yağırlatma.’ (DLT1: 139)

İş kidinge bakıngıl. ‘İşin sonuna bak ve düşün.’ (DLT2: 142)

Anı belinde tut. ‘Onu belinden tut.’ (DLT3: 133)

Anı yatığında tutgil. ‘Onu uykusunda yakala.’ (DLT3: 12)

Yüzge körme erdem tile. ‘Yüze bakma fazilet ara.’ (DLT3: 143)

Yol ogur bolsun. ‘Yol uğurlu olsun ‘ (DLT1 : 53)

Eliğ koyka sok. ‘Elini elbisenin koynuna sok.’ (DLT3: 142)

Agruk ağır işingni adhnaguka yüdhürme, Açrub özünğ öşerib adhnangunu todhurma. ‘Ağır yükünü başkasına yükleme, kendini aç bırakarak gözünü döndürüp başkasını doyurma.’ (DLT3: 68)

Tün kün tapun Tengriye boynamagıl, Korkup anğar eymenü oynamagıl. ‘Gece gündüz tapın Tanrıya boyun çekme, ondan korkup çekinerek oynama.’ (DLT3: 377)

Ek 16: Kurallı İsim Cümleleri

Anıng bardukı barmadukı bir. ‘Onun vardığı varmadığı , gidip gitmemesi bir.’ (DLT2 : 42)

Bu turası yer tegül. ‘Bu, duracak yer değil.’ (DLT2 : 68)

Bu ya kurası ogur tegül. ‘Bu, yay kuracak vakit değil.’ (DLT2 : 68)

Künde irük yok.

Begde kıyık yok. ‘Güneşte gedik, Beyde caymak yok.’ (DLT1: 70)

Yer basrukı tağ

Budhun basrukı Beg. ‘Yer baskısı dağ, insanların baskısı da Beydir.’ (DLT1: 466)

Bu iş osuğı mundağ. ‘Bu işin değişmesi böyledir.’ (DLT1: 64)

Erdem başı tıl. ‘Edebin başı dil.’ (DLT1: 107)

Kişi eti tiriğle tatır. ‘İnsan eti diri iken tatlıdır.’ (DLT3 : 257)

Erdem başı tıl. ‘Faziletin başı dildir.’ (DLT1: 336)

Sundılaç ışı ermes örtkün tepmek. ‘Harman döğmek çayır kuşunun işi değildir.’ (DLT1: 526)

Taz keligi borkçıge. ‘Kelin geleceğı yer takkeci dükkanıdır.’ (DLT1 : 26)

Bu er ol közi öşergen. ‘Bu, açlık ve açlığa benzer şeyler yüzünden daima gözü kararan adamdır.’ (DLT1: 157)

Ol mening oğlum ol. ‘O, gerçekten benim oğlumdur.’ (DLT1: 37)

Bu atmu. ‘Bu at mı?’ (DLT3 : 215)

Bu ıtmu. ‘Bu köpek mi?’ (DLT3 : 214)

Anıng bitigi belgülüğ. ‘Onun yazı yazması, yazısı bellidir.’ (DLT1: 384)

Ulugluk Tengriye. ‘Ululuk tanrınıdır.’ (DLT1: 150)

Konak başı sedhreği yeg. ‘çavdar başının seyreğı iyidir.’ (DLT1: 384)

Essiz anıng yigitliğı. ‘Yazık onun gençliğine!’ (DLT1: 143)

Öküz adhakı bolğınça buzağı başı bolsa yeg. ‘Öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidir.’ (DLT1 : 59)

Ek 17: Kurallı Fiil Cümleleri

Suw kumuşdı. ‘Her yandan su dalgalandı, coştı.’ (DLT2 : 111)

Edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile. ‘İyiliği su ayağına at, başında ara.’ (DLT2 : 112)

Tewi silkinse eşekke yük çıkar. ‘Deve silkinse eşeğe yük çıkar.’ (DLT2 : 246)

Sözge süçünse bulun barır. ‘Lafa dalan tutsak olur.’ (DLT2 : 151)

Yalnguk ürülmüş kap ol, agzı yazlıp alkınır. ‘Adam oğlu şişirilmiş tulum gibidir, ağzı açıldığında sener.’ (DLT1 : 197)

Oglan suw töker, uluğ yanı sınır. ‘Çocuk su döker, büyüğün bir yanı incinir.’ (DLT2 : 19)

Er uluğ tındı. ‘Adam yüksek soludu, kaba kaba soludu.’ (DLT2 : 40)

Oglan suw töker, uluğ yanı sınır. ‘Çocuk su döker, büyüğün bir yanı incinir.’ (DLT2 : 19)

Bu ıška büte boldı. ‘Bu işte zaman geçti.’ (DLT3 : 217)

Ol manğa yarmak berir erken katrındı. ‘O, bana para verirken vazgeçti, çekindi, kaçındı.’ (DLT2 : 249)

Anıñ yüzinge titinü baksa bolmas. ‘Onun yüzüne dik baksa olmaz.’ (DLT2 : 144)

Er tam turgurdu. ‘Adam duvar yaptı.’ (DLT2 : 178)

Ol atın çektürdi. ‘O, atından –tırnak hastalığı ve başka hastalık dolayısıyla- kan aldırdı.’ (DLT2 : 181)

Köngli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar

Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurur. ‘Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır; seveda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.’ (DLT2 : 188)

Ol kümüş altundan çöktürdi. ‘O, altından gümüşü ayırdı.’ (DLT2 : 181)

Ol manga yarmak saçtırdı. ‘O, bana para saçtırdı.’ (DLT2 : 184)

Olar ikki tawar kunuşdı. ‘Onlar birbirinin mallarını soydular.’ (DLT2 : 113)

Arslan kökrese at adhakı tuşalır. ‘Arslan kükreyince atın ayağı dolaşır, lösteklenir.’ (DLT2 : 146)

Anıñ yük kötrügi kör. ‘Onun yük götürmesini gör.’ (DLT2 : 166)

Anıñ suw keçrügi kör. ‘Onun sudan geçirmesini gör.’ (DLT2 : 166)

Ol mening birle tepiştı. ‘O, benimle tepiştı.’ (DLT2 : 113)

Er suwda çapındı. ‘Adam suda yüzdü.’ (DLT2 : 149)

At çalındı. ‘Yemin kötülüğünden at arıkladı.’ (DLT2 : 150)

At çılandı. ‘At terledi.’ (DLT2 : 150)

Kişi mening birle tılıkdı. ‘Adam benimle konuştu.’ (DLT2 : 116)

Anıñ tonı kapıldı. ‘Onun elbisesi yırtıldı.’ (DLT2 : 120)

Er uragutka katıldı. ‘Erkek kadınla çiftleşti.’ (DLT2 : 121)

Moncuk sürildi. ‘Boncuk döğüldü, ezildi.’ (DLT2 : 123)

- Yağ eliğe sırlıdı. 'Yağ ele bulaştı.' (DLT2 : 124)
- Tegirmen tişeldi. 'Değirmen dişendi.' (DLT2 : 128)
- Er tokıldı. 'Adam döğüldü.' (DLT2 : 129)
- Böz tokıldı. 'Bez dokundu.' (DLT2 : 129)
- Kılıç tokuldu. 'Kılıç döğüldü.' (DLT2 : 129)
- Ewge kişi tıklıldı. 'Adam eve tıklıldı.' (DLT2 : 129)
- Ewge barıldı. 'Eve varıldı.' (DLT2 : 130)
- Tagdın inildi. 'Dağdan inildi.' (DLT2 : 130)
- Yır koşuldu. 'Manzume yapıldı, şiir düzüldü.' (DLT2 : 135)
- Kelse uma tüşürgil tınsın anıñ arukluk
- Arpa saman yagutgil bulsın atı yarukluk. 'Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dinsin; arpayı, samanı yaklaştır, atı dinlensin.' (DLT2 : 316)
- Uruk kerildi. 'İp gerildi.' (DLT2 : 136)
- Er kılıkı tetrüldi. 'Adamın huyu kötüleşti.' (DLT2 : 230)
- Ton kirden tograldı. 'Elbise kirden parçalandı.' (DLT2 : 230)
- İş talkıldı. 'İş defedildi, savuldu.' (DLT2 : 230)
- Terige yağ sürüldi. 'Deriye yağ sürüldü.' (DLT2 : 231)
- Erge biçek sançıldı. 'Adama bıçak saplandı.' (DLT2 : 231)
- Balık eligdin sıdhrıldı. 'Balık elden sıyrıldı.' (DLT2 : 232)
- Yol sıdhrıldı. 'Bütün kıvrımlarıyla ve büküntüleriyle yol görüldü.' (DLT2 : 232)
- Er emgektin kurtuldu. 'Adam sıkıntıdan kurtuldu.' (DLT2 : 233)
- Kul boynı kertildi. 'Kulun boynu kertildi.' (DLT2 : 236)
- Beg anğar bulgandı. 'Bey ona kızdı.' (DLT2 : 238)
- El bulgandı. 'İl, vilayet karıştı.' (DLT2 : 238)
- Koy bağlandı. 'Koyun bağlandı.' (DLT2 : 238)
- Er ewinde beklendi. 'Adam evine kapandı.' (DLT2 : 239)
- Ol yeriğ tezgindi. 'O, yeri dolaştı, tavaf etti.' (DLT2 : 241)
- Muş yakrıka tegişmes, ayur kişi nenği yaraşmas. 'Kedi, asılı yağa erişemez, elin malı yaraşmaz der.' (DLT2 : 105)
- Süt köpürdi. 'Süt köpürdi.' (DLT2 : 72)
- Tün kün birle karıştı. 'Gece ile gündüz karşılaştı.' (DLT2 : 97)
- Ol çıgrını çewürdü. 'O, makarayı, çokırığı çevirdi.' (DLT2 : 82)
- Er oğlu munğadhmas, it oğlu külermes. 'İnsan oğlu bunda kalmaz, it yavrusu tökezimez.' (DLT2 : 84)
- Tag tagka kavuşmas, kişi kişiğe kawuşur. 'Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.' (DLT2 : 103)
- Kiçik uluğka turuşmas, kırguy songkurka karışmas. 'Küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz.' (DLT2 : 95)
- Yugurmuş un suwışdı. 'Yuğurulan un, suyun çokluğundan dolayı sıvıklaştı, cıvıklaştı.' (DLT2 : 102)

- Ewge kirgil. 'Eve gir.' (DLT2 : 44)
- Yarmak tergil. 'Para topla.' (DLT2 : 44)
- Ol unuğ koturdu. 'O, unu boşalttı.' (DLT2 : 72)
- Kökge sagursa yüzge tüşür. 'Bir adam göğ tükürse, yüzüne düşer.' (DLT2 : 81)
- Kün tutundu. 'Güneş tutuldu.' (DLT2 : 143)
- Beg meni ogul tutundu. 'Bey beni oğul edindi.' (DLT2 : 143)
- Er keyik tutundu. 'Adam yalnız başına geyik tuttu.' (DLT2 : 143)
- Er yazukun bilindi. 'Adam suçunu söyledi, itiraf etti.' (DLT2 : 143)
- Men anı attın tüşürdüm. 'Ben, onu attan indirdim.' (DLT2 : 79)
- Tütün kopursa işlenür. 'Dumanı kurcalayan islenir.' (DLT2 : 72)
- Taş ter anı katurdu. 'Taşra yer (gurbet) onu pişirdi, olgunlaştırdı, katılaştırdı.' (DLT2 : 74)
- Kün tutundu. 'Güneş tutuldu.' (DLT2 : 143)
- Beg meni ogul tutundu. 'Bey beni oğul edindi.' (DLT2 : 143)
- Er keyik tutundu. 'Adam yalnız başına geyik tuttu.' (DLT2 : 143)
- Er yazukun bilindi. 'Adam suçunu söyledi, itiraf etti.' (DLT2 : 143)
- Men anı attın tüşürdüm. 'Ben, onu attan indirdim.' (DLT2 : 79)
- Ol bitik köçürdi. 'O, kitap yazdı, istinsah etti.' (DLT2 : 75)
- Ol köçüt köçürdi. 'O, atı bir yerden bir yere nakletti.' (DLT2 : 76)
- Ol anıñ sözün kadhırdı. 'O,onun sözünü reddetti.' (DLT2 : 76)
- Ton karardı. 'Elbise karardı.' (DLT2 : 77)
- Ol bitik köçürdi. 'O, kitap yazdı, istinsah etti.' (DLT2 : 75)
- Ol köçüt köçürdi. 'O, atı bir yerden bir yere nakletti.' (DLT2 : 76)
- Ol anıñ sözün kadhırdı. 'O,onun sözünü reddetti.' (DLT2 : 76)
- Ton karardı. 'Elbise karardı.' (DLT2 : 77)
- Anıñ yarmak terigi kör. 'Onun para derdiğini gör.' (DLT2 : 41)
- Tewi yük kötürse kamic yeme kötürür. 'Deve yük götürse kaşığı da beraber götürür.' (DLT2 : 75)
- Er telim serdi. 'Adam çok kere sabretti.' (DLT2 : 38)
- Anıñ barığı kör. 'Onun gittiğini, gider olduğunu gör.' (DLT2 : 58)
- Anıñ üze alımın pütürdi. 'Onun üzerindeki alacağını tanıkladı.' (DLT2 : 72)
- Anıñ keligi kör. 'Onun geldiğini, gelir olduğunu gör.' (DLT2 : 58)
- Beg anı sürdi. 'Bey ona kızdı.' (DLT2 : 38)
- Ol barmak bardı. 'O, bir geliş geldi.' (DLT2 : 63)
- Ol kelmek keldi. 'O, bir gidiş gitti.' (DLT2 : 63)
- Awlap meni koymanğız
- Ayık ayıp kaymanğız
- Akar közüm uş tengiz

- Tegre yüre kuş uçar. ‘Beni avlayıp bırakıverme, söz verip cayma; gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar.’ (DLT2 : 46)
- İkki adhgır ilişdi. ‘İki aygır ısırıştı.’ (DLT1 : 188)
- Er yokla köndi. ‘Adam yola çıktı.’ (DLT2 : 30)
- Er etmek sirkege mandı. ‘Adam, ekmeği sirkeye bandı.’ (DLT2 : 30)
- Ewek sinğek sütge tüşür. ‘İven sinek süte düşer.’ (DLT2 : 13)
- Oglan kuturdu. ‘Çocuk şımarı, yaramazlıkta ileri gitti.’ (DLT2 : 74)
- Tarıg kuturdu. ‘Ekin ve bitki kudurdu, azdı.’ (DLT2 : 75)
- Muş oğlu muyavu togar. ‘Kedi yavrusu miyavlayarak doğar.’ (DLT2 : 14)
- Taygan yügürgenni tilkü sewmes. ‘Tazının yüğrüğünü tilki sevmez.’ (DLT2 : 15)
- Er burunduk butluka takdı. ‘Adam, burunduruğu burun yumuşağına taktı.’ (DLT2 : 16)
- Bir karga birle kış kelmes. ‘Bir karga ile kış gelmez.’ (DLT2 : 26)
- Beg süsin bükdi. ‘Bey askerini topladı.’ (DLT2 : 19)
- Er uluğ tındı. ‘Adam kaba kaba soludu.’ (DLT2 : 28)
- Aruk tındı. ‘Yorgun dinlendi.’ (DLT2 : 28)
- Ewek ewge tegmes. ‘İven, eve ermez.’ (DLT2 : 19)
- Kardunu yincü sakınmanğ
- Tuzgunı Mançu sezinmenğ
- Bulmaduk nenğge sewinmenğ
- Bilgeler anı yerer. ‘Karduyu inci sanmayın, armağanı ücret sanmayın. bulunmamış nesneye sevinmeyin, bilgiler onu yererler.’ (DLT1 : 419)
- Uygur yıgaç uzun kes, temür kıska kes. ‘Ey Uygur; ağacı uzun, demiri kısa kes.’ (DLT2 : 11)
- Buşmasar boz kuş tutar, ewmwser ürüng kuş tutar. ‘Avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar.’ (DLT2 : 12)
- Abanğ kolsam udhu barıp
- Tutar erdim süsin tarıp
- Bulun kılıp başı yarıp
- Buluğ barça manğa yıgdi. ‘Eğer isteseydim ardı sıra varıp askerini dağıtarak onu tutardım, tutsak edip başını yarardım; nesi varsa kurtulmak için önüme yıgdi.’ (DLT1 : 400)
- Ol ya kurgay. ‘O, yay kuracak.’ (DLT2 : 66)
- Ol süt sağkay. ‘O, süt sağacak.’ (DLT2 : 66)
- Ol manga kelgey. ‘O, bana gelecek.’ (DLT2 : 66)
- Ol ewge bargay. ‘O, eve gidecek.’ (DLT2 : 66)
- Ol yarmak tergey. ‘O, para toplayacak.’ (DLT2 : 66)
- Tılın tügmişni tışın yazmas. ‘Dil ile bağlanan diş ile çözülmez.’ (DLT2 : 20)
- Beg el bastı. ‘Bey vilayeti bastı, sanki üzerine çöktü.’ (DLT2 : 10)
- Begnıyagı bastı. ‘Beyi düşman bastı.’ (DLT2 : 10)

It keyikni bastı. 'Köpek avı bastı ve yıktı.' (DLT2 : 10)
 Ol nenğni tapdı. ' O, yiten şeyi buldu.' (DLT2 : 3)
 Yüzge körme erdhem tile. 'Yüze bakma fazilet ara.' (DLT2 : 8)
 Çomak tat boynın çapdı. 'Müslüman, gavurun boynunu vurdu.' (DLT2 : 3)
 Oglanığ yel kapdı. 'Çocuğa yel dokundu.' (DLT2 : 4)
 Kuş kopdı. 'Kuş kalktı.' (DLT2 : 4)
 Er ya kurdı. ' Adam yay kurdu.' (DLT2 : 7)
 Bulgak öküş bolsa kaçan biliginğ yiter
 Yanğşak telim sayrab anı tamgak katar. 'Karışıklık çok olursa bilgin kaybolur,
 yanşak çok söylerse ağzının kurummasından çenesi yorulur.' (DLT1 : 467)
 Kelse abanğ terkenim
 Etilgemet türkünim
 Yadhılmagay terkinim
 Emdi çeriğ çerğüşür. 'Eğer Hakanım gelirse oymağın hali iyi olur, topluluğu
 dağılmaz, imdi harp safları düzelmiştir.' (DLT1: 442)
 Karga kalı bilse minğın ol buz sukar
 Awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar. 'Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse
 gagasıyla buzu deler; halbuki avcı saklandığında, karga, tuzaktaki yeme basar.'
 (DLT1 : 425)
 Kelngizleyü atkımız
 Kendler üze çıktımız
 Furxan ewin yıktımız
 Burxan üze sıçtıımız. 'Seller gibi aktık, şehirler üzerine çıktık, put evini yıktık, putlar
 üzerine yestehledik.' (DLT1 : 344)
 Keriş yağrı oğulka kalır. 'Sırt yağrı oğula kalır.' (DLT1 : 370)
 Alp eren ni udhurdum
 Boynın anıñ kadhırdım
 Altun kümüş yudhurdum
 Süsi kalın kim öter. 'Koç yiğitlerini seçtim, boyunlarını büktürdüm, altınlarını,
 gümüşlerini aldım; askeri çok kim geçer?' (DLT1 : 371)
 Telim başlar yuwaldımat
 Yağı andın yawaldımat
 Küçi anıñ keweldimet
 Kılıç kınka küçün sıgıdı. 'Bir çok başlar yuvarlandı, düşman ondan yavaşladı.
 kuvveti gevşedi, kılıç kına gücün sıgıdı.' (DLT1 : 397)
 Eren alpı okıştılar
 Kınğır közin bakıştılar
 Kamuğ tolmin tokıştılar
 Kılıç kınka küçün sıgıdı. 'Yiğitler çağrıştılar, kızgın gözle bakıştılar. bütün
 silahlarla çarpıştılar, kılıç kına güç sıgıdı.' (DLT1 : 359)
 Kaçan körse anı Türk

Budun anğa anıñ aydaçı

Munğer tegir ulugluk

Mundanaru keslinür. ‘Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ve ululuk bunda kesilir, der.’ (DLT1 : 352)

Özin ögnüp urıladı

Yırak yeriğ karıladı

Atığ kemşip urıladı

Ufut bolup tüpü agdı. ‘Kendini ögmekte ileri gitti, uzak yerleri boyladı, arşınladı, atını saldırarak bağırđı; utanarak tepeyi aştı.’ (DLT1 : 309)

Yıgaç uçunga yel tegir; körklüğ kişige söz kelir. ‘Ağacın ucuna yel değer, güzele söz gelir.’ (DLT1 : 319)

Alım keç kalsa adhaklanur. ‘Alacak geç kalırsa ayaklanır ‘ (DLT1 : 294)

Yılkı yazın atlanur

Otlap anın etlenür

Begler semüz atlanur

Sewnüp öğür ısırsur. ‘Yılkı ilkyazın atlaşır –at haline gelir-, otlayarak etlenir. Beyler semiz ata biner, sevinerek eşler birbirini ısıtır.’ (DLT1 : 285)

Tanğut süsin üşikledi

Kişi ışın elikledi

Erin atın belikledi

Bulun bolıp başı tıgdı. ‘Tankut askerini üşümüş iken vurdu, o kişilerin işiyle alay etti, askerlerini, atlarını armağan kıldı, tutsak olup baş eğdi.’ (DLT1 : 307)

Yagını aşaklasa başka çıkar. ‘Düşman aşağı görülürse başa çıkar.’ (DLT1 : 305)

Sakak bıçar, sakal oxşar. ‘Çene keser, sakal okşar.’ (DLT1 : 282)

Tılın tüğmişni tışın yazmas. ‘Dil ile bağlanan dış ile çözülmez.’ (DLT2 : 20)

Beg akıncı akıttı. ‘Bey akıncı gönderdi.’ (DLT1 : 212)

Tılın tüğmişni tışın yazmas. ‘Dil ile bağlanan dış ile çözülmez.’ (DLT2 : 20)

Kenğesliğ biliğ üdhreşür, Kenğessiz biliğ obraşır. ‘Danışıklı bilgi güzelleşir, danışsız bilgi yıprar.’ (DLT1 : 232)

Ağnar yakıldı. ‘Ona dokunuldu.’ (DLT3: 81)

Ay kopup ewlenüp

Ak bulıt örlenüp

Bir bir üze öklünüp

Saçlup suwı enğreşür. ‘Ay, çıkıp ağıllanır, ak bulutlar belirir, birbiri üzerine yığılır, suyunu saçarak inler.’ (DLT1 . 258)

Karga kazga ötkünse butu sınır. ‘Karga kazı yansılasa budu sınar.’ (DLT1 : 254)

Er usuktı. ‘Adam susadı.’ (DLT1 . 190)

Sınamasa arsıkar, sakınmasa utsukar. ‘İnsan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur.’ (DLT1 . 242)

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur

Tanğda bulit örtense ewge yağı kirmişçe bolur. ‘Akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer. (DLT1 : 251)

Tolum anutsa kulun bulur, tolum unutsa bulun bolur. ‘Silah hazırlayan tay da bulur, silahı unutan tutsak olur.’ (DLT1 : 215)

Erdem tile öğrenüben bolma küwez

Erdemsizin öğrense enğmegüdhe anğar. ‘Fazilet iste, öğrenirken gururlanma. bilgisiz kimse öğrense sınav zamanında şaşalar.’ (DLT1 :252)

Balçık balık yugrulur

Çogay yawuz yıgrulur

Ernğekleri ogrulur

Odhguç bile ewrişür. ‘Balçık çamur yağrulur, yoksul, miskin kötüleşir, büzülür, parmakları kavuşmaz, az ateşle oğunur.’ (DLT1 : 248)

Usukmışa sakığ kamuğ suw körünür. ‘Susamışa ılgın (serap) bütün su görünür.’ (DLT1 : 191)

Alplar arığ alkışur

Küç bir kıl p arkaşur

Bir bir üze alkaşur

Edhgermedhip ok atar. ‘Yiğitler kıyak öldürüşüyorlar, kuvvetlerini birleştirerek birbirine arka oluyorlar, birbirlerini öğüyorlar, düşünmeden ok atıyorlar.’ (DLT1 :238)

Bütün ümlüğ kança kolsa olturur. ‘Donu sağlam olan nereye isterse oturur.’ (DLT1 : 224)

Tegirmende toğmış sıçgan kök kökreginge korkmas. ‘Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.’ (DLT3 : 282)

Us üşğürse ölür. ‘Kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ısıklık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüme işarettir.’ (DLT1 : 228)

Könğlüm ağnar kaynayu

İçtin anğar oynayu

Keldi manğa boynayu

Oynap meni argarur. ‘Gönlüm ona kaynıyor, içeride onunla oynasırken. Bana kurularak geldi, oynayarak beni yoruyor.’ (DLT1 : 226)

Er atın açındı. ‘Adam atına yem verdi.’ (DLT1 : !99)

Uragut bürünçük urundı. ‘Kadın baş örtüsünü örtündü.’ (DLT1 : 201)

Öğüngüçi üminde artatur. ‘Kendini ögen, donunu kirletir.’ (DLT1 : 203)

Tüzün birle uruş, utun birle üsterme. ‘Yumuşak huylu kimse ile çarpış, alçak adamlarla yarışma.’ (DLT1 : 221)

Keyik tuzakka ilindi. ‘Geyik tuzağa yakalandı.’ (DLT1 : 206)

Tümen çeçek tizildi

Bükünden ol yazıldı

Öküş yatıp üzeldi

Yerde kopa adhrışur. ‘Tümen tümen çiçek dizildi, tomurcuklarından ayrıldı, -yer altında- çok yatarak sıkıldı, yerden biterek ayrılır.’ (DLT1 : 234)

Suw tonğdı. ‘Su dondu’ (DLT3 : 390)

İkki bogra igeşür otra kökegün yañılur. ‘İki boğa çarpılır, arada gök sinek incinir.’ (DLT1 : 188)

Ot ürüldi. ‘Ateş üflendi ‘ (DLT1 : 195)

Kökge sudhsa yüzge tüşür. ‘Göge tükürse yüze düşer.’ (DLT3 : 439)

Anıñ közi alardı. ‘Onun gözü kamaştı.’ (DLT1 : 179)

Adhak udhıştı. ‘Ayak uyuştu.’ (DLT1 : 182)

Baş alıktı. ‘Yara azdı, bozuldu.’ (DLT1 : 191)

Çeçek ağzı atıldı. ‘Tomurcuk açıldı.’ (DLT1 : 193)

Tergi uruldı. ‘Sofra açıldı.’ (DLT1 : 194)

Tengri ölüğ tırgürdü. ‘Tanrı ölüyü diriltti.’ (DLT3 : 424)

Köngül isikligi gerek. ‘Gönül sıcaklığı gerek.’ (DLT1 : 152)

Eren ıdhip söke turdı

Başı boynın söke turdı

Ufut bolup büke turdı

Udhu kama tiben tiğdi. ‘Adamlar gönderip diz üstü oturdu, başına, boynuna sögmekte devam ederdi. Utanarak büküldü, beni kovalama diye baş eğdi.’ (DLT3 : 231)

İkki bogra igeşti. ‘İki boğa çarpıştı, ısırdı.’ (DLT1 : 187)

Er tagdan kıdhi ıldı. ‘Adam dağdan aşağı indi.’ (DLT1 : 169)

Karın ötti. ‘Karın boşaldı, sürdü.’ (DLT1 : 171)

Bulıt ördi. ‘Bulut belirdi.’ (DLT1 : 173)

Köngül isikligi gerek. ‘Gönül sıcaklığı gerek.’ (DLT1 : 152)

Ikılacım erik boldı

Erik bolgu yeri kördi

Bulıt örüp örtüldi

Tuman türüp tolı yagdı. ‘Küheylanım yüğrük oldu, yüğrük olmayı yerinde gördü; bulut çıkıp göğü örttü, duman türedi, dolu yağdı.’ (DLT1 : 139)

Beg yagısın sançdı. ‘Bey düşmanını yendi.’ (DLT3 : 420)

Üdhik mini komıttı

Sakinç manğa yumıttı

Könglüm ağnar emitti

Yüzüm mening sargarur. ‘Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma toplandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor.’ (DLT1 : 69)

Oglum sanğa kodhurmen erdem öğüt xumarı

Bilge eriğ bulup sen bakıl anıñ tabaru. ‘Oğlum sana fazilet, öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak.’ (DLT3 : 440)

Yol ogur bolsun. ‘Yol uğurlu olsun ‘ (DLT1 : 53)

Udhım barıp sonğdadı

Tegre turup anğdıdı

Saçın kıra menğdedi

Arzulayu er awar. 'Arkası sıra gidip kovaladı, etrafını çevirerek sardı. Saçonı kırarak yoldu. Çakal gibi adam avlar.' (DLT3 : 401)

Anuk utru tutsa yoka sanmas. 'Hazır olan öne konsa yok sayılmaz.' (DLT1 : 68)

Öç kek kamuğ kişining yalnğuk üze alım bil

Edhgülügüğ uğança eliginğ bile telim kıl. 'Herkesin öcünü, hıncını başkalarının üzerinde alınacak bir alım bil, olanca kuvvetinle konuğa çok iyilik yap.' (DLT1 : 44)

İstek kopdı. 'İstek geldi.' (DLT1 : 120)

Anı yetip süngüledi

Başın yandru yangıladı

Eren bayup münğiledi

Anıñ alpın kara bogdı. 'Ona yetişip süngüledi, yine yarasını yeniledi. Adamlar zenginleşip nimet buldular, onun yiğitlerini kırarak boğdu.' (DLT3 : 406)

Yeklin bolup bardaku könglüm ağnar bağlayu

Kaldım erinç kadgaku ışıım udhu yığılayu. 'Misafir olup sevgilim gitti, gönlümü ona bağladım. Kaygıda kaldım; ışıım arkasından ağlamaktır. (DLT3 : 309)

Er öpkesinde tanğızdı. 'Adam öfkesinden şişti.' (DLT3 : 393)

Sende kopar çadhanlar

Kudhu sinğek yılanlar

Dük ming kayu temenler

Kudhruk tikip yügrüşür. 'Çıyanlar, cibinler, sinekler, yılanlar sende çıkar. Binlerce iğnelerini, kuyruklarını dikerek koşuşur.' (DLT3 : 367)

Süsegen udhka Tenğri münğüz bermes. 'Süseğen, çok süsen öküze Allah boynuz vermez.' (DLT3 : 364)

Mening bile kenğeşti

Bilgi manğa tenğeşti

Eren bile süngüşdi

Alplar başın ol yuyubar. 'Benimle danıştı, aklı bana denk oldu. Yiğitlerle çarpıştı, yiğitlerin başını yuvarlıyor.' (DLT3 : 393)

Tanğ ata yortalım

Budhruç kanın irtelim

Basmıl begin örtelim

Emdi yiğit yuwulsun. 'Tan atarak yürüyelim, Budhruç kanını isteyelim. Basmıl beyini yakalım. Şimdi yiğit toplansın.' (DLT3 : 356)

Yakadakı yalgagalı eliğdeki içgınur. 'Yakadakini yalarken eldeki gider.' (DLT3 : 307)

Tenğüt xanı yubıladı

Ölüm birle tüpüledi

Kadhaşları tabaladı

Ölüm körüp yüzi agdı. 'Tenğüt Hanı hile yaptı, ölüm ile tepeledi. Hısımları ayıpladı. Ölüm görüp yüzü bozuldu.' (DLT3 : 327)

Ewin barkın satıgsadı

Yoluğ berip yarıgsadı

Tiriğ erse turugsadı

Ağnar sakınç küni togdı. ‘Evini barkını satmak istedi. Fidyeye verip yarlığanmak istedi. Yaşadıkça durmak istedi. Onun sakınacak günü doğdu.’ (DLT3 : 333)

Ajun tüni kündüzi yeklin keçer

Kimni kalı satgasa küçin kewer. ‘Açının gecesini, gündüzünü konu olarak geçer, kimin üzerine uğrasa onun kuvvetini gevşetir.’ (DLT3 : 288)

Katun sini çoğıladı

Tengüt begin yağıladı

Kanı akıp jagıladı

Boyun suwin kızıl sagdı. ‘Katun sini bağırdı, çağırdı. Tengüt Beyi ile düşmanlaştı. Kanı akıp çağladı. Boynunun suyunu kızıl sağdı.’ (DLT3 : 325)

Bilge bükü yunçıdı

Ajun eti yençıdı

Erdem eti tınçıdı

Yerge tegip sürtülür. ‘Bilgin, akıllı kötüleştii, dünya onların etini ısırđı. Faziletin vücudu bozuldu, koktu, yere değıp sürtülür.’ (DLT3 : 303)

Kimi içre oldurup

Ila suwin ketçimiz

Uygur taba başlanıp

Mınglak elin atçımız. ‘Gemi içerisinde oturup Ila suyunu –bu, büyük bir ırmaktır– geçtik. Uygurlardan yana yöneldik. Mınlak elini aştık.’ (DLT3 : 235)

Manğa at bağışla. ‘Bana at bağışla.’ (DLT3 : 344)

Atası anası açığ alımla yese oğı kızı tışı kamar. ‘Babası, anası ekşi elma yese oğlunun, kızının dişi kamaşır.’ (DLT3 : 272)

Asıç çokradı. ‘Tencere kaynadı.’ (DLT3 : 280)

Kurtga büdhiik bilmes yarım tar der. ‘Kocakarı oyun bilmez, yerim dar der.’ (DLT3 : 259)

Tengri andağ isredi. ‘Tanrı öyle istedi.’ (DLT3 : 271)

Korday kugu anda uçup yumgın öter

Kuzgun yangın sayrap anın üni büter. ‘Korday, kuğu orada uçup toplanarak öter, kuzgun, alacakarga öterek bu yüzden sesleri kısılır.’ (DLT3 : 241)

Arslan karısı sıçgan ötin ködhezür. ‘Arslan kocalırsa yakalamak için fare deliğini bekler.’ (DLT3 : 263)

Anıng bakığı kör. ‘Onun bakışını gör.’ (DLT1 : 373)

Kelse kalı katıglık erter teyü seringil

Ödhlük ışın bilip tur ança anğar tirengil. ‘Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren.’ (DLT3 : 233)

Anıng eti üzöldü. ‘Onun eti üzöldü.’ (DLT1 : 196)

Anıng ewi üşeldi. ‘Onun evi arandı.’ (DLT1 : 197)

Anıñ küçi köwredi. ‘Onun gücü gevşedi kuvveti gevşedi.’ (DLT3: 282)

Kadhaş damış kaymaduk kadın temiş kaymış. ‘Hısım demiş, kardeş demiş kayırmamış; kayın demiş kayırmış.’ (DLT3 : 245)

Kara tünüg keçürsedim

Ağır unu uçursadım

Yetikenig kaçursadım

Sakış içre künüm togdı. ‘Karanlık gecenin geçmesini diledim, ağır uykuyu uçurmak istedim, yedi kardeş yıldızını kaçır kere saydım, sayarken güneşim doğdu.’ (DLT3 : 248)

Yazıda böri ulısa ewde it bağırtı. ‘Kırda kurt ulusa –kurda acıdığı için- evde köpeğin bağırtı sızlar.’ (DLT3 : 255)

Bolsa kiming altın kümüş irle iter

Anda bolup tenğrigerü tapgın öter. ‘Kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar; orada oturarak Tanrıya karşı tapkısını öder.’ (DLT3 : 251)

Anıñ oglı yas boldı. ‘Onun oğlu öldü.’ (DLT3: 159)

Taz başı ıjmaklandı. ‘Kelin başı bozuldu kelliği arttı.’ (DLT1: 313)

Yüfüşlüg kelin küdhegü yafaş bulur. ‘Armağanlı gelin, güveyiyi yumuşak huylu bulur.’ (DLT3 : 12)

Anıñ arkış keldi. ‘Onun habercisi geldi.’ (DLT1: 97)

Anıñ eti bars boldı. ‘Onun eti kabardı.’ (DLT1: 348)

Anıñ öpkesein öçürdi. ‘Onun öfkesini yatıştırdı.’ (DLT1: 176)

Anıñ yini yigrendi. ‘Onun tüyleri ürperdi.’ (DLT3: 109)

At boşugu boldı. ‘Atın saliverilme zamanı geldi.’ (DLT1: 446)

At tuşagu boldı. ‘Atın ayağına köstek vurma zamanı geldi.’ (DLT1: 446)

Boğra kirkini kirdi. ‘Devenin kızışma zamanı girdi.’ (DLT1: 443)

Eliğ örünge ber. ‘El ücretini ver.’ (DLT1: 134)

Bek anı uçuzladı. ‘Bey onu horladı.’ (DLT1: 54)

Ol uruknı esitti. ‘O, ipi uzattı.’ (DLT1: 209)

Beg kend egirdi. ‘Bey şehri kuşattı.’ (DLT1: 178)

Er arçısın artındı. ‘Adam heybesini ardındı.’ (DLT1: 250)

Er ışın ogurladı. ‘Adam işini vaktinde yaptı.’ (DLT1: 300)

Er ışın ukdı. ‘Adam işini anladı.’ (DLT1: 168)

Er sözüğ kewdi. ‘Adam sözü geveledi.’ (DLT2: 16)

Er sözüğ uksadı. ‘Adam sözü anlamak istedi.’ (DLT1: 277)

Er suw sagurdı. ‘Adam su içti yuttu.’ (DLT2: 80)

Er süngük ogurdı. ‘O, kemiği bitişti ve ayırdı.’ (DLT1: 178)

Er tarıg sawurdı. ‘Adam ekin savurdu.’ (DLT2: 82)

Er tawarın kısındı. ‘Adam malını kısıt cimrilik etti.’ (DLT2: 155)

Er tonın suçuldı. ‘Adam elbisesini çıkardı soyundu.’ (DLT2: 122)

Er yarındak tildirdi. ‘Adam kayış dildirdi.’ (DLT2: 175)

- It keyikni sürkiledi. 'Köpek geyiği kovaladı.' (DLT3: 353)
- Kenç anasın emsedi. 'Çocuk anasını emmek istedi.' (DLT1: 278)
- Közüm yaşı akdı. 'Gözümün yaşı aktı(DLT3: 159)
- Men ağnar ısındım. 'Ben onu sevdim.' (DLT1: 201)
- Men anı imlettim. 'Ben onu elle veya göz kırpmakla işaret ettirdim.' (DLT1: 266)
- Men anı istettim. 'Ben onu istettim, ben onun aranması için arkasından adam gönderdim.' (DLT1: 260)
- Kolan kuduğka düşse kurbaka aygır bolur. 'Kolan –yaban eşiği- kuyuya düşse kara kurbağası aygır olur.' (DLT3 : 122)
- Men butak egседim. 'Ben, budağı, dalı eğmek istedim.' (DLT1: 277)
- Men nenğ ornattım. 'Ben, o şeyi yerine koydum.' (DLT1: 266)
- Men yıpar saçtım. 'Ben misk saçtım.' (DLT2: 4)
- Oğlan suw tökdi. 'Oğlan su döktü.' (DLT2: 19)
- Ol anı ügridi. 'O, çocukmuş gibi onu salladı.' (DLT1: 275)
- Ol anıñ evin eşitti. 'O, onun evini araştırdı, eştirdi.' (DLT1: 211)
- Ol aşış çokrattı. 'O tencereyi kaynattı.' (DLT2: 333)
- Ol at alsadı. 'O, at almak istedi.' (DLT1: 278)
- Ol at otgardı. 'O, at otlattı.' (DLT1: 225)
- Ol at sürdi. 'O, at sürdü.' (DLT2: 7)
- Ol atın semritti. 'O atını semirtti.' (DLT2: 333)
- Ol Begge alkış berdi. 'O Beyi öğdü.' (DLT1: 97)
- Ol bıçek biletti. 'O bıçak biletti.' (DLT2: 310)
- Ol bilig bildi. 'O, bilgi bildi.' (DLT2: 22)
- Ol erni bogdı. 'O, adamı boğdu.' (DLT2: 14)
- Ol et asdı. 'O, et astı.' (DLT1: 173)
- Ol etmek öwdi. 'O ekmek ufaladı.' (DLT1: 166)
- Ol kagun oydı. 'O, kavun oydu.' (DLT1: 174)
- Ol kişini ağlattı. 'O, herkesi savdı.' (DLT1: 265)
- Ol kulın tepik tepdi. 'O, kölesini bir tepiş tepti.' (DLT1: 386)
- Ol kulın urdı. 'O, kölesini döğdü.' (DLT1: 165)
- Ol manğa ötgündi. 'O, beni yansıladi, işimde beni taklit etti.' (DLT1: 254)
- Ol meni udhıttı. 'O, beni uyuttu.' (DLT1: 207)
- Ol meni kördi. 'O, beni gördü.' (DLT2: 8)
- Ol meni ögdi. 'O, beni öğdü.' (DLT1: 174)
- Ol meni sewdi. 'O beni sevdi.' (DLT2: 15)
- Ol mening işim ettürdi. 'O, benim işimin düzelmesini emretti.' (DLT1: 217)
- Ol ok atturdi. 'O, ok attırdı, ok atmasını emretti.' (DLT1: 217)
- Ol ot ordı. 'O, ot kesti, biçti.' (DLT1: 172)
- Ol otunğ örtedi. 'O, odun yaktı.' (DLT1: 272)

- Ol saç uturdu. 'O, saç kesti.' (DLT1: 176)
- Ol suw akturdu. 'O, suyun akıtılmasını emretti.' (DLT1: 222)
- Ol tağka agsadı. 'O, dağa ağmak istedi.' (DLT1: 277)
- Ol tam erdi. 'O, duvarı yardı.' (DLT1: 172)
- Ol tariğ ügitsedi. 'O, buğday üğütmek istedi.' (DLT1: 302)
- Ol tonın köpitti. 'O elbisesini diktirdi.' (DLT2: 298)
- Ol tüğün seştürdi. 'O düğüm çözdürdü.' (DLT2: 184)
- Ol un elgedi. 'O, uneledi.' (DLT1: 284)
- Ol üzüm sıkdı. 'O, üzüm sıktı.' (DLT2: 18)
- Ol yağını aldı. 'O, düşmanı aldattı.' (DLT1: 273)
- Ol yeriğ yıkledi. 'O yeri çiğnedi.' (DLT3: 309)
- Ol yıp üzdi. 'O, ipi kesti.' (DLT1: 165)
- Ol yıpar yıdhladı. 'O misk kokladı.' (DLT3: 308)
- Uragut yıp egirdi. 'Kadın ip eğirdi.' (DLT1: 178)
- Beg el aldı. 'Bey vilayet aldı.' (DLT1: 168)
- Bu er ol ışığ ewürgen tewürgen. 'Bu adam her zaman işleri evirir, çevirir.' (DLT1: 157)
- Er başın orpattı. 'Adam başını ürpertti, saçını dağıttı.' (DLT1: 259)
- Er ışığ irtedi. 'Adam işi istedi, arkasına düştü.' (DLT1: 272)
- Er kapuğ açsadı. 'Adam kapıyı açmak istedi.' (DLT1: 276)
- Er kapuğ yaptı. 'Adam kapıyı kapadı.' (DLT3: 579)
- Er ok attı. 'Adam ok attı.' (DLT1: 170)
- Er suw içdi. 'Adam su içti.' (DLT1: 164)
- Er tagdın ısladı. 'Adam dağdan inmek istedi.' (DLT1: 278)
- Er tını uçdı. 'Adamın soluğu kesildi.' (DLT1: 164)
- Er yerin atızladı. 'Adam ekmek için toprağını parçalara ayırdı, ark açtı, set yaptı.' (DLT1: 301)
- Er yüzi onğuktı. 'Adamın yüzü soldu.' (DLT1: 216)
- Erning öpkesi uçdı. 'Adamın öfkesi geçti.' (DLT1: 164)
- Er saçın yülüttü. 'Adam saçını yülüttü tıraş ettirdi.' (DLT2: 316)
- Kaşınmak mening yinim emritti. 'Kaşınmak benim vücudumu gıdıklandırdı.' (DLT1: 261)
- Men anı öpsedim. 'Ben onu öpmek istedim.' (DLT1: 275)
- Ol anı ursadı. 'O, onu vurmak istedi.' (DLT1: 276)
- Ol art aşsadı. 'O, yokuşu aşmak istedi.' (DLT1: 277)
- Ol bitik okıtsadı. 'O, mektup okutmak istedi.' (DLT1: 302)
- Ol kapuğ açtırdı. 'O, kapının açılmasını emretti.' (DLT1: 218)
- Ol meni okıdı. 'O beni çağırdı.' (DLT3: 254)
- Ol ok astadı. 'O, ok atmak istedi.' (DLT1: 275)

- Ol suw içsedi. 'O, su içmek istedi.' (DLT1: 276)
- Ol taşığ istedi. 'O, taşı itmek istedi.' (DLT1: 276)
- Ol toprak öksedi. 'O, toprak yığmak istedi.' (DLT1: 278)
- Ol yıgaçığ butakladı. 'O ağacı budadı.' (DLT3: 336)
- Ol yıgaç köndgerdi. 'O ağaç dikti, düzeltti.' (DLT3: 423)
- Ol yır yırladı. 'O bir ır, şarkı söyledi.' (DLT3: 3)
- Ol yışığ uzsadı. 'O, ipi üzme, koparmak istedi.' (DLT1: 276)
- Olar ikki kagun oyuşdı. 'O iki kişi kavun oymakta yarıştılar.' (DLT1: 268)
- Üzüm yegil azu kagun yegil. 'Üzüm, yahut kavun ye.' (DLT1: 88)
- Aruk er öklendi. 'Yorgun adam dinlendi.' (DLT1: 259)
- Aş yeldi. 'Yemek yendi.' (DLT3: 64)
- Aşıç üzlendi. 'Tencerenin kapağı kabardı.' (DLT1: 258)
- At asıntı. 'At, kurtulmak için ipi çekti, koparayazdı.' (DLT1: 201)
- At kişnedi. 'At kişnedi.' (DLT3: 302)
- Beşik ügrildi. 'Beşik ırlandı sallandı.' (DLT1: 48)
- Elig kart kurt etti. 'Parmaklar çıtladı.' (DLT1: 342)
- Er açıgsadı. 'Adam ekşi istedi.' (DLT1: 302)
- Er açıktı. 'Adam acıktı, açlıktan kıvrandı.' (DLT1: 190)
- Er açtı. 'Adam acıktı.' (DLT1: 172)
- Er ağırlandı. 'Adam ağırlandı, ikram edildi.' (DLT1: 290)
- Er eğırsedi. 'Adam, eğır ilaç kullanmak istedi.' (DLT1: 302)
- Er emgedi. 'Adam emek çekti.' (DLT1: 284)
- Er eşiçlendi. 'Adam tencere sahibi oldu.' (DLT1: 290)
- Er ewdi. 'Adam acele etti.' (DLT1: 167)
- Er ewsedi. 'Adam ivmek, acele etmek istedi.' (DLT1: 277)
- Er ölgşedi. 'Adam ölmek istedi.' (DLT1: 303)
- Er sogundu. 'Adam üşüdü.' (DLT2: 152)
- Er yıgaç yardı. 'Adam ağaç yardı.' (DLT3: 57)
- Er yorıdı. 'Adam yürüdü.' (DLT3: 87)
- Etmek ısırdı. 'Ekmek ısırdı.' (DLT1: 247)
- Ew bozuldu. 'Ev bozuldu.' (DLT2: 131)
- Ew süprüldi. 'Ev süpürüldü.' (DLT2: 231)
- Inğan inğrandı. 'Dişi deve inledi.' (DLT1: 289)
- Iş açıldı. 'İş açıldı.' (DLT1: 193)
- It enüklendi. 'Köpek enikledi, enik sahibi oldu.' (DLT1: 294)
- Kapuğlar açlışdı. 'Kapılar açıldı.' (DLT1: 239)
- Kaynar aşış eşdi. 'Kaynayan tencere taşı.' (DLT1: 166)
- Koy başı ütüldi. 'koyunun başındaki kıllar ütüldü.' (DLT1: 193)
- Kum eşildi. 'Kum eşildi.' (DLT1: 197)

- Kuş uçdı. 'Kuş uçtu.' (DLT1: 163)
- Mün öpdı. 'Çorba içti.' (DLT1: 163)
- Oğlan yıgladı. 'Çocuk ağladı.' (DLT3: 309)
- Oğlan yügrüşdi. 'Çocuklar koşustu.' (DLT3: 102)
- Ol er ölsedi. 'O adam ölmek istedi.(DLT1: 278)
- Ot odhundı. 'Ateş söndü.' (DLT1: 200)
- Ot öndi. 'Ot bitti.' (DLT1: 35)
- Saç taraldı. 'Saç tarandı.' (DLT2: 1269)
- Saç utruldı. 'Saç kesildi.' (DLT1: 246)
- Sıbzıgu ötrüldi. 'Düdük öttürüldü.' (DLT1: 246)
- Suw soguldi. 'Su çekildi.' (DLT2: 124)
- Suw süzlündi. 'Su süzüldü.' (DLT2: 247)
- Suwlak akışdı. 'Sular akıştı.' (DLT1: 186)
- Taş itlindi. 'Taş itildi.' (DLT1: 256)
- Tam telindi. 'Duvar delindi.' (DLT2: 147)
- Ton kedhildi. 'Elbise giyildi.' (DLT2: 136)
- Un elgeldi. 'Un elendi.' (DLT1: 250)
- Yağı akdı. 'Düşman aktı.' (DLT1: 168)
- Yağ aruşdı. 'Yağ eridi.' (DLT1: 182)
- Yığaç irpeldi. 'Ağaç biçildi.' (DLT1: 244)
- Anınğ kutı uçdı. 'Onun devleti gitti.' (DLT1: 164)
- Anınğ menğzi agdı. 'Onun rengi değişti.' (DLT1: 65)
- At agnadı. 'At agnandı.' (DLT1: 289)
- At okradı. 'At kişnedi yem zamanında at homurdandı.' (DLT1: 275)
- Balığ argındı. 'Yaralı adam acındı, yaralı kimse yaralarından acı duydu.' (DLT1: 252)
- Ben bardım. 'Ben vardım, ben gittim.' (DLT1: 339)
- Bitik okıldı. 'Kitap okundu.' (DLT1: 197)
- Biz keldimiz. 'Biz geldik.' (DLT1: 325)
- Böri barça ulışdı. 'Bütün kurtlar uluştu.' (DLT1: 188)
- Er ardı. 'Adam yoruldu, dermansız kaldı.' (DLT1: 172)
- Er uruldı. 'Adam vuruldu, (DLT1: 194)
- Tezgi boldı. 'Düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü oldu.' (DLT1: 429)
- Tıl tuttım. 'Düşmanın ne halde olduğuna anlamak için bir adam yakaladım.' (DLT1: 336)
- Bu kün bargıl. 'Bu gün git.' (DLT1: 340)
- Bu çerlikde kel. 'Bu vakitte gel.' (DLT1: 323)
- Eyle kılğıl. 'Öyle yap.' (DLT1: 113)
- Şep kel. 'Çabuk gel.' (DLT1: 319)
- Andağ aydım. 'Öyle söyledim.' (DLT1: 118)

Anıñ birle uruşdı. ‘Onunla vuruştu.’ (DLT1: 182)

Tünle keldim. ‘Geceleyin geldim.’ (DLT1: 339)

Andan aydım. ‘Ondan sonra söyledim.’ (DLT1: 109)

Baya ok keldim. ‘Az önce geldim.’ (DLT1: 37)

Bir yıl ketçi. ‘Bir yıl geçti.’ (DLT3: 5)

Bu tıdın keldi. ‘Bu vakitte geldi.’ (DLT3: 171)

Çat çat urdı. ‘Çat çat vurdu.’ (DLT1: 320)

Edhgü edh. ‘İyi yapılmış.’ (DLT1: 79)

Emdi keldim. ‘Şimdi geldim.’ (DLT1: 125)

Emdi ok aydım. ‘Bu saatte söyledim.’ (DLT1: 37)

Buraya kadar incelediğimiz fiil cümleleri kurallı fiil cümleleri idi. Şimdi de metinlerde yer alan devrik fiil cümlelerinden seçtiğimiz örneklere bakalım:

Ek 18: Devrik Fiil Cümleleri

Akturur közüm yolak

Tüşlenür ördek yugak. ‘Gözüm çay akıtır, orada ördek yugak toplanır.’ (DLT1 : 222)

Barıñlar kamuğ. ‘Hepiniz gidiniz.’ (DLT2 : 45)

Körklüg tonuğ özüngge

Tatlığ aşığ adhıka

Tutgıl konuk ağırlıg

Yadhsun çawıñ budhunka. ‘İyi elbiseyi kendine, tatlı aşı başkasına; konuğu ağırla, ününü herkese yaysın.’ (DLT1 : 45)

Kolsa kalı oğraban bergil takı azukluk

Kargış kılur umalar yunçığ körüp konukluk. ‘Konuk sana uğrayarak, isterse ona azıklık ver; konuklar konuklukta rahatsız olurlarsa ilenirler.’ (DLT1 : 274)

Yeklin bolup bardaku köñglüm ağnar bağlayu

Kaldım erinç kadvaku ışım udhu yıglayu. ‘Misafir olup sevgilim gitti, gönlümü ona bağladım. Kaygıda kaldım; ışım arkasından ağlamaktır.’ (DLT3 : 309)

Atamka bedrim yarmak. ‘Babama para verdim.’ (DLT3 : 212)

Ördi bulıt ınğraşu

Aktı akın münğreşü

Kaldı budun tanğlaşu

Kökrer takı manğraşur. ‘İnleyerek bulut koptu, gürültü ile seller aktı, halk hayret etti, şaşaladı. Bağırarak ta kökrer.’ (DLT3 : 399)

Kelse sanğa yolgıra

Udhun anı udhgura

Barsun naru kadhgura

Sattı mening ayımı. ‘Sana yolda rastlayarak onu uykusundan uyandır; nereye isterse oraya gitsin. O, benim kölemi sattı.’ (DLT2 : 193)

Yanşat kılıç başnı üze kakkıl yara

Bıçlıp anıñ boynı takı kalkan tura. 'Kılıcı onun başı üstünde parlat; ona kak, yarala, onun boynunu ve tura kalkanını da biçerek.' (DLT2 : 356)

Örgen anıñ biligin künde anğar baru

Kotkulıkın tapıngıl kodhgıl küwez naru. 'Her gün yanına giderek onun bilgisini öğren, gönül alçaklığıyla ona hizmet et, gururu bir yana koy.' (DLT2 : 140)

Er turpladı nenğni. 'Adam bir şeyin örneğini yaptı.' (DLT3: 443)

Tothgurmadı ıtımını

Turgurgalır atımını

Sürdi mening kutumını

Kaz takı kordayımı. 'Köpeğimi doyurmadı, atımı yordurdu. Kazımı ve kuğu kuşlarımı talihimi beraber sürdü.' (DLT2 : 177)

Tegür mening sawımı bilgelige ay

Tınur kalı atatsa kısırak seni tay. 'Hey, sözümü bilgelere eriştir, kısırağın tayı at olursa kısırak dinlenir.' (DLT1 : 207)

Atgalır oknı azak

Tegmedi bu saw uşak. 'Bana, nerden geldiği belli okunu atar, bu koğcu söz bana gelmedi.' (DLT2 : 20)

Kördi meni emleyü

Baktı manğa imleyü

Kaldım köngül tumlıyu

Kadgu mani turgurur. 'Beni sağaltarak gördü, bana işaret ederek baktı, gönlüm donarak kaldım. Kaygı beni durdurur.' (DLT3 : 295)

Bardı közüm yaruktı

Kanda erinç kanıkı

Aldı özüm konıkı

Emdi udhın udhgarur. 'Gözümün nuru gitti, canımı aldı. Nerede o dileğine eren? Şimdi beni uykudan uyandırır.' (DLT1 : 46)

Ol berkitti nenğni. 'O bir şeyi berkitti.' (DLT2: 340)

Tegme ewet ıška körüp turgıl ala

Çakmak çakıp ewse kalı udhınur yula. 'İşi görerek acele etme, sakın dur, çakmak çakarken iven kimse artık kandili söndürür.' (DLT3 :26)

Ol kıftuladı bözüğ. 'O bezi kırktı.' (DLT3: 352)

Ol örtti nenğni. 'O bir şeyi örttü.' (DLT3: 425)

Ol taluladı nenğni. 'O, o şeyi seçti.' (DLT3: 326)

Pışırılır yakrı kıyak

Toşgurur yogrı çanak. 'Yağ, iç yağı pışırılır, çanağı, kabı kaçağı doldurur.' (DLT3: 32)

Ol yadhdı nenğni. 'O bir nesneyi yaydı.' (DLT3: 433)

Ol yarsıdı nenğni. 'O bir şeyi murdar buldu ve ondan iğrendi.' (DLT3: 305)

Bardı sanga yek otu tutup bal

Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal. ‘Şeytan bal tutarak sana vardı, ipek elbise giyerek yufka akıllı, deli olarak kal.’ (DLT3 : 156)

Ol attı nenğni. ‘O adam o şeyi attı.’ (DLT1: 170)

Amuşdı er. ‘Adam kendisine yapılan çıkışma veya kınama dolayısıyla apıştı kaldı.’ (DLT1: 190)

Edhlendi nenğ. ‘Nesne ıslah olundu.’ (DLT1: 295)

Atgalır oknı azak

Sedhremiş olgun koyak

Sarmamış sütten kayak. ‘Olgun konak darısı seyremiş, sütten kaymak tutmamış.’ (DLT3 : 167)

Sü keldi yer yapa

Karar kar ...

Kaçtı ağnar Alp Aya

Ufut bolup ol yaşar. ‘Asker geldi, atların tırnaklarıyla – tırnaklarından çıkan tozla-karlı dağ ufku kapattı. Alp Aya adındaki adam kaçtı. Yenildiği için sıkıldı, utancından gizleniyor.’ (DLT3 : 209)

İrteldi nenğ. ‘O şey arandı, araştırıldı.’ (DLT1: 245)

Kelsindi nenğ. ‘Nesne kesildi.’ (DLT2: 253)

Kesleşdi nenğ. ‘Nesne kesildi.’ (DLT2: 224)

Kılsındı nenğ. ‘Nesne kızıldı iki şey arasına sıkıştı.’ (DLT2: 251)

Körüldi nenğ. ‘Nesne görüldü.’ (DLT2: 136)

Közündi nenğ. ‘Nesne görüldü.’ (DLT2: 157)

Kutaldı er. ‘Adam mesut oldu.’ (DLT2: 121)

Öklidi nenğ. ‘Nesne arttı, büyüdü’(DLT1: .287)

Sürtüldi nenğ. ‘Nesne sürtüldü döğüldü.’ (DLT2: 231)

Tapuldi nenğ. ‘Nesne bulundu.’ (DLT2: 119)

Tawuşladı nenğ. ‘Nesne kımıldadı.’ (DLT3: 335)

Tepildi yer. ‘Yer tepildi.’ (DLT2: 119)

Tökleşdi nenğ. ‘Nesneler döküldü aktı.’ (DLT2: 207)

Üçlendi nenğ. ‘Bir şey üç oldu.’ (DLT1: 256)

Adhaklandı nenğ. ‘Nesne ayaklandı, ayak sahibi oldu.’ (DLT1: 293)

Aklındı nenğ. ‘Bir şey büsbütün bitti, tükendi.’ (DLT1: 254)

Artadı nenğ. ‘Nesne bozuldu.’ (DLT1: 272)

Arttı nenğ. ‘Nesne arttı.’ (DLT3: 425)

Beklendi nenğ. ‘Nesne berkişti sağlamlaştı.’ (DLT2: 239)

Budhuşdı nenğ. ‘Bir şey ayrıldı.’ (DLT2: 93)

Bulduzdı nenğni. ‘O bir şey buldurdu.’ (DLT2: 202)

Buruşdı nenğ. ‘Nesne buruştu, asık çehre gibi buruştu.’ (DLT2: 94)

Büklündi nenğ. ‘Nesne büküldü kıvrıldı.’ (DLT2: 239)

Edhlendi nenğ. ‘O şey, bir nesne için kullanıldı, yüz üstü bırakılmadı.’ (DLT1: 257)

- Esildi neng. 'Nesne eksildi.' (DLT1: 270)
- Ewdildi neng. 'O şey ele geçirildi, toplandı.' (DLT1: 246)
- Ötleşdi neng. 'Eşya delik deşik oldu.' (DLT1: 238)
- Sokluşdı neng. 'Bir şey bir şeye sokuldu ve yerleşti.' (DLT2: 216)
- Sökti nengni. 'Bir şeyi söküp attı.' (DLT1: 444)
- Talkıldı neng. 'Nesne itildi kakıldı defedildi.' (DLT2: 230)
- Uçlandı neng. 'Bir şeyin ucu peyda oldu.' (DLT1: 256)
- Üzleşdi neng. 'O şey üzüldü koptu.' (DLT1: 240)
- Yitti neng. 'Nesne yitti kayboldu.' (DLT2: 314)
- Buldukti neng. 'Nesne bulundu.' (DLT2: 227)
- Yaglandı neng. 'Nesne yağlandı yağ sürüldü.' (DLT3: 111)
- Yolkaşdı neng. 'Nesne sıyrıldı.' (DLT3: 103)
- Yuwlundi neng. 'Nesne yuvarlandı.' (DLT3: 111)
- Bıçek kikdi er. 'Adam bıçak biledi yahut bıçağın birini öbürü üzerine sürttü.' (DLT2: 293)
- Oyuldi neng. 'Bir şey sıkıştırıldı.' (DLT1: 269)
- Örtendi neng. 'Nesne yandı.' (DLT1: 251)
- Eligim arıg kırçatur ok başakı
- Önmiş uluğ terngek üze köp kaşakı. 'Elimi iyiden iyiye ok temreni bereler, sıyrır. Büyük su birikintisi üzere çok bitmiş kındıra otu.' (DLT2 : 328)
- Sewünmegil yund ögür adhgır anın
- Altun kümüş bulnaban ağı tavar. 'At, aygır ile altın gümüş, ipek kumaşla sevinme.' (DLT2 : 153)
- Külse kişi atma anğar örter külse
- Bakıl anğar edhgülügün azgın küle. 'Sana karşı gülen bir kimsenin yüzüne sıcak kül atma; ona yüzün gülererek, iyilikle bak.' (DLT2 : 26)

Ek 19: Basit Cümle

- Er atın açındı. 'Adam atına yem verdi.' (DLT1 : !99)
- Ol çıgrını çewürdü. 'O, makarayı, çıkırgı çevirdi.' (DLT2 : 82)
- Uragut bürünçük urundı. 'Kadın baş örtüsünü örtündü.' (DLT1 : 201)
- Ot ürüldi. 'Ateş üflendi' (DLT1 : 195)
- Süt köpürdi. 'Süt köpürdi.' (DLT2 : 72)
- Er bardı. 'Adam gitti.' (DLT2 : 38)
- Ol meni urundun turgurdı (DLT2 : 177)
- Er tam turgurdı. 'Adam duvar yaptı.' (DLT2 : 178)
- Ol atın çektürdi. 'O, atından –tırnak hastalığı ve başka hastalık dolayısıyla- kan aldırdı.' (DLT2 : 181)
- Ol kümüş altundan çöktürdi. 'O, altından gümüşü ayırdı.' (DLT2 : 181)
- Ol manga yarmak saçtırdı. 'O, bana para saçtırdı.' (DLT2 : 184)

- Tün kün birle karıştı. 'Gece ile gündüz karşılaştı.' (DLT2 : 97)
- Ol unuğ koturdu. 'O, unu boşalttı.' (DLT2 : 72)
- Men anı attın tüşürdüm. 'Ben, onu attan indirdim.' (DLT2 : 79)
- Tenğriğe tapındı. 'Allah'a taptı.' (DLT2 : 161)
- Tenğriğe sığındım. 'Tanrıya sığındım.' (DLT2 : 161)
- Anıñ yük kötrügi kör. 'Onun yük götürmesini gör.' (DLT2 : 166)
- Anıñ suw keçrügi kör. 'Onun sudan geçirmesini gör.' (DLT2 : 166)
- Er bitik türdi. 'Adam kitabı dürdü.' (DLT2 : 39)
- Er suwda çapındı. 'Adam suda yüzdü.' (DLT2 : 149)
- Er kılıkı tetrüldi. 'Adamın huyu kötüleştı.' (DLT2 : 230)
- Ton kirden tograldı. 'Elbise kirden parçalandı.' (DLT2 : 230)
- İş talkıldı. 'İş defedildi, savuldu.' (DLT2 : 230)
- Terige yag sürtildi. 'Deriye yağ sürüldü.' (DLT2 : 231)
- Erge bıçak sançıldı. 'Adama bıçak saplandı.' (DLT2 : 231)
- Balık eligdin sıdhrıldı. 'Balık elden sıyrıldı.' (DLT2 : 232)
- Yol sıdhrıldı. 'Bütün kıvrımlarıyla ve büküntüleriyle yol görüldü.' (DLT2 : 232)
- Er emgektin kurtuldu. 'Adam sıkıntıdan kurtuldu.' (DLT2 : 233)
- Kul boynu kertildi. 'Kulun boynu kertildi.' (DLT2 : 236)
- Beg anğar bulgandı. 'Bey ona kızdı.' (DLT2 : 238)
- El bulgandı. 'İl, vilayet karıştı.' (DLT2 : 238)
- Koy bağlandı. 'Koyun bağlandı.' (DLT2 : 238)
- Er ewinde beklendi. 'Adam evine kapandı.' (DLT2 : 239)
- Ol yeriğ tezgindi. 'O, yeri dolaştı, tavaf etti.' (DLT2 : 241)
- At çalındı. 'Yemin kötülüğünden at arıkladı.' (DLT2 : 150)
- At çılandı. 'At terledi.' (DLT2 : 150)
- Ol yarmak terdi. 'O, para topladı.' (DLT2 : 39)
- Er uluğ tındı. 'Adam yüksek soludu, kaba kaba soludu.' (DLT2 : 40)
- Ton karardı. 'Elbise karardı.' (DLT2 : 77)
- Ol ya kurgay. 'O, yay kuracak.' (DLT2 : 66)
- Kün tutundı. 'Güneş tutuldu.' (DLT2 : 143)
- Beg meni ogul tutundı. 'Bey beni oğul edindi.' (DLT2 : 143)
- Er keyik tutundı. 'Adam yalnız başına geyik tuttu.' (DLT2 : 143)
- Er yazukun bilindi. 'Adam suçunu söyledi, itiraf etti.' (DLT2 : 143)
- Ol süt sağkay. 'O, süt sağacak.' (DLT2 : 66)
- Ol manga kelgey. 'O, bana gelecek.' (DLT2 : 66)
- Oglan kuturdu. 'Çocuk şımardı, yaramazlıkta ileri gitti.' (DLT2 : 74)
- Tarıg kuturdu. 'Ekin ve bitki kudurdu, azdı.' (DLT2 : 75)
- Ol ewge bargay. 'O, eve gidecek.' (DLT2 : 66)
- Ol yarmak tergey. 'O, para toplayacak.' (DLT2 : 66)

- Er telim serdi. 'Adam çok kere sabretti.' (DLT2 : 38)
- Beg anı sürdi. 'Bey ona kızdı.' (DLT2 : 38)
- Er bardı. 'Adam gitti.' (DLT2 : 38)
- Suw tamışdı. 'Su damladı.' (DLT2 : 110)
- Suw kumuşdı. 'Her yandan su dalgalandı, coştı.' (DLT2 : 111)
- Edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile. 'İyiliği su ayağına at, başında ara.' (DLT2 : 112)
- Olar ikki tawar kunuşdı. 'Onlar birbirinin mallarını soydular.' (DLT2 : 113)
- Er tawar kapdı. 'O, mal kaptı.' (DLT2 : 113)
- Ol anı tepti. 'O, onu tepti.' (DLT2 : 113)
- Ol mening birle tepişti. 'O, benimle tepişti.' (DLT2 : 113)
- Kişi mening birle tılıkdı. 'Adam benimle konuştu.' (DLT2 : 116)
- Anıñ tonı kapıldı. 'Onun elbisesi yırtıldı.' (DLT2 : 120)
- Er uragutka katıldı. 'Erkek kadınla çiftleşti.' (DLT2 : 121)
- Moncuk sürildi. 'Boncuk döğüldü, ezildi.' (DLT2 : 123)
- Yağ eliğge sırlıdı. 'Yağ ele bulaştı.' (DLT2 : 124)
- Tegirmen tişeldi. 'Değirmen dişendi.' (DLT2 : 128)
- Er tokıldı. 'Adam döğüldü.' (DLT2 : 129)
- Böz tokıldı. 'Bez dokundu.' (DLT2 : 129)
- Kılıç tokuldı. 'Kılıç döğüldü.' (DLT2 : 129)
- Ewge kişi tıklıldı. 'Adam eve tıklıldı.' (DLT2 : 129)
- Ewge barıldı. 'Eve varıldı.' (DLT2 : 130)
- Tagdın inildi. 'Dağdan inildi.' (DLT2 : 130)
- Yır koşuldı. 'Manzume yapıldı, şiir düzüldü.' (DLT2 : 135)
- Uruk kerildi. 'İp gerildi.' (DLT2 : 136)
- Er uluğ tındı. 'Adam kaba kaba soludu.' (DLT2 : 28)
- Aruk tındı. 'Yorgun dinlendi.' (DLT2 : 28)
- Er yokla köndi. 'Adam yola çıktı.' (DLT2 : 30)
- Er etmek sirkege mandı. 'Adam, ekmeği sirkeye bandı.' (DLT2 : 30)
- Taş ter anı katurdu. 'Taşra yer (gurbet) onu pişirdi, olgunlaştırdı, katılaştırdı.' (DLT2 : 74)
- Ol bitik köçürdi. 'O, kitap yazdı, istinsah etti.' (DLT2 : 75)
- Ol nengni tapdı. 'o, yiten şeyi buldu.' (DLT2 : 3)
- Beg el bastı. 'Bey vilayeti bastı, sanki üzerine çöktü.' (DLT2 : 10)
- Begniyağı bastı. 'Beyi düşman bastı.' (DLT2 : 10)
- It keyikni bastı. 'Köpek avı bastı ve yıktı.' (DLT2 : 10)
- Er burunduk butluka takdı. 'Adam, burunduruğu burun yumuşağına taktı.' (DLT2 : 16)

- Beg süsin бүкdi. 'Bey askerini topladı.' (DLT2 : 19)
- Çomak tat boynın çapdı. 'Müslüman, gavurun boynunu vurdu.' (DLT2 : 3)
- Oglanığ yel kapdı. 'Çocuğa yel dokundu.' (DLT2 : 4)
- Kuş kopdı. 'Kuş kalktı.' (DLT2 : 4)
- Er ya kurdı. 'Adam yay kurdu.' (DLT2 : 7)
- Ol kuş turur. 'O, kuştur.' (DLT2 : 7)
- İkki adhgır ilişdi. 'İki aygır ısırıştı.' (DLT1 : 188)
- Tengri ölüğ turgürdü. 'Tanrı ölüyü diriltti.' (DLT3 : 424)
- Beg akınçı akıtı. 'Bey akıncı gönderdi.' (DLT1 : 212)
- Er öpkesinde tañızdı. 'Adam öfkesinden şişti.' (DLT3 : 393)
- Atlığ eşdi. 'Atlı gitti, yürüdü.' (DLT1 : 166)
- Aning közi alardı. 'Onun gözü kamaştı.' (DLT1 : 179)
- Adhak udhıştı. 'Ayak uyuştı.' (DLT1 : 182)
- Er tagdan kıdhı ıldı. 'Adam dağdan aşağı indi.' (DLT1 : 169)
- Karın ötti. 'Karın boşaldı, sürdü.' (DLT1 : 171)
- Bulut ördi. 'Bulut belirdi.' (DLT1 : 173)
- İkki bogra igeşti. 'İki boğa çarpıştı, ısırıştı.' (DLT1 : 187)
- Ağnar yakıldı. 'Ona dokunuldu.' (DLT3 : 81)
- Keriş yağrı oğulka kalır. 'Sırt yağrı oğula kalır.' (DLT1 : 370)
- Beg yağısın sançdı. 'Bey düşmanını yendi.' (DLT3 : 420)
- Bogra eriğ tizledi. 'Boğra adamı altına aldı, diziyle ezdi, dizledi.' (DLT3 : 293)
- Aning arkış keldi. 'Onun habercisi geldi.' (DLT1 : 97)
- Asıç çokradı. 'Tencere kaynadı.' (DLT3 : 280)
- Suw tongdı. 'Su dondu' (DLT3 : 390)
- İstek kopdı. 'İstek geldi.' (DLT1 : 120)
- Tegdi geldi. 'Ziyaretçi geldi.' (DLT3 : 230)
- Aning eti bars boldı. 'Onun eti kabardı.' (DLT1 : 348)
- Bu ışka бүte boldı. 'Bu işte zaman geçti.' (DLT3 : 217)
- Kişi eti tiriğle tatır. 'İnsan eti diri iken tatlıdır.' (DLT3 : 257)
- Aning öpkesein öçürdi. 'Onun öfkesini yatıştırdı.' (DLT1 : 176)
- Aning yini yigrendi. 'Onun tüyleri ürperdi.' (DLT3 : 109)
- Aning ewi üşeldi. 'Onun evi arandı.' (DLT1 : 197)
- Tengri andağ isredi. 'Tanrı öyle istedi.' (DLT3 : 271)
- Aning ewi çapıldı. 'Onun evi sıvandı.' (DLT2 : 119)
- Aning udhuzı kiçitti. 'Onun uyuzunu kaşıttı.' (DLT2 : 300)
- Aşıç üzlendi. 'Tencerenin kapağı kabardı.' (DLT1 : 258)
- Aning atı uzdı. 'Onun atı geçti.' (DLT1 : 173)
- Aning kutı uçdı. 'Onun devleti gitti.' (DLT1 : 164)
- Aning menğzi agdı. 'Onun rengi değişti.' (DLT1 : 65)

- Anıñ öpkeseñ öçürdi. ‘Onun öfkeseñi yatıştırdı.’ (DLT1: 176)
- Anıñ tawarı üplendi. ‘Onun malı yağmalandı, talandı.’ (DLT1: 255)
- Anıñ tını kesildi. ‘Onun soluğu kesildi ruhu çıktı.’ (DLT1: 339)
- Anıñ yüzi agdı. ‘Onun rengi bozuldu.’ (DLT1: 173)
- Barçın buduğı onğıdı. ‘İpek kumaşın rengi soldu.’ (DLT1: 175)
- Er adhakı adhişdı. ‘Adamın ayağı apıştı.’ (DLT1: 181)
- Kapuğ açdı. ‘Kapıyı açtı.’ (DLT1: 163)
- Kapuğ açıldı. ‘Kapı açıldı.’ (DLT1: 256)
- Nenğ karmaladı. ‘Bir şeyi yağma etti.’ (DLT1: 433)
- Oç uçdı. ‘Ateşin alevi söndü.’ (DLT1: 64)
- Bıçek kikdi er. ‘Adam bıçak bileği yahut bıçağın birini öbürü üzerine sürttü.’ (DLT2: 293)
- Bilig örgen. ‘Bilim öğren.’ (DLT1: 385)
- Uşaklık kılma. ‘Çocukluk yapma.’ (DLT1: 150)
- Anıñ bakığı kör. ‘Onun bakışını gör.’ (DLT1: 373)
- Anıñ manğığı kör. ‘Onun adımını gör.’ (DLT3: 365)
- At ut ‘Atı tut.’ (DLT3: 118)
- Ol erni ök keldür. ‘O adamın kendisini getir.’ (DLT1: 71)
- Üzüm yegil azu kagun yegil. ‘Üzüm, yahut kavun ye.’ (DLT1: 88)
- Bitik üjükledi. ‘Harfleri ve kitabı heceledi.’ (DLT1: 71)
- Keyik awlaldı. ‘Yaban hayvanı avlandı.’ (DLT1: 295)
- Sögüt sülinge, kadhıñ kasiñğa. ‘Sögüde tazelik kayına katılık.’ (DLT1: 356)
- Meniñ kurım uluğ. ‘Benim mertebem ulu.’ (DLT1: 324)
- Anıñ başı agrıdı. ‘Onun başı agrıdı.’ (DLT1: 273)
- Anıñ közi öşerdi. ‘Onun gözü karardı, açlıktan gözü karardı.’ (DLT1: 178)
- Bu iş osuğı mundağ. ‘Bu işin değışmesi böyledir.’ (DLT1: 64)
- Er çerlendi. ‘Adamın vücudu ağırlaştı.’ (DLT1: 322)
- Erdem başı tıl. ‘Edebin başı dil.’ (DLT1: 107)
- Erdem başı tıl. ‘Faziletin başı dildir.’ (DLT1: 336)
- Anıñ küçi köwredi. ‘Onun gücü gevşedi kuvveti gevşedi.’ (DLT3: 282)
- Anıñ oğı yas boldı. ‘Onun oğı öldü.’ (DLT3: 159)
- Taz başı ijmaklandı. ‘Kelin başı bozuldu kelliğı arttı.’ (DLT1: 313)
- Anıñ yini yigrendi. ‘Onun tüyleri ürperdi.’ (DLT3: 109)
- Eliğ örünğı ber. ‘El ücretini ver.’ (DLT1: 134)
- Bek anı uçuzladı. ‘Bey onu horladı.’ (DLT1: 54)
- Ol uruknı esitti. ‘O, ipi uzattı.’ (DLT1: 209)
- Beg kend egirdi. ‘Bey şehri kuşattı.’ (DLT1: 178)
- Er arçısın artındı. ‘Adam heybesini ardındı.’ (DLT1: 250)
- Er ışın ogurladı. ‘Adam işini vaktinde yaptı.’ (DLT1: 300)

- Er ışın ukdı. 'Adam işini anladı.' (DLT1: 168)
- Er sözüğ kewdı. 'Adam sözü geveledi.' (DLT2: 16)
- Er sözüğ uksadı. 'Adam sözü anlamak istedi.' (DLT1: 277)
- Er suw sagurdı. 'Adam su içti yuttu.' (DLT2: 80)
- Er süngük ogurdı. 'O, kemiği bitıştirdi ve ayırdı.' (DLT1: 178)
- Er tarığ sawurdı. 'Adam ekin savurdu.' (DLT2: 82)
- Er tawarın kısındı. 'Adam malını kısı cimrilik etti.' (DLT2: 155)
- Er tonın suçuldı. 'Adam elbisesini çıkardı soyundu.' (DLT2: 122)
- Er yarındak tiltürdi. 'Adam kayış dildirdi.' (DLT2: 175)
- It keyikni sürkiledi. 'Köpek geyiği kovaladı.' (DLT3: 353)
- Kenç anasın emsedi. 'Çocuk anasını emmek istedi.' (DLT1: 278)
- Közüm yaşı akdı. 'Gözümün yaşı aktı(DLT3: 159)
- Men ağnar ısındım. 'Ben onu sevdim.' (DLT1: 201)
- Men anı imlettim. 'Ben onu elle veya göz kırpmakla işaret ettirdim.' (DLT1: 266)
- Men anı istettim. 'Ben onu istettim, ben onun aranması için arkasından adam gönderdim.' (DLT1: 260)
- Men butak egsedim. 'Ben, budağı, dalı eğmek istedim.' (DLT1: 277)
- Men nenğ ornattım. 'Ben, o şeyi yerine koydum.' (DLT1: 266)
- Men yıpar saçtım. 'Ben misk saçtım.' (DLT2: 4)
- Oğlan suw tökdı. 'Oğlan su döktü.' (DLT2: 19)
- Ol anı ügridi. 'O, çocukmuş gibi onu salladı.' (DLT1: 275)
- Ol anıñ evin eşitti. 'O, onun evini araştırdı, eşirdi.' (DLT1: 211)
- Ol aşç çokrattı. 'O tencereyi kaynatı.' (DLT2: 333)
- Ol at alsadı. 'O, at almak istedi.' (DLT1: 278)
- Ol at otgardı. 'O, at otlattı.' (DLT1: 225)
- Ol at sürdi. 'O, at sürdü.' (DLT2: 7)
- Ol atın semritti. 'O atını semirtti.' (DLT2: 333)
- Ol Begge alkış berdi. 'O Beyi öğdü.' (DLT1: 97)
- Ol bıçek biletti. 'O bıçak biletti.' (DLT2: 310)
- Ol bilig bildi. 'O, bilgi bildi.' (DLT2: 22)
- Ol erni bogdı. 'O, adamı boğdu.' (DLT2: 14)
- Ol et asdı. 'O, et astı.' (DLT1: 173)
- Ol et pişurdı. 'O et pişirdi.' (DLT2: 78)
- Ol etmek öwdi. 'O ekmek ufaladı.' (DLT1: 166)
- Ol kagun oydı. 'O, kavun oydu.' (DLT1: 174)
- Ol kişini ağlattı. 'O, herkesi savdı.' (DLT1: 265)
- Ol kulın tepik tepdi. 'O, kölesini bir tepiş tepti.' (DLT1: 386)
- Ol kulın urdı. 'O, kölesini döğdü.' (DLT1: 165)
- Ol manğa ötgündi. 'O, beni yansılardı, işimde beni taklit etti.' (DLT1: 254)

- Ol meni udhıttı. ‘O, beni uyuttu.’ (DLT1: 207)
- Ol meni kördi. ‘O, beni gördü.’ (DLT2: 8)
- Ol meni öğdi. ‘O, beni öğdü.’ (DLT1: 174)
- Ol meni sewdi. ‘O beni sevdi.’ (DLT2: 15)
- Ol mening ışım ettürdi. ‘O, benim işimin düzelmesini emretti.’ (DLT1: 217)
- Ol ok atturdi. ‘O, ok attırdı, ok atmasını emretti.’ (DLT1: 217)
- Ol ot ordı. ‘O, ot kesti, biçti.’ (DLT1: 172)
- Ol otunğ örtedi. ‘O, odun yaktı.’ (DLT1: 272)
- Ol saç uturdi. ‘O, saç kesti.’ (DLT1: 176)
- Ol suw akturdi. ‘O, suyun akıtılmasını emretti.’ (DLT1: 222)
- Ol at suwgardı.. ‘O at suladı.’ (DLT2: 188)
- Ol ayak aşladı. ‘O, kabı kenetledi.’ (DLT1: 286)
- Ol bu ışğ agruklandı. ‘O bu işi ağırsındı.’ (DLT1: 313)
- Ol bu ışka östikti. ‘O, bu işi özledi.’ (DLT1: 244)
- Ol kidhizni esriledi. ‘O keçeyi nakışladı üzerini kaplan derisi gibi renkle süsledi.’ (DLT1: 316)
- Ol manğa esenledi. ‘O, beni selamladı.’ (DLT1: 308)
- Ol meni közettı. ‘O beni gözetti.’ (DLT2: 306)
- Ol meni ündedi. ‘O, beni ünledi.’ (DLT1: 273)
- Ol ot yolrıttı. ‘O ateşi alevledi.’ (DLT2: 353)
- Ol tonuğ içledi. ‘O, elbiseyi astarladı, astar koydu.’ (DLT1: 286)
- Ol yarmak ökdi. ‘O, para biriktirdi.’ (DLT1: 168)
- Er tarığ sawurdi. ‘Adam ekin savurdu.’ (DLT2: 82)
- Er tawarın kısındı. ‘Adam malını kısıt cimrilik etti.’ (DLT2: 155)
- Er tonın suçuldi. ‘Adam elbisesini çıkardı soyundu.’ (DLT2: 122)
- Er yarındak tıltürdi. ‘Adam kayış dildirdi.’ (DLT2: 175)
- It keyikni sürkiledi. ‘Köpek geyiği kovaladı.’ (DLT3: 353)
- Kenç anasın emsedi. ‘Çocuk anasını emmek istedi.’ (DLT1: 278)
- Közüm yaşı akdı. ‘Gözümün yaşı aktı(DLT3: 159)
- Men ağnar ısındım. ‘Ben onu sevdim.’ (DLT1: 201)
- Men anı imlettim. ‘Ben onu elle veya göz kırpmakla işaret ettirdim.’ (DLT1: 266)
- Men nenğ ornattım. ‘Ben, o şeyi yerine koydum.’ (DLT1: 266)
- Ol Begge alkış berdi. ‘O Beyi öğdü.’ (DLT1: 97)
- Aruk er öklendi. ‘Yorgun adam dinlendi.’ (DLT1: 259)
- Aş yeldi. ‘Yemek yendi.’ (DLT3: 64)
- Aşıç üzlendi. ‘Tencerenin kapağı kabardı.’ (DLT1: 258)
- At asıntı. ‘At, kurtulmak için ipi çekti, koparayazdı.’ (DLT1: 201)
- At kışnedi. ‘At kışnedi.’ (DLT3: 302)
- Beşik ügrildi. ‘Beşik ırlandı sallandı.(DLT1: 48)

- Elig kart kurt etti. 'Parmaklar çıtladı.' (DLT1: 342)
- Er ewdi. 'Adam acele etti.' (DLT1: 167)
- Er ölgsedi. 'Adam ölmek istedi.' (DLT1: 303)
- Er sogundi. 'Adam üşüdü.' (DLT2: 152)
- Er yıgaç yardı. 'Adam ağaç yardı.' (DLT3: 57)
- Er yorıdı. 'Adam yürüdü.' (DLT3: 87)
- Etmek ısırdı. 'Ekmek ısırdı.' (DLT1: 247)
- Ew bozuldı. 'Ev bozuldu.' (DLT2: 131)
- Ew süprüldi. 'Ev süpürüldü.' (DLT2: 231)
- İş açıldı. 'İş açıldı.' (DLT1: 193)
- Kapuğlar açlışdı. 'Kapılar açıldı.' (DLT1: 239)
- Koy başı ütüldi. 'koyunun başındaki kıllar ütüldü.' (DLT1: 193)
- Kum eşildi. 'Kum eşildi.' (DLT1: 197)
- Kuş uçdı. 'Kuş uçtu.' (DLT1: 163)
- Oglan yıgladı. 'Çocuk ağladı.' (DLT3: 309)
- Oglan yügrüşdi. 'Çocuklar koşuştu.' (DLT3: 102)
- Ot odhundi. 'Ateş söndü.' (DLT1: 200)
- Ot öndi. 'Ot bitti.' (DLT1: 35)
- Saç taraldı. 'Saç tarandı.' (DLT2: 1269)
- Saç utruldu. 'Saç kesildi.' (DLT1: 246)
- Suw süzlündi. 'Su süzüldü.' (DLT2: 247)
- Suwlar akışdı. 'Sular akıştı.' (DLT1: 186)
- Taş itlindi. 'Taş itildi.' (DLT1: 256)
- Tam telindi. 'Duvar delindi.' (DLT2: 147)
- Ton kedhildi. 'Elbise giyildi.' (DLT2: 136)
- Un elgeldi. 'Un elendi.' (DLT1: 250)
- Yıgaç irpeldi. 'Ağaç biçildi.' (DLT1: 244)
- Anıñ kutı uçdı. 'Onun devleti gitti.' (DLT1: 164)
- At okradı. 'At kişnedi yem zamanında at homurdandı.' (DLT1: 275)
- Bitik okıldı. 'Kitap okundu.' (DLT1: 197)
- Biz keldimiz. 'Biz geldik.' (DLT1: 325)
- Böri barça ulışdı. 'Bütün kurtlar uluştu.' (DLT1: 188)
- Er uruldu. 'Adam vuruldu.' (DLT1: 194)
- Tezgi boldı. 'Duşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü oldu.' (DLT1: 429)
- Koy başı ütüldi. 'koyunun başındaki kıllar ütüldü.' (DLT1: 193)
- Kün togdı. 'Güneş doğdu.' (DLT2: 14)
- Ot odhundi. 'Ateş söndü.' (DLT1: 200)
- Ot öndi. 'Ot bitti.' (DLT1: 35)
- Saç utruldu. 'Saç kesildi.' (DLT1: 246)

- Ben bardım. 'Ben vardım, ben gittim.' (DLT1: 339)
- Bitik okıldı. 'Kitap okundu.' (DLT1: 197)
- İrteş kopdı. 'Bahis kızıştı.' (DLT1: 97)
- Kün togdı. 'Güneş doğdu.' (DLT1: 340)
- Oğlan ıgladı. 'Çocuk ağladı.' (DLT1: 286)
- At axladı. 'At topalladı.' (DLT1: 276)
- At kemlendi. 'At hastalandı.' (DLT2: 253)
- Suw örküçlendi. 'Su dalgalandı.' (DLT1: 95)
- Tarığ suwaldı. 'Ekin sulandı.' (DLT2: 125)
- Tewey tergeşdi. 'Develer katarlaştı.' (DLT2: 206)
- Ulugluk Tenğrige. 'Ululuk tanrınıdır.' (DLT1: 150)
- Uragut erlendi. 'Kadın evlendi.' (DLT1: 257)
- Yığaç erüklendi. 'Ağaç eriklendi.' (DLT1: 294)
- Yufka neng kanlattı. 'Yufka nesne kalınlaştı.' (DLT2: 350)
- Alplar ötleşdi. 'Yiğitler savaştı uğraştı.' (DLT1: 239)
- Aning közi tegildi. 'Onun gözü şaşılardı.' (DLT2: 130)
- Aning yüzi sorışdı. 'Onun yüzü ekşidi o somurttu.' (DLT2: 96)
- At kemlendi. 'At hastalandı.' (DLT1: 338)
- At otladı. 'At otladı.' (DLT1: 285)
- At terlendi. 'At terledi.' (DLT2: 242)
- Ayak aşladı. 'Kase kenetlendi.' (DLT1: 295)
- Balıglar emleşdiler. 'Yaralar ilaçlandı.' (DLT1: 242)
- Beg aw awladı. 'Bey av avladı.' (DLT1: 287)
- Bitik çekildi. 'Kitap noktalandı.' (DLT2: 133)
- Budhun terildi. 'Halk toplandı.' (DLT2: 127)
- Çeçek bukuklandı. 'Çiçek tomurcuklandı.' (DLT2: 285)
- Kişî yumıttı. 'Halk toplandı.' (DLT2: 317)
- Konak başı sedhregi yeg. 'Çavdar başının seyregi iyidir.' (DLT1: 384)
- Men anda erdim. 'Ben oradaydım.' (DLT1: 109)
- Oğlan ulgattı. 'Çocuk büyüdü.' (DLT1: 263)
- Suw erkeklendi. 'Su dalgalandı.' (DLT1: 315)
- Er yorıdı. 'Adam yürüdü.' (DLT3: 87)
- Etmek ısırdı. 'Ekmek ısırdı.' (DLT1: 247)
- Ew bozuldı. 'Ev bozuldu.' (DLT2: 131)
- Ew süprüldi. 'Ev süpürüldü.' (DLT2: 231)
- Ot öndi. 'Ot bitti.' (DLT1: 35)
- Saç taraldı. 'Saç tarandı.' (DLT2: 1269)
- Saç utrıldı. 'Saç kesildi.' (DLT1: 246)
- Suw süzlündi. 'Su süzüldü.' (DLT2: 247)

- Anıñ kutı uçdı. ‘Onun devleti gitti.’ (DLT1: 164)
 Bitik okıldı. ‘Kitap okundu.’ (DLT1: 197)
 Tıl tuttim. ‘Duşmanın ne halde olduğuna anlamak için bir adam yakaladım.’ (DLT1: 336)
 Bu kün bargıl. ‘Bu gün git.’ (DLT1: 340)
 Bu çerlikde kel. ‘Bu vakitte gel.’ (DLT1: 323)
 Eyle kılğıl. ‘Öyle yap.’ (DLT1: 113)
 Şep kel. ‘Çabuk gel.’ (DLT1: 319)
 Andağ aydım. ‘Öyle söyledim.’ (DLT1: 118)
 Anıñ birle uruşdı. ‘Onunla vuruştı.’ (DLT1: 182)
 Tünle keldim. ‘Geceleyin geldim.’ (DLT1: 339)
 Edhgü edh. ‘İyi yapılmış.’ (DLT1: 79)
 Emdi keldim. ‘Şimdi geldim.’ (DLT1: 125)
 Emdi ok aydım. ‘Bu saatte söyledim.’ (DLT1: 37)
 Anıñ birle uruşdı. ‘Onunla vuruştı.’ (DLT1: 182)
 Emgektin tınıldı. ‘Sıkıntıdan dinlenildi.’ (DLT2: 130)
 At boşugu boldı. ‘Atın salıverilme zamanı geldi.’ (DLT1: 446)
 At tuşagu boldı. ‘Atın ayağına köstek vurma zamanı geldi.’ (DLT1: 446)
 Baya ok kelydim. ‘Az önce geldim.’ (DLT1: 37)
 Boğra kirkini kirdi. ‘Devenin kızıışma zamanı girdi.’ (DLT1: 443)
 Kaç kata aydım. ‘Kaç kere söyledim.’ (DLT1: 321)
 Kaç yarmak berdi. ‘Kaç para verdi.’ (DLT1: 321)
 Takı yarmak ber. ‘Daha ver.’ (DLT3: 226)
 Andan aydım. ‘Ondan sonra söyledim.’ (DLT1: 109)
 Törge keç. ‘Üst başa geç.’ (DLT3: 121)
 Bu tıdhın keldi. ‘Bu vakitte geldi.’ (DLT3: 171)

Ek 20: Kurallı Basit Cümle

- Ton kirden tograldı. ‘Elbise kirden parçalandı.’ (DLT2 : 230)
 İş talkıldı. ‘İş defedildi, savuldu.’ (DLT2 : 230)
 Terige yag sürtildi. ‘Deriye yağ sürüldü.’ (DLT2 : 231)
 Erge bıçak sançıldı. ‘Adama bıçak saplandı.’ (DLT2 : 231)
 Balık eligdin sıdhrıldı. ‘Balık elden sıyrıldı.’ (DLT2 : 232)
 Yol sıdhrıldı. ‘Bütün kıvrımlarıyla ve büküntüleriyle yol görüldü.’ (DLT2 : 232)
 Er emgektin kurtuldu. ‘Adam sıkıntıdan kurtuldu.’ (DLT2 : 233)
 Kul boynı kertildi. ‘Kulun boynu kertildi.’ (DLT2 : 236)
 Beg anğar bulgandı. ‘Bey ona kızdı.’ (DLT2 : 238)
 El bulgandı. ‘İl, vilayet karıştı.’ (DLT2 : 238)
 Koy bağlandı. ‘Koyun bağlandı.’ (DLT2 : 238)

- Er ewinde beklendi. 'Adam evine kapandı.' (DLT2 : 239)
- Ol yeriğ tezgindi. 'O, yeri dolaştı, tavaf etti.' (DLT2 : 241)
- At çalındı. 'Yemin kötülüğünden at arıkladı.' (DLT2 : 150)
- At çılandı. 'At terledi.' (DLT2 : 150)
- Ol yarmak terdi. 'O, para topladı.' (DLT2 : 39)
- Er uluğ tındı. 'Adam yüksek soludu, kaba kaba soludu.' (DLT2 : 40)
- Ton karardı. 'Elbise karardı.' (DLT2 : 77)
- Ol ya kurgay. 'O, yay kuracak.' (DLT2 : 66)
- Kün tutundı. 'Güneş tutuldu.' (DLT2 : 143)
- Beg meni ogul tutundı. 'Bey beni oğul edindi.' (DLT2 : 143)
- Er keyik tutundı. 'Adam yalnız başına geyik tuttu.' (DLT2 : 143)
- Er yazukun bilindi. 'Adam suçunu söyledi, itiraf etti.' (DLT2 : 143)
- Ol süt sağkay. 'O, süt sağacak.' (DLT2 : 66)
- Ol manga kelgey. 'O, bana gelecek.' (DLT2 : 66)
- Oglan kuturdu. 'Çocuk şımardı, yaramazlıkta ileri gitti.' (DLT2 : 74)
- Tarığ kuturdu. 'Ekin ve bitki kudurdu, azdı.' (DLT2 : 75)
- Ol ewge bargay. 'O, eve gidecek.' (DLT2 : 66)
- Eliğ örünği ber. 'El ücretini ver.' (DLT1: 134)
- Bek anı uçuzladı. 'Bey onu horladı.' (DLT1: 54)
- Ol uruknı esitti. 'O, ipi uzattı.' (DLT1: 209)
- Beg kend egirdi. 'Bey şehri kuşattı.' (DLT1: 178)
- Er arçısın artındı. 'Adam heybesini ardındı.' (DLT1: 250)
- Er ışın ogurladı. 'Adam işini vaktinde yaptı.' (DLT1: 300)
- Er ışın ukdı. 'Adam işini anladı.' (DLT1: 168)
- Er sözüğ kewdi. 'Adam sözü geveledi.' (DLT2: 16)
- Er sözüğ uksadı. 'Adam sözü anlamak istedi.' (DLT1: 277)
- Er suw sagurdi. 'Adam su içti yuttu.' (DLT2: 80)
- Er süngük ogurdi. 'O, kemiği bitıştirdi ve ayırdı.' (DLT1: 178)
- Er tarığ sawurdi. 'Adam ekin savurdu.' (DLT2: 82)
- Er tawarın kısındı. 'Adam malını kısıt cimrilik etti.' (DLT2: 155)
- Er tonın suçuldi. 'Adam elbisesini çıkardı soyundu.' (DLT2: 122)
- Er yarındak tiltürdi. 'Adam kayış dildirdi.' (DLT2: 175)
- It keyikni sürkiledi. 'Köpek geyiği kovaladı.' (DLT3: 353)
- Kenç anasın emsedi. 'Çocuk anasını emmek istedi.' (DLT1: 278)
- Közüm yaşı akdı. 'Gözümün yaşı aktı(DLT3: 159)
- Men ağnar ısındım. 'Ben onu sevdim.' (DLT1: 201)
- Men anı imlettim. 'Ben onu elle veya göz kırpmakla işaret ettirdim.' (DLT1: 266)
- Men anı istettim. 'Ben onu istettim, ben onun aranması için arkasından adam gönderdim.' (DLT1: 260)

- Men butak egседim. 'Ben, budağı, dalı eğmek istedim.' (DLT1: 277)
- Men nenğ ornattım. 'Ben, o şeyi yerine koydum.' (DLT1: 266)
- Men yıpar saçtım. 'Ben misk saçtım.' (DLT2: 4)
- Oğlan suw tökdi. 'Oğlan su döktü.' (DLT2: 19)
- Ol anı ügridi. 'O, çocukmuş gibi onu salladı.' (DLT1: 275)
- Ol anıñ evin eşitti. 'O, onun evini araştırdı, eştirdi.' (DLT1: 211)
- Ol aşçı çokrattı. 'O tencereyi kaynatı.' (DLT2: 333)
- Ol at alsadı. 'O, at almak istedi.' (DLT1: 278)
- Ol at otgardı. 'O, at otlattı.' (DLT1: 225)
- Ol at sürdi. 'O, at sürdü.' (DLT2: 7)
- Ol atın semritti. 'O atını semirtti.' (DLT2: 333)
- Ol Begge alkış berdi. 'O Beyi öğdü.' (DLT1: 97)
- Ol bıçak biletti. 'O bıçak biletti.' (DLT2: 310)
- Ol bilig bildi. 'O, bilgi bildi.' (DLT2: 22)
- Ol erni bogdı. 'O, adamı boğdu.' (DLT2: 14)
- Ol et asdı. 'O, et astı.' (DLT1: 173)
- Aşçı üzlendi. 'Tencerenin kapağı kabardı.' (DLT1: 258)
- Anıñ atı uzdı. 'Onun atı geçti.' (DLT1: 173)
- Anıñ kutı uçdı. 'Onun devleti gitti.' (DLT1: 164)
- Anıñ menğzi agdı. 'Onun rengi değişti.' (DLT1: 65)
- Anıñ öpkesein öçürdi. 'Onun öfkeseini yatıştırdı.' (DLT1: 176)
- Anıñ tawarı üplendi. 'Onun malı yağmalandı, talandı.' (DLT1: 255)
- Anıñ tını kesildi. 'Onun soluğu kesildi ruhu çıktı.' (DLT1: 339)
- Anıñ yüzi agdı. 'Onun rengi bozuldu.' (DLT1: 173)
- Barçın buduğı onğdı. 'İpek kumaşın rengi soldu.' (DLT1: 175)
- Er adhakı adhişdı. 'Adamın ayağı apıştı.' (DLT1: 181)
- Kapuğ açdı. 'Kapıyı açtı.' (DLT1: 163)
- Kapuğ açlındı. 'Kapı açıldı.' (DLT1: 256)
- Nenğ karmaladı. 'Bir şeyi yağma etti.' (DLT1: 433)
- Oç uçdı. 'Ateşin alevi söndü.' (DLT1: 64)
- Bıçak kikdi er. 'Adam bıçak biledi yahut bıçağın birini öbürü üzerine sürttü.' (DLT2: 293)
- Bilig örgen. 'Bilim öğren.' (DLT1: 385)
- Uşaklık kılma. 'Çocukluk yapma.' (DLT1: 150)
- Anıñ bakıgı kör. 'Onun bakışını gör.' (DLT1: 373)
- Anıñ manğğı kör. 'Onun adımını gör.' (DLT3: 365)
- At ut 'Atı tut.' (DLT3: 118)
- Ol erni ök keldür. 'O adamın kendisini getir.' (DLT1: 71)
- Üzüm yegil azu kagun yegil. 'Üzüm, yahut kavun ye.' (DLT1: 88)

- Bitik üjükleği. ‘Harfleri ve kitabı heceledi.’ (DLT1: 71)
 Keyik awlaldı. ‘Yaban hayvanı avlandı.’ (DLT1: 295)
 Sögüt sülinge, kadhıñ kasınğa. ‘Sögüde tazelik kayına katılık.’ (DLT1: 356)
 Meniñ kurım uluğ. ‘Benim mertebem ulu.’ (DLT1: 324)
 Anıñ başı ağırdı. ‘Onun başı ağırdı.’ (DLT1: 273)
 Anıñ közi öşerdi. ‘Onun gözü karardı, açlıktan gözü karardı.’ (DLT1: 178)
 Bu iş osuğı mundağ. ‘Bu işin değışmesi böyledir.’ (DLT1: 64)
 Er çerlendi. ‘Adamın vücudu ağırlaştı.’ (DLT1: 322)
 Erdem başı tıl. ‘Edebin başı dil.’ (DLT1: 107)
 Erdem başı tıl. ‘Faziletin başı dildir.’ (DLT1: 336)
 Anıñ küçi köwredi. ‘Onun gücü gevşedi kuvveti gevşedi.’ (DLT3: 282)
 Anıñ oğlu yas boldı. ‘Onun oğlu öldü.’ (DLT3: 159)
 Taz başı ıjmaklandı. ‘Kelin başı bozuldu kelliğı arttı.’ (DLT1: 313)
 Anıñ yini yigrendi. ‘Onun tüyleri ürperdi.’ (DLT3: 109)

Ek 21: Basit İsim Cümlesi

- Bu atmu. ‘Bu at mı?’ (DLT3 : 215)
 Alımçı arslan berimçi sıçan. ‘Alıcı arslan, borçlu sıçan.’ (DLT1: 75)
 Ol Tenğrige tapıguluk erdi. ‘Onun Tanrıya tapmak hakkı idi.’ (DLT2 : 169)

Ek 22: Basit Fiil Cümlesi

- Ol kümüş altundan çöktürdi. ‘O, altundan gümüşü ayırdı.’ (DLT2 : 181)
 Ol manga yarmak saçtırdı. ‘O, bana para saçtırdı.’ (DLT2 : 184)
 Olar ikki tawar kunuşdı. ‘Onlar birbirinin mallarını soydular.’ (DLT2 : 113)
 Er tawar kapdı. ‘O, mal kaptı.’ (DLT2 : 113)
 Ol anı tepti. ‘O, onu tepti.’ (DLT2 : 113)
 Tenğrige tapındı. ‘Allah’a taptı.’ (DLT2 : 161)
 Tenğrige sığındım. ‘Tanrıya sığındım.’ (DLT2 : 161)
 Ol meniñ birle tepiştı. ‘O, benimle tepiştı.’ (DLT2 : 113)
 Er suwda çapındı. ‘Adam suda yüzdü.’ (DLT2 : 149)
 At çalındı. ‘Yemin kötülüğünden at arıkladı.’ (DLT2 : 150)
 At çılandı. ‘At terledi.’ (DLT2 : 150)
 Kişi meniñ birle tılıkdı. ‘Adam benimle konuştu.’ (DLT2 : 116)
 Anıñ tonı kapıldı. ‘Onun elbisesi yırtıldı.’ (DLT2 : 120)
 Er uragutka katıldı. ‘Erkek kadınla çiftleşti.’ (DLT2 : 121)
 Moncuk sürildi. ‘Boncuk döğüldü, ezildi.’ (DLT2 : 123)
 Yağ eliğge sırlıdı. ‘Yağ ele bulaştı.’ (DLT2 : 124)
 Tegirmen tişeldi. ‘Değirmen dişendi.’ (DLT2 : 128)
 Er tokıldı. ‘Adam döğüldü.’ (DLT2 : 129)

- Böz tokıldı. 'Bez dokundu.' (DLT2 : 129)
- Kılıç tokuldu. 'Kılıç döğüldü.' (DLT2 : 129)
- Ewge kişi tıklıldı. 'Adam eve tıklıldı.' (DLT2 : 129)
- Ewge barıldı. 'Eve varıldı.' (DLT2 : 130)
- Tagdın inildi. 'Dağdan inildi.' (DLT2 : 130)
- Yır koşuldu. 'Manzume yapıldı, şiir düzüldü.' (DLT2 : 135)
- Uruk kerildi. 'İp gerildi.' (DLT2 : 136)
- Er kılığı tetrüldü. 'Adamın huyu kötüleşti.' (DLT2 : 230)
- Ton kirden tograldı. 'Elbise kirden parçalandı.' (DLT2 : 230)
- İş talkıldı. 'İş defedildi, savuldu.' (DLT2 : 230)
- Terige yağ sürüldü. 'Deriye yağ sürüldü.' (DLT2 : 231)
- Erge bıçak sançıldı. 'Adama bıçak saplandı.' (DLT2 : 231)
- Balık eligdin sıdhrıldı. 'Balık elden sıyrıldı.' (DLT2 : 232)
- Yol sıdhrıldı. 'Bütün kıvrımlarıyla ve büküntüleriyle yol görüldü.' (DLT2 : 232)
- Er emgektin kurtuldu. 'Adam sıkıntıdan kurtuldu.' (DLT2 : 233)
- Kul boynu kertildi. 'Kulun boynu kertildi.' (DLT2 : 236)
- Beg anğar bulgandı. 'Bey ona kızdı.' (DLT2 : 238)
- El bulgandı. 'İl, vilayet karıştı.' (DLT2 : 238)
- Koy bağlandı. 'Koyun bağlandı.' (DLT2 : 238)
- Er ewinde beklendi. 'Adam evine kapandı.' (DLT2 : 239)
- Ol yeriğ tezgindi. 'O, yeri dolaştı, tavaf etti.' (DLT2 : 241)
- Süt köpürdi. 'Süt köpürdi.' (DLT2 : 72)
- Tün kün birle karıştı. 'Gece ile gündüz karşılaştı.' (DLT2 : 97)
- Ol çıgrını çewürdü. 'O, makarayı, çokkrığı çevirdi.' (DLT2 : 82)
- Ewge kirgil. 'Eve gir.' (DLT2 : 44)
- Yarmak tergil. 'Para topla.' (DLT2 : 44)
- Ol unuğ koturdu. 'O, unu boşalttı.' (DLT2 : 72)
- Kün tutundu. 'Güneş tutuldu.' (DLT2 : 143)
- Beg meni ogul tutundu. 'Bey beni oğul edindi.' (DLT2 : 143)
- Er keyik tutundu. 'Adam yalnız başına geyik tuttu.' (DLT2 : 143)
- Er yazukun bilindi. 'Adam suçunu söyledi, itiraf etti.' (DLT2 : 143)
- Men anı attın tüşürdüm. 'Ben, onu attan indirdim.' (DLT2 : 79)
- Ol bitik köçürdi. 'O, kitap yazdı, istinsah etti.' (DLT2 : 75)
- Ol köçüt köçürdi. 'O, atı bir yerden bir yere nakletti.' (DLT2 : 76)
- Ol anıñ sözün kadhırdı. 'O,onun sözünü reddetti.' (DLT2 : 76)
- Ton karardı. 'Elbise karardı.' (DLT2 : 77)
- Er telim serdi. 'Adam çok kere sabretti.' (DLT2 : 38)

Ek 23: Özneleri Ortak Olan Sıralı Cümleler

Keldi berü arturu

Bedri elin arturu

Munda kalıp olturu

Bügri bolup ün büter. ‘Bize aşırı, taşkın bir halde geldi, üstesine vilayetini verdi, burada otumaya kaldı, sesi çıkmaz, beli bükük oldu.’ (DLT1 : 220)

Alplar arığ alkışur

Küç bir kılپ arkaşur

Bir bir üze alkaşur

Edhgermedhip ok atar. ‘Yiğitler kıyak öldürüşüyorlar, kuvvetlerini birleştirerek birbirine arka oluyorlar, birbirlerini öğüyorlar, düşünmeden ok atıyorlar.’ (DLT1 :238)

Örgen anıñ biligin künde anğar baru

Kotkulıkın tapıngıl kodhgıl küwez naru. ‘Her gün yanına giderek onun bilgisini öğren, gönül alçaklığıyla ona hizmet et, gururu bir yana koy.’ (DLT2 : 140)

Eren alpı okıştılar

Kıngır közin bakıştılar

Kamuğ tolmin tokıştılar

Kılç linka küçün sıgıdı. ‘Yiğitler çağrıştılar, kızgın gözle bakıştılar, bütün silahlarla çarpıştılar, kılıç kına güç sıgıdı.’ (DLT1 : 359)

Ordhulanıp yüksek tağığ oglak çatar

Uygur tatın yufka alıp yumgın satar. ‘Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuza alır, toptan pahalı satar.’ (DLT2 : 294)

Kardunu yincü sakınmanğ

Tuzgunı Mançu sezinmenğ

Bulmaduk nenğge sewinmenğ

Bilgeler anı yerer. ‘Karduyu inci sanmayın, armağanı ücret sanmayın, bulunmamış nesneye sevinmeyin, bilgeler onu yererler.’ (DLT1 : 419)

Tosun münüp segirtsün

Esizligin amurtsun

Itka keyik kaytartsun

Tutmış sanı umnalım. ‘Tosun taya binip koştursun, onun haşarılığını dindirsin. Geyiğe köpeği saldırsın, avı tutulmuş sanarak umunalım.’ (DLT3 : 429)

Alp eren ni udhurdum

Boynın anıñ kadhırdım

Altun kümüş yudhurdum

Süsi kalın kim öter. ‘Koç yiğitlerini seçtim, boyunlarını büktürdüm, altınlarını, gümüşlerini aldım; askeri çok kim geçer?’ (DLT1 : 371)

Abanğ kolsam udhu barıp

Tutar erdim süsin tarıp

Bulun kılıp başı yarıp

Buluğ barça manğa yığdı. ‘Eğer isteseydim ardı sıra varıp askerini dağıtarak onu tutardım, tutsak edip başını yarardım; nesi varsa kurtulmak için önüme yığdı.’ (DLT1 : 400)

Körklüğ tonuğ özüngge

Tatlığ aşığ adhinka

Tutgıl konuk ağırlıg

Yadhsun çawıng budhunka. ‘İyi elbiseyi kendine, tatlı aşı başkasına; konuğu ağırla. ününü herkese yaysın.’ (DLT1 : 45)

Tanğ ata yortalım

Budhruç kanın irtelim

Basmıl begin örtelim

Emdi yigit yuwulsun . ‘Tan atarak yürüyelim, Budhruç kanını isteyelim. Basmıl beyini yakalım. Şimdi yiğit toplansın.’ (DLT3 :356)

Anı yetip süngüledi

Başın yandru yağıladı

Eren bayup münğiledi

Aning alpin kara bogdı. ‘Ona yetişip süngüledi, yine yarasını yeniledi. Adamlar zenginleşip nimet buldular, onun yiğitlerini kırarak boğdu.’ (DLT3 : 406)

Sınamasa arsıkar, sakınmasa utsukar. ‘İnsan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur.’ (DLT1 . 242)

Mening bile kenğeşti

Bilgi manğa tenğeşti

Eren bile süngüşdi

Alplar başın ol yuyuvar. ‘Benimle danıştı, aklı bana denk oldu. Yiğitlerle çarpıştı, yiğitlerin başını yuvarlıyor.’ (DLT3 : 393)

Tümen çeçek tizildi

Bükünden ol yazıldı

Öküş yatıp üzeldi

Yerde kopa adhrışur. ‘Tümen tümen çiçek dizildi, tomurcuklarından ayrıldı, -yer altında- çok yatarak sıkıldı, yerden biterek ayrışır.’ (DLT1 : 234)

Udhım barıp songdadı

Tegre turup anğdıda

Saçın kıra menğdedi

Arzulayu er awar. ‘Arkası sıra gidip kovaladı, etrafını çevirerek sardı. Saçını kırarak yoldu. Çakal gibi adam avlar.’ (DLT3 : 401)

Sende kopar çadhanlar

Kudhu sinğek yılanlar

Dük minğ kayu temenler

Kudhruk tikip yügrüşür. ‘Çıyanlar, cibinler, sinekler, yılanlar sende çıkar. Binlerce iğnelerini, kuyruklarını dikerek koşuşur.’ (DLT3 : 367)

Yaging taba titrü bakıp bükdenğ bile

Ograp kalı kelse sanğa karşı süle. ‘Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek.’ (DLT3 : 273)

Kurtga bühik bilmes yarım tar der. ‘Kocakarı oyun bilmez, yerim dar der.’ (DLT3: 259)

Koldaş bile yaraşgıl karşıp edin üdürme

Bek tut yavaş takagu süwlin yazın edermes. ‘Arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, yavaş huylu tavuğu sağlam tut, kırdı süğlün arama.’ (DLT3 : 11)

Könglüm ağnar kaynayu

İçtin anğar oynayu

Keldi manğa boynayu

Oynap meni argarur. ‘Gönlüm ona kaynıyor, içerde onunla oynasırken. Bana kurularak geldi, oynayarak beni yoruyor.’ (DLT1 : 226)

Kimi içre öldürüp

İla suwın ketçimiz

Uygur taba başlanıp

Mınglak elin atçımız. ‘Gemi içerisinde oturup İla suyunu –bu, büyük bir ırmaktır– geçtik. Uygurlardan yana yöneldik. Mınlak elini aştık.’ (DLT3 : 235)

Eren ıdhip söke turdı

Başı boynın söke turdı

Ufut bolup büke turdı

Udhu kama tiben tiğdi. ‘Adamlar gönderip diz üstü oturdu, başına, boynuna söğmekte devam ederdi. Utanarak büküldü, beni kovalama diye baş eğdi.’ (DLT3 :231)

Kara tünüg keçürsedim

Ağır unu uçursadım

Yetikenig kaçursadım

Sakış içre künüm togdı. ‘Karanlık gecenin geçmesini diledim, ağır uykuyu uçurmak istedim, yedi kardeş yıldızını kaçır kere saydım, sayarken güneşim doğdu.’ (DLT3 : 248)

Küci tenği tokıştı

Oguş konum okıştı

Çeriğ taba yakıştı

Bizge kelip öç öter. ‘Gücü yettiği kadar vuruştı, bütün oymağı çağırdı, askere yaklaştı, bize gelerek öç almak istiyor.’ (DLT2: 104)

Ödhlek küni tawratır

Yalnguk küçin kewretür

Erdin ajun sewritür

Kaçsa takı artılır. ‘Zaman günü davrandırır, insan kuvvetini gevşetir, dünyayı erden seyrekleştirir, kaçsa dahi erişir.’ (DLT2: 335)

Kadhaş damış kaymaduk kadhın temiş kaymış. ‘Hısım demiş, kardeş demiş kayırmamış; kayın demiş kayırmış.’ (DLT3 : 245)

Nelük ağnar biliştım

Koçşup takı kawuştım

Tüzünlüğün kayıştım

Alktı mening yayımı. ‘Niçin onunla biliştım, kucaklaşıp kavuştım, yumşaklıkla kayırdım, benim yazımı, yaz günlerimi öldürdü.’ (DLT3 : 188)

Bagrım başın emledi

Eklin bolup ol keçer. ‘Boyun eğip bana işaret etti, gözüm yaşını sildi, bağrımın yarasını sağalttı, konuk olup geçti.’ (DLT3 : 85)

Ündeb uluğ tabaru tawrak kelip yügürgil

Kurgak yılın budhun kör kanda tüşer kodı ıl. ‘Seni yaşlı bir adam çağırırsa davranarak koş, kuraklık yıllarda millete bak, nereye konarlarsa sen de oraya kon.’ (DLT3 : 69)

Erdi aşın taturgan

Yawlak yağg kaçurgan

Oğrak süsin kaytargan

Bastı ölüm axtaru. ‘Aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı, Oğrak askerini geri döndürendi, onu ölüm bastı, aktardı.’ (DLT1: 516)

Yagı otın öçürgen

Toyдын anı köçürgen

Işlar üzüp keçürgen

Tegdi okı öldürdü. ‘Düşman ateşini söndüren, onları ordudan uzaklaştıran, işleri üzüp başaran idi; ölümün öldürücü oku değdi.’ (DLT1 : 522)

Çagrı berip kuşlatu

Taygan ıdhip tışlatu

Tilki tonguz taşlatu

Erdem bile öglelim. ‘Çakır kuşu verip avlatarak, tazıyı kovalatıp dişleterek, tilkiyi, domuzu taşlatarak, faziletle övünelim.’ (DLT2: 343)

Aga бүктir үзе yordım

Bakır yakıp kıya kördim

Anı bilip takı bardım

Tükel yağı tōri togdı. ‘Dağın sert yamaçlarını aşarak yürüdüm, yakın vararak bir karaltı gördüm. Anı tanıyarak yanına vardım. Bütün düşmanın tozu yükseldi.’ (DLT1: 456)

Ödhlek yarağ közetti

Ogırı tuzak uzattı

Beglerbegin azıttı

Kaçsa kalı kurtulur. ‘Zaman fırsat gözetti, gizli tuzağını kurdu, beylerbeyini azıttı, kaçsa nice kurtulur?’ (DLT2: 234)

Kış yay bile tokuştı

Kıngır közüm bakıştı

Tutuşkalı yakıştı

Utgalımat oğraşur. ‘Kış yazla vuruştı, kızgın gözle bakiştı. Tutuşmak için yaklaştı.. birbirini utmağa uğraşır”.’ (DLT1: 170)

Yakın yaguk körmedhip nenğni ködhür

Kadhaş taba ıt kibi kınğru bakar. ‘Yakınını, yavuğunu görmeyip malını görür, hısımlarına karşı köpek gibi yan bakar. ‘(DLT3 : 23)

Kolan tükel komuttı

Arkar sukak yumutta

Yaylağ taba emitti

Tizik turup seğrişür. ‘Bütün kolanlar coştı, geyik, sığır toplandı, yaylaya doğru akıştı, sıra olup koşuştı.” (DLT1: 214)

Otuz içip kırkalım

Yokar kopup segrelim

Arslanlayu köklerim

Kaçtı sakınç sewnelim. ‘Üçer kez içip haykırılım, yukarı kopup zıplayalım, arslan gibi kükriyelim, sakınacak şey gitti, sevinelim”.’ (DLT1: 142)

İtim tutup kudhı çaldı

Anıñ tüsin kıra yoldı

Başın alıp kudhı saldı

Boguz alıp tükel bogdı. ‘Köpeğim onu tutup yere çaldı, onun tüyünü büsbütün yoldu. başını koparıp aşağıya saldı. Boğazını yakalayıp tamamen boğdu.” (DLT2: 24)

Tegme çeçek öküldi, Bukuklanıp büküldi, Tügsin tügün tügüldi Yazlıp yana yörgeşür. ‘Türlü türlü çiçek toplandı tomurcuklanıp büküldü kabardı köşeli düğüm halinde düğüldü açılarak yine birbirine dolaşır.” (DLT2: 285)

Yamar suwın keçelim

Ternğük suwın içelim

Yuwga yağı uwulsun. ‘Geceleyin göçelim, Yağmur suyunu geçelim, kaynaktan içelim, yufka düşman ezilsin”.’ (DLT2: 6)

Yay kış bile karıştı

Erdem yasın kurıştı

Çeriğ tutup körüşti

Oktagalı örtüşür. ‘Yaz kışla karşılaştı; hüner yayını kuruştular saf bağlayıp güreştiler ok atarak birbiren geçireyazdılar.” (DLT2: 97)

Tıgraklanıp segirtti

Erin atın yügürtti

Bizni kamuğ anğıttı

Andağ süge kim yeter. ‘Yiğitlenip seğırtti askerini atını koşturdu bütün bizi şaşırttı böyle askere kim dayanır.” (DLT2: 275)

Agruk ağır işinğni adhnaguka yüdhürme

Açrub özünğ öşerib adhnangunı todhurma. ‘Ağır yükünü başkasına yükleme, kendini aç bırakarak gözünü döndürüp başkasını doyurma.’ (DLT3: 68)

Biligni irdedim

Bükünü udhurdum

Özümni adhırdım

Yalgıl atım yazlınur. 'Bilgi aradım, akıllı kimseyi seçtim, kendimi ayırdım. Ak yeleli atım çözülür.' (DLT3: 228)

Tünle birle bastımız

Tegme yangak pustımız

Kesmelerin ketsimiz

Mınglak erin bıçtımız. 'Geceleyin bastık, her yandan pusu kurduk, perçemlerini kestik, Mınglak adamlarını bıçtik.' (DLT1: 434)

Tegme çeçek öküldi

Bukuklanıp büküldi

Tügsin tügün tügüldi

Yargalımat yörkeşür. 'Her bir çiçek yığıldı, tomurcuklanıp büküldü, dört köşeli düğüm düğüldü, yarılarak birbirine girer.' (DLT1: 437)

Kıkırp atıg kemşelim

Kalkan süngün çumşalım

Kaynap yana yumşalım

Katgı yağı yuwılsun. 'Bağırarak atı sürelim, kalkanla süngü ile vuruşalım, kaynatarak yumuşalım, katı düşman yumuşasın.' (DLT1: 441)

Bıçgas bitik kılurlar

And key yeme berürler

Xandın basut tilerler

Basmıl Çomal tirkeşür. 'Andlaşma bitiği yazıyorlar, sağlam yemin ediyorlar, Handan yardım istiyorlar, Basmıl, Çomıl toplanıyor.' (DLT1: 459)

Ek 24: Bağımsız Sıralı Cümleler

Kelse uma tüşürgil tınsın anıng arukluk

Arpa saman yagutgıl bulsın atı yarukluk. 'Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dınsın; arpayı, samanı yaklaştır, atı dinlensin.' (DLT2 : 316)

Telim başlar yuwaldımat

Yağı andın yawaldımat

Küçi anıng keweldimet

Kılıç kınka küçün sıgıdı. 'Bir çok başlar yuvarlandı, düşman ondan yavaşladı, kuvveti gevşedi, kılıç kına gücün sıgıdı.' (DLT1 : 397)

Önmiş uluğ terngek üze köp kaşakı. 'Elimi iyiden iyiye ok temreni bereler, sıyrır. Büyük su birikintisi üzere çok bitmiş kındıra otu.' (DLT2 : 328)

Atgalır oknı azak

Tegmedi bu saw uşak. 'Bana, nereden geldiği belli okunu atar, bu koğcu söz bana gelmedi.' (DLT2 : 20)

Oglum sanğa kodhurmen erdem öğüt xumarı

Bilge eriğ bulup sen bakıl anıñ tabaru. ‘Oğlum sana fazilet, öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak.’ (DLT3 : 440)

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur

Tanğda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur. ‘Akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer. (DLT1 : 251)

Küçendi bilegim

Yagudı tilegim

Telindi biligim

Tegrüp aňnar çertilür. ‘Bileğim ağırlaştı, dileğim yaklaştı, bilgim genişledi, ona yaklaşıp yok olur.’ (DLT2: 148)

Üdhik mini komıttı

Sakınç manğa yumıttı

Köñglüm aňnar emitti

Yüzüm mening sargarur. ‘Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma toplandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor.’ (DLT1 : 69)

Balçık balık yugrulur

Çogay yawuz yıgrulur

Ernğekleri ogrulur

Odhguç bile ewrişür. ‘Balçık çamur yuğrulur, yoksul, miskin kötüleşir, büzülür, parmakları kavuşmaz, az ateşle oğunur.’ (DLT1 : 248)

Bilge bükü yunçadı

Ajun eti yençidi

Erdem eti tınçadı

Yerge tegip sürtülür. ‘Bilgin, akıllı kötüleştı, dünya onların etini ısırđı. Faziletin vücudu bozuldu, koktu, yere değıp sürtülür. (DLT3 : 303)

Tağ tağka kavuşmas, kişı kişıge kawuşur. ‘Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.’ (DLT2 : 103)

Ördi bulıt inğraşu

Aktı akın münğreşü

Kaldı budun tanğlaşu

Kökrer takı manğraşur. ‘İnleyerek bulut koptu, gürültü ile seller aktı, halk hayret etti, şaşaladı. Bağırarak ta kükrer.’ (DLT3 . 399)

Katun sini çoğıladı

Tenğüt begin yağıladı

Kanı akıp jagıladı

Boyun suwın kızıl sagdı. ‘Katun sini bağırdı, çağırdı. Tenğüt Beyi ile düşmanlaştı. Kanı akıp çağıladı. Boynunun suyunu kızıl sagdı.’ (DLT3 : 325)

Yeklin bolup bardaku köñglüm aňnar bağlayu

Kaldım erinç kadgaku işim udhu yıglayu. ‘Misafir olup sevgilim gitti, gönlümü ona bağladım. Kaygıda kaldım; işim arkasından ağlamaktır. (DLT3 . 309)

Korday kugu anda uçup yumgın öter

Kuzgun yangın sayrap anın üni bäter. ‘Korday, kuğu orada uçup toplanarak öter, kuzgun, alacakarga öterek bu yüzden sesleri kısılır.’ (DLT3 : 241)

Sü keldi yer yapa

Karar kar ...

Kaçtı ağnar Alp Aya

Ufut bolup ol yaşar. ‘Asker geldi, atların tırnaklarıyla – tırnaklarından çıkan tozla-karlı dağ ufku kapattı. Alp Aya adındaki adam kaçtı. Yenildiği için sıkıldı, utancından gizleniyor.’ (DLT3 : 209)

Yaruk yulduz togarda udhnu kelip bakarmen

Satulayu sayraşıp tatlığ ünün kuş öter. ‘Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelir bakarım. Kuşlar gevezelik yapıp tatlı sesle ötüşerek şakırlar.’ (DLT3 : 194)

Üdhik meni küçeyür

Tün gün turup yıglayu

Kördi közüm tawrakın

Yurtı kalıp aghlayu. ‘Aşk bana zulmediyor, gece gündüz durup ağlayarak, gözüm onun davrandığını gördü, yurdu boş kalarak.’ (DLT3 :258)

Atsa okın kez kerip kimtür anı yıgdacı

Tagıg atıp ograsa özi kuyı yırtılır. ‘Okunu gezleyip atsa ona engel olacak kimdir? Atılan ok dağa uğrasa, dağın özü ve kuytususu yırtılır.’ (DLT3 : 106)

Köngli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurur

Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurar. ‘Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır, seveda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.’ (DLT2: 188)

Yandı erinç ograğı

Keldi berü tıgrağı

Özi kuyı ograğı

Alplar kamuğ tirkeşür. ‘Bolaki (belki) kurduğundan vazgeçti, onun elçisi geldi, kendi derenin uğrağında; yiğitler bütün toplaşır.’ (DLT3 : 65)

Yagmur yagıp saçıldı

Türlüğ çeçek suçuldi

Yinçü kabı açıldı

Çından yıpar yugruşur. ‘Yağmur yağıp saçıldı, türlü çiçek çıktı, inci kabı açıldı, sandal, misk yugruşur.’ (DLT2: 122)

Tegme ewet ıška körüp turgıl ala

Çakmak çakıp ewse kalı udhınur yula. ‘İşi görerek acele etme, sakın dur, çakmak çakarken iven kimse artık kandili söndürür.’ (DLT3 :26)

Bardı eren konuk bulup kutka sakar

Kaldı alıg oyuk körüp ewni yıkar. ‘Konuk bulunduğu zaman uğurlu sayan adamlar gitti. Karşıdan bir karaltı görseler konuk geliyor diye çadırını yıkıp gidenler kaldı.’ (DLT1: 384)

Tapuğ taş yarar, taş başıg yarar. ‘Hizmet taşı yarar, taş başı yarar.’ (DLT3 : 58)

Yazmas atım bolmas, yağılmas bilge bolmas. ‘Şaşmadık atış olmaz, yanılmadık bilgin olmaz.’ (DLT3: 59)

Urmuş ajun pusuğın kılmış anı balığ

Em sem ağnar tilenip sizde bulur yakığ. ‘Dünya pususunu kurmuş, onu yaralamış; ilaç, çare arayıp yakıyı sizde buluyor.’ (DLT1: 407)

Ödhlek arığ kewredi

Yunçığ yawuz tawradı

Erdem yeme sawradı

Ajun Begi çertilür. ‘Zaman çok gevşedi, arık, kötü davrandı. Fazilet yine savıldı. Dünya Beyi yok olur.’ (DLT3 : 41)

Tayak bile taymas, tanuk sözün bütmes. ‘Dayangaç ile olan kaymaz, tanık sözü ile inanılmaz.’ (DLT3 : 166)

Koydı bulut yagmurın

Kerip tutar ak torın

Kırka kodhtı ol karın

Akın akar enğreşür. ‘Bulut yağmurunu koyuverdi, o, ak ağını gererek tutar. Karını kırlara koydu. Sel inliyerek akar. (DLT3 :39)

Ardı seni kız bodı anıñ tal

Yaylır anıñ artuçı burnı takı kıwal. ‘Kız seni yordu, onun boyu dal gibi, iki yana ardıç gibi salınır, burnu da düzgündür.’ (DLT1: 412)

Awlalur özüm anıñ tuzunğa

Emler közüm anıñ tozunğa. ‘Gönlüm onun güzelliğiyle avlanır, gözüm onun ayağının tozuyla ilaçlanır.’ (DLT1: 296)

Köp söğütge kuş konar körklüğ kişige söz kelir. ‘Gür söğüde kuş konar, güzele söz gelir.’ (DLT1: 319)

Ödhlek kamuğ küfredi

Erdem arığ sewredi

Yunçığ yawuz tuwradı

Erdem Begi çertilür. ‘Zaman bütün bütüne gevşedi, fazilet dibecek seyredi, düşkün ve kötü davrandı, fazilet eri yok edilir’.’ (DLT1: 103)

Alımçı arslan berimçi sıçgan. ‘Alıcı arslan, borçlu sıçan.’ (DLT1: 75)

Balık suwdı közi taştın. ‘Balık suda, gözü dışarıda.’ (DLT1: 379)

Erik erini yağlığ, Ermegü başı kanlığ. ‘Çalışanın dudağı yağlı, erinenin başı kanlı.’ (DLT1: 70)

Aç ne yemes, tok ne temes. ‘Aç ne yemez, tok ne demez.’ (DLT1: 79)

Alın tüpü yaşardı

Urut otın yaşurdi

Kölning suwın küşerdi

Sığır boka münğreşür. ‘Dağların tepeleri yeşerdi, kuru ot yerine yeni ot çıktı, gölün suyu doldu. Sığır boğa böğrüşür.’ (DLT2: 79)

Eren kamuğ artadı nenğler udhu

Tawar körüp uslayu eske çukar. ‘Mal yüzünden adamlar hep bozuldu; mal gördüklerinde kartal gibi leşin üzerine inerler.’ (DLT2: 17)

İkki bogra igeşür otra kökegün yançılır. ‘İki boğa boğuşur arada gök sinek bögelek ezilir.’ (DLT2: 287)

Ol kar kamıg kışın iner

Aşlık tarıg anın öner

Yawlak yagı mende tınar

Sen keliben tepreşür. ‘Bütün kar kışın iner yemeklik buğda onunla biter, yavuz düşman bende dinlenir sen gelince tepreşir.’ (DLT2: 204)

Yalnğuk menğgü tirilmes, sınka kirüp kirü yanmas. ‘Kişi ebedi yaşamaz, mezara giren geri dönmez.’ (DLT3 : 65)

Çaksa tütnür, çalsa bilnür. ‘Çakmak çakılsa duman tüter, söz kulağa çalsa bilinir.’ (DLT2 : 23)

Er oğlu munğadhmas, it oğlu külermes. ‘İnsan oğlu bunda kalmaz, it yavrusu tökezimez.’ (DLT2 : 84)

Kiçik uluğka turuşmas, kırıguy songkurka karışmas. ‘Küçük büyüğe karşı koyamaz, atmaca sonkura karşı duramaz.’ (DLT2 : 95)

Yıgaç uçunga yel tegir; körklüğ kişige söz kelir. ‘Ağacın ucuna yel değer, güzele söz gelir.’ (DLT1 : 319)

Kişi sözleşü yılki yıdhlaşu. ‘İnsan söyleşerek, hayvan koklaşarak’ (DLT3 : 104)

Sakak bıçar, sakal oxşar. ‘Çene keser, sakal okşar.’ (DLT1 : 282)

Edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile. ‘İyiliği su ayağına at, başında ara.’ (DLT2 : 112)

Kenğeşliğ biliğ üdhreşür, Kenğeşsiz biliğ obraşır. ‘Danışıklı bilgi güzelleşir, danışıksız bilgi yıprar.’ (DLT1 : 232)

İkki bogra igeşür otra kökegün yançılır. ‘İki boğa çarpışır, arada gök sinek incinir.’ (DLT1 : 188)

Tatsız Türk bolmas başsız börk bolmaz. ‘Tatsız Türk başsız, börk olmaz.’ (DLT2: 281)

Közüm yaşı sawrukup kudhı akar

Bilnip ajun emgegin tükel ukar. ‘Bütün akla gelen dünya zahmetleri bilindiği için gözümün yaşı savrularak aşağıya akar.’ (DLT2: 228)

Akturur közüm yulak, Tuş kılur ördek yugak. ‘Gözümün yaşını akıtır ördek sukuşu orada kavuşur.’ (DLT3: 17)

Erge munğ tegir tag sengiringe yel tegir. ‘Adama bun gelir dağ başına dağ çıkıntısına yel değer.’ (DLT3: 360)

Kalın bulutuğ tüpi sürer karangku ışığ urunç açar. ‘Kalın bulutu tipi sürer karanlık işi urunç açar.’ (DLT3: 216)

Kalınğ berse kız alır kerek bolsa kız alır. ‘Çehiz veren kız alır,gerekli olan bahalı alır.’ (DLT3: 371)

Özüm mening budursın

Otı anıng çaklanur. ‘Benim gönlüm bildircin, onun ateşi çalkanır.’ (DLT1: 513)

Senden kaçar sundulaç

Mende tiner kargılaç

Tatlığ öter sanduvaç

Erkek tişi uçruşur. ‘Yund kuşu senden kaçar, kırlangıç bende dinlenir, bülbül tatlı tatlı öter, dişi bende çiftleşir.’ (DLT1: 529)

Ek 25: Kuralı Şart Cümleleri

Arslan kökrese at adhakı tuşalır. ‘Arslan kükreyince atın ayağı dolaşır, lösteklenir.’ (DLT2 : 146)

Bulgak öküş bolsa kaçan biliginğ yiter

Yanğşak telim sayrab anı tamgak katar. ‘Karışıklık çok olursa bilgin kaybolur, yanğşak çok söylerse ağzının kurumasından çenesi yorulur.’ (DLT1 : 467)

Kaçan körse anı Türk

Budun anğa anıñ aydaçı

Munğer tegir ulugluk

Mundanaru keslinür. ‘Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ve ululuk bunda kesilir, der.’ (DLT1 : 352)

Kelse uma tüşürgil tınsın anıñ arukluk

Arpa saman yagutgil bulsın atı yarukluk. ‘Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dinsin; arpayı, samanı yaklaştır, atı dinlensin.’ (DLT2 : 316)

Tewi silkinse eşekke yük çıkar. ‘Deve silkinse eşeğe yük çıkar.’ (DLT2 : 246)

Buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürüng kuş tutar. ‘Avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar.’ (DLT2 : 12)

Sabanda sandırış bolsa örtküde irteş bolmas. ‘Sapanda kavga olursa, harman zamanında döğüş olmaz.’ (DLT2 : 214)

Karga kalı bilse mınğın ol buz sukar

Awçı yaşıp tuzak taba menğge bakar. ‘Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler; halbuki avcı saklandığında, karga, tuzaktaki yeme basar.’ (DLT1 : 425)

Abanğ kolsam udhu barıp

Tutar erdim süsin tarıp

Bulun kılıp başı yarıp

Buluğ barça manğa yıgıdı. ‘Eğer isteseydim ardı sıra varıp askerini dağıtarak onu tutardım, tutsak edip başını yarardım; nesi varsa kurtulmak için önüme yıgıdı.’ (DLT1 : 400)

Yaginğ taba titrü bakıp bükdenğ bile

Ograp kalı kelse sanğa karşı süle. ‘Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek.’ (DLT3 : 273)

Sınamasa arıkar, sakınmasa utsukar. ‘İnsan sınamasa aldanır, sakınmasa yutulur.’ (DLT1 : 242)

Tewi yük kötürse kameç yeme kötürür. ‘Deve yük götürse kaşığı da beraber götürür.’ (DLT2 : 75)

Tolum anutsa kulun bulur, tolum unutsa bulun bolur. ‘Silah hazırlayan tay da bulur, silahı unutan tutsak olur.’ (DLT1 : 215)

Kelse abanğ terkenim

Etilgemet türkünim

Yadhılmağay terkinim

Emdi çeriğ çerğüşür. ‘Eğer Hakanım gelirse oymağın hali iyi olur, topluluğu dağılmaz, imdi harp safları düzelmiştir.’ (DLT1: 442)

Us üşğürse ölür. ‘Kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüme işarettir.’ (DLT1 : 228)

Erdem tile öğrenüben bolma küwez

Erdemsizin ögünse enğmegüdhe anğar. ‘Fazilet iste, öğrenirken gururlanma, bilgisiz kimse ögünse sınav zamanında şaşalar.’ (DLT1 :252)

Kolsa kalı oğraban bergil takı azukluk

Kargış kılur umalar yunçığ körüp konukluk. ‘Konuk sana uğrayarak, isterse ona azıklık ver; konuklar konuklukta rahatsız olurlarsa ilenirler.’ (DLT1 : 274)

Uma kelse kut kelir. ‘Konuk gelse uğur gelir.’ (DLT1: 92)

Yalksa yeme yağ edhgü, köyse yeme kün edhgü. ‘Bıksa yine yağ iyi, yaksa yine gün iyi.’ (DLT3 : 435)

Kökge sagursa yüzge tüşür. ‘Bir adam göğ tükürse, yüzüne düşer.’ (DLT2 : 81)

Yagını aşaklasa başka çıkar. ‘Düşman aşağı görülürse başa çıkar.’ (DLT1 : 305)

Agız yese köz uyadhur. ‘Ağız yese göz utanır.’ (DLT1: 55)

Ewin barkın satıgsadı

Yoluğ berip yarıgsadı

Tiriğ erse turugsadı

Ağnar sakınç küni togdı. ‘Evini barkını satmak istedi. Fidyeye verip yarlığanmak istedi. Yaşadıkça durmak istedi. Onun sakınacak günü doğdu.’ (DLT3 : 333)

Tünle bulit örtense ewlük urı keldürmişçe bolur

Tanğda bulit örtense ewge yağı kirmişçe bolur. ‘Akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer. (DLT1 : 251)

Karga kazga ötkünse butu sınır. ‘Karga kazı yansılarsa budu sınar ‘ (DLT1 : 254)

Atan yüki aş bolsa açka az körünür. ‘İğdiş edilmiş devenin yükü yemek olsa aç kimseye az görünür.’ (DLT1: 75)

Awçı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir. ‘Avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir.’ (DLT1: 63)

Bolsa tanğ öküş körür. ‘Yaşıyanın başı esen gitse, çok şaşacak şeyler görür.’ (DLT1: 62)

Atsa okın kez kerip kimtür anı yıgdacı

Tagığ atıp ograsa özi kuyı yırtılır. ‘Okunu gezleyip atsa ona engel olacak kimdir? Atılan ok dağa uğrasa, dağın özü ve kuyusu yırtılır.’ (DLT3 : 106)

Kolan kuduğka düşse kurbaka aygır bolur. ‘Kolan –yaban eşiği- kuyuya düşse kara kurbağası aygır olur.’ (DLT3 : 122)

Bolsa kiminğ altun kümüş irle iter

Anda bolup tenğrigerü tapgın öter. ‘Kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar; orada oturarak Tanrıya karşı tapkısını öder.’ (DLT3 : 251)

Yazıda böri ulısa ewde ıt bağırtısur. ‘Kırda kurt ulusa –kurda acıdığı için- evde köpeğin bağırtı sızlar.’ (DLT3 : 255)

Arslan karısa sıçgan ötin ködhezür. ‘Arslan kocalırsa yakalamak için fare deliğini bekler.’ (DLT3 : 263)

Kelse kalı katığlık erter teyü seringil

Ödhlük ışın bilip tur ança anğar tirengil. ‘Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren.’ (DLT3 : 233)

İm bilse er ölmes. ‘Belgeyi bilen adam ölmez.’ (DLT1: 38)

Kaz kopsa ördek köliğ igenür. ‘Kaz giderse ördek gölü benimser.’ (DLT1: 104)

Kümüş künge ursa altun adhakın kelir. ‘Gümüş güneşe konsa altın ayağıyla gelir.’ (DLT1: 165)

Atası anası açığ alımla yese oğlu kızı tışı kamar. ‘Babası, anası ekşi elma yese oğlunun, kızının dişi kamaşır.’ (DLT3 : 272)

Közden yırasa köngülden yeme yırar. ‘Gözden ırak olan gönülden de ırak olur.’ (DLT3: 366)

Ata tonı ogulka yarasa atasın tilemes. ‘Atasının elbisesi oğluna uygun gelirse ondan sonra atasını istemez.’ (DLT3 : 87)

Közüm yaşı sawrukup kudhı akar

Bilnip ajun emgegin tükel ukar. ‘Bütün akla gelen dünya zahmetleri bilindiği için gözümün yaşı savrulurak aşağıya akar.’ (DLT2: 228)

Sartnıñ azukı arığ bolsa yol üze yer. ‘Saticının azığı olsa yol üzerinde yer.’ (DLT1: 66)

Tay atatsa at tınur ogul eredhse ata tınur. ‘Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir.’ (DLT1: 206)

Yurt kiçük bolsa anğut bedük ur. ‘Delik küçük olsa da tıpayı büyük vur.’ (DLT1: 93)

Anğdüz bolsa at ölmes. ‘Andız olsa at ölmez.’ (DLT1: 114)

Biçek erse öz sapın yonumas. ‘Bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz.’ (DLT1: 384)

İtka uwut atsa oldanğ yemes. ‘Köpeğe utanma atılsa, verilse mestin altını yemez.’ (DLT1: 116)

Küzegü uzun bolsa elde köymes. ‘Küskü uzun olsa el yanmaz.’ (DLT1: 448)

Sabanda sandırış bolsa örtküde irteş bolmas. ‘Tarla ekilip sürülürken kavga olursa harmanda, genç zamanında gürültü olmaz.’ (DLT1: 402)

Kılıç tatıksa iş yunçır er Tatıksa et tunçır. ‘Kılıç paslanırsa iş kötüleşir, adam Farslaşırsa kanı bozulur.’ (DLT2: 281)

Ödhik otı tutunup, öpke yürek kagrulur. ‘Sevgi ateşi tutuştuğu zaman ciğer yürek kavrulur.’ (DLT2: 144)

Yazın katıglansa kışın sewnür. ‘Yazın çalışan kışın sevinir.’ (DLT3: 159)

Yogurkanda artık adhak kösölse üşiyor. ‘Yorgandan ziyade ayak uzatılırsa üşür.’ (DLT2: 137)

Kılnu bilse kızıl kedher, yaramı bilse yaşıl kedher. ‘Nazlanmayı bilse kızıl giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer.’ (DLT3: 20)

Kowı er kuduğka kirse yel alır. ‘Kadersiz adam kuyuya girse yel alır.’ (DLT3: 226)

Küç eldin kirse törü tünğlükten çıkar. ‘Zor vilayetten girerse görenek bacadan çıkar.’ (DLT3: 120)

Öküş sewinç bolsa katığ oxsunur. ‘Çok sevinen yaman pişman olur.’ (DLT3: 373)

Ajun tüni kündüzi yeklin keçer

Kimni kalı satgasa küçin kewer. ‘Açının gecesi, gündüzü konu olarak geçer, kimin üzerine uğrasa onun kuvvetini gevşetir.’ (DLT3 : 288)

Tawar kiminğ ökilse Beglikanğar kergeyür

Tawarsızın kalıp Beg erensizin emgeyür. ‘Kimin malı çoğalırsa, Beylik ona yaraşır; Bey malsız kalınca, adamsızlıktan sıkıntı çeker.’ (DLT1 : 362)

Kökge sudhsa yüzge tüşür. ‘Göge tükürse yüze düşer.’ (DLT3: 132)

Xan ışı bolsa katun ışı kalır. ‘Hanın işi emri olunca, Hatunun işi geri kalır.’ (DLT1: 410)

Bir toyın başı agrısa kamuğ toyın başı agrımas. ‘Bir din ulusunun başı ağrımakla bütün din ulularının başı ağrımaz.’ (DLT3: 169)

Yıparlığ kesürgüdin yıpar kiste yidhi kalır. ‘Kaptan anber gitse kokusu kalır.’ (DLT3: 48)

Ek 26: Olumlu Şart Cümleleri

Yalksa yeme yag edhgü, köyse yeme küñ edhgü. ‘Bıksa yine yağ iyi, yaksı yine gün iyi.’ (DLT3 : 435)

Kökge sagursa yüzge tüşür. ‘Bir adam göge tükürse, yüzüne düşer.’ (DLT2 : 81)

Yagını aşaklasa başka çıkar. ‘Düşman aşağı görülürse başa çıkar.’ (DLT1 : 305)

Ağız yese köz uyadhur. ‘Ağız yese göz utanır.’ (DLT1: 55)

Kılıç tatıksa iş yunçır er Tatıksa et tunçır. ‘Kılıç paslanırsa iş kötüleşir, adam Farslaşırsa kanı bozulur.’ (DLT2: 281)

Ödhik otı tutunup, öpke yürek kagrulur. ‘Sevgi ateşi tutuştuğu zaman ciğer yürek kavrulur.’ (DLT2: 144)

Yazın katıglansa kışın sewnür. ‘Yazın çalışan kışın sevinir.’ (DLT3: 159)

Ek 27: –ma, -me

Anıñ bardukı barmadukı bir. ‘Onun vardığı varmadığı , gidip gitmemesi bir.’ (DLT2 : 42)

Ol manğa oyma talkışdı. ‘O bana çizme yapılan keçeyi dürmekte ve bükmekte yardım etti.’ (DLT2: 207)

Kagun karma bolsa idhisi ikki eligin tagır. ‘Kavun yağma edilirse sahibi iki eliyle yakalar.’ (DLT1 : 410)

Tegme ewet ışka körüp turgıl ala

Çakmak çakıp ewse kalı udhınur yula. ‘İşi görerek acele etme, sakın dur, çakmak çakarken iven kimse artık kandili söndürür.’ (DLT3 :26)

Kardunu yincü sakınmanğ

Tuzgunı Mançu sezinmenğ

Bulmaduk nengge sewinmenğ

Bilgeler anı yerer. ‘Karduyu inci sanmayın, armağanı ücret sanmayın, bulunmamış nesneye sevinmeyin, bilgiler onu yererler.’ (DLT1 : 419)

Ek 28: –mı, –mı

Yalnguk ürülmiş kap ol, agzı yazlıp alkınır. ‘Adam oğlu şişirilmiş tulum gibidir, ağzı açıldığında sener.’ (DLT1 : 197)

Kanı akıp yuşuldu

Kabı kamuğ teşildi

Ölüg bile koşuldu

Togmış küni uş batar. ‘ Kanı akıp dondu, bütün kabı deşildi, ölü ile birleşti, dogan güneşi şimdi batar.’ (DLT2 : 128)

Bilmiş yek bilmedhük kişiden yeg. ‘Tanınmış şeytan tanınmadık adamdan daha iyidir.’ (DLT3: 160)

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur

Tanğda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur. ‘Akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer. (DLT1 : 251)

Tosun münüp segirtsün

Esizliğin amurtsun

İtka keyik kaytartsun

Tutmuş sanı umnalım. ‘Tosun taya binip koşursun, onun haşarılığını dindirsin. Geyiğe köpeği saldırsın, avı tutulmuş sanarak umunalım.’ (DLT3 : 429)

Ek 29: –gan, –gen

Bu er ol atın telim kalıtgan. ‘Bu adam atını daima kalkıtan kişidir.’ (DLT1 : 515)

Ol kişi birle bakışgan ol. ‘O, herkese göz ucu ile bakan adamdır.’ (DLT1: 519)

Olar ikki tawar satışgan alışganlar ol. ‘Onlar birbiriyle mal alıp satmaktadırlar.’ (DLT1: 519)

Suw bermeske süt ber. ‘Su vermiyene süt ver.’ (DLT3: 129)

Bu butak ol egilgen. ‘Bu dal daima eğilir.’ (DLT1 : 159)

Bu neng ol tutçı ökülgen. ‘Bu daima yığılan bir nesnedir.’ (DLT1 : 159)

Bu er tegme nengni ödhürgen. ‘Bu adam her şeyi seçen, üyürtleyen adamdır.’ (DLT1 : 157)

Taşığ ısırumasa öpmiş kerek. ‘Taşı ısıramıyan öpmeli.’ (DLT1: 163)

Ek 30: -(ı)p, -(i)p, -(u)p, -(ü)p

Alplar arığ alkışur

Küç bir kılıp arkaşur

Bir bir üze alkaşur

Edhgermedhip ok atar. 'Yiğitler kıyak öldürüşüyorlar, kuvvetlerini birleştirerek birbirine arka oluyorlar, birbirlerini öğüyorlar, düşünmeden ok atıyorlar.' (DLT1 :238)

Ordhulanıp yüksek tagığ oglak çatar

Uygur tatın yufka alıp yumgın satar. 'Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuza alır, toptan pahalı satar.' (DLT2 : 294)

Awlap meni koymanğız

Ayık ayıp kaymanğız

Akar közüm uş tengiz

Tegre yüre kuş uçar. 'Beni avlayıp bırakıverme, söz verip cayma; gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar.' (DLT2 : 46)

Kelnğizleyü atkımız

Kendler üze çıktımız

Furxan ewin yıktımız

Burxan üze sıçtıımız. 'Seller gibi aktık, şehirler üzerine çıktık, put evini yıktık, putlar üzerine yestehledik.' (DLT1 : 344)

Bulgak öküş bolsa kaçan biliginğ yiter

Yanğşak telim sayrab anı tamgak katar. 'Karışıklık çok olursa bilgin kaybolur, yanşak çok söylerse ağzının kurummasından çenesi yorulur.' (DLT1 : 467)

Yanşat kılıç başını üze kakkıl yara

Bıçlıp anıñ boynı takı kalkan tura. 'Kılıcı onun başı üstünde parlat; ona kak, yarala, onun boynunu ve tura kalkanını da biçerek.' (DLT2 : 356)

Yılkı yazın atlanur

Otlap anın etlenür

Begler semüz atlanur

Sewnüp öğür ısırşur. 'Yılkı ilkyazın atlaşır –at haline gelir-, otlayarak etlenir. Beyler semiz ata biner, sevinerek eşler birbirini ısırır.' (DLT1 : 285)

Kolsa kalı oğraban bergil takı azukluk

Kargış kılur umalar yunçığ körüp konukluk. 'Konuk sana uğrayarak, isterse ona azıklık ver; konuklar konuklukta rahatsız olurlarsa ilenirler.' (DLT1 : 274)

Bardı sanga yek otu tutup bal

Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal. 'Şeytan bal tutarak sana vardı, ipek elbise giyerek yufka akıllı, deli olarak kal.' (DLT3 : 156)

Korkma ağnar otu turup tegre yere

Kapsa anıñ Alpagutın andan yara. 'Ondan korkma, çevre yanında karşı durup onun yiğitlerini sararak, ondan uzaklaştılar.' (DLT3 : 422)

Yalnğuk ürülmüş kap ol, agzı yazlıp alkınır. 'Adam oğlu şişirilmiş tulum gibidir, ağzı açıldığında sener.' (DLT1 : 197)

Keldi berü arturu

Bedri elin arturu

Munda kalıp olturu

Bügrü bolup ün büter. ‘Bize aşırı, taşkın bir halde geldi, üstesine vilayetini verdi, burada oturmaya kaldı, sesi çıkmaz, beli bükük oldu.’ (DLT1 : 220)

Tümen çeçek tizildi

Bükünden ol yazıldı

Öküş yatıp üzeldi

Yerde kopa adhrışur. ‘Tümen tümen çiçek dizildi, tomurcuklarından ayrıldı, -yer altında- çok yatarak sıkıldı, yerden biterek ayrışır.’ (DLT1 : 234)

İkılacım erik boldı

Erik bolgu yeri kördi

Bulıt örüp örtüldi

Tuman türüp tolı yağdı. ‘Küheylanım yüğrük oldu, yüğrük olmayı yerinde gördü; bulut çıkıp göğü örttü, duman türedi, dolu yağdı.’ (DLT1 : 139)

Oglum sanğa kodhurmen erdem öğüt xumarı

Bilge eriğ bulup sen bakıl anıñ tabaru. ‘Oğlum sana fazilet, öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak.’ (DLT3 : 440)

Tosun münüp segirtsün

Esizligin amurtsun

İtka keyik kaytartsun

Tutmuş sanı umnalım. ‘Tosun taya binip koştursun, onun haşarılığını dindirsin. Geyiğe köpeği saldırsın, avı tutulmuş sanarak umunalım.’ (DLT3 : 429)

Kimi içre oldurup

Ila suwın ketçimiz

Uygur taba başlanıp

Mıñlak elin atçımız. ‘Gemi içerisinde oturup Ila suyunu –bu, büyük bir ırmaktır– geçtik. Uygurlardan yana yöneldik. Mınlak elini aştık.’ (DLT3 : 235)

Anı yetip süngüledi

Başın yandru yañıladı

Eren bayup münğiledi

Anıñ alpın kara bogdı. ‘Ona yetişip süngüledi, yine yarasını yeniledi. Adamlar zenginleşip nimet buldular, onun yiğitlerini kırarak boğdu.’ (DLT3 : 406)

Tenğüt xanı yubıladı

Ölüm birle tüpüledi

Kadhaşları tabaladı

Ölüm körüp yüzi agdı. ‘Tenğüt Hanı hile yaptı, ölüm ile tepeledi. Hısımları ayıpladı. Ölüm görüp yüzü bozuldu.’ (DLT3 : 327)

Katun sini çoğıladı

Tenğüt begin yağıladı

Kanı akıp jagıladı

Boyun suwın kızıl sagdı. ‘Katun sini bağırdı, çağırdı. Tengüt Beyi ile düşmanlaştı. Kanı akıp çağladı. Boynunun suyunu kızıl sağdı.’ (DLT3 : 325)

Ewin barkın satıgsadı

Yoluğ berip yarıgsadı

Tiriğ erse turugsadı

Ağnar sakınç küni togdı. ‘Evini barkını satmak istedi. Fidyeye verip yarlığanmak istedi. Yaşadıkça durmak istedi. Onun sakınacak günü doğdu.’ (DLT3 : 333)

Üdhik meni küçeyür

Tün gün turup yıglayu

Kördi közüm tawrakın

Yurtı kalıp aglayu. ‘Aşk bana zulmediyor, gece gündüz durup ağlayarak, gözüm onun davrandığını gördü, yurdu boş kalarak.’ (DLT3 :258)

Bilge бүкү yunçıdı

Ajun eti yençidi

Erdem eti tınçıdı

Yerge tegip sürtülür. ‘Bilgin, akıllı kötüleştii, dünya onların etini ısırdı. Faziletin vücudu bozuldu, koktu, yere değip sürtülür. (DLT3 : 303)

Korday kugu anda uçup yumgın öter

Kuzgun yangın sayrap anın üni бүтер. ‘Korday, kuğu orada uçup toplanarak öter. kuzgun, alacakarga öterek bu yüzden sesleri kısılır.’ (DLT3 : 241)

Kelse kalı katıgılık erter teyü seringil

Ödhlük ışın bilip tur ança anğar tirengil. ‘Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren.’ (DLT3 : 233)

Udhım barıp songdadi

Tegre turup anğdıdı

Saçın kıra menğdedi

Arzulayu er awar. ‘Arkası sıra gidip kovaladı, etrafını çevirerek sardı. Saçını kırarak yoldu. Çakal gibi adam avlar.’ (DLT3 : 401)

Yaging taba titrü bakıp бүкденг bile

Ograp kalı kelse sanğa karşı süle. ‘Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek.’ (DLT3 : 273)

Koldaş bile yaraşgıl karşıp edin üdürme

Bek tut yavaş takagu süwlin yazın edirme. ‘Arkadaşın ile yaraşıklı ol, ona aykırı giderek başkasını seçme, yavaş huylu tavuğu sağlam tut, kırdı süglün arama.’ (DLT3 : 11)

Tegme ewet ışka körüp turgıl ala

Çakmak çakıp ewse kalı udhınur yula. ‘İş görerek acele etme, sakın dur, çakmak çakarken iven kimse artık kandili söndürür.’ (DLT3 :26)

Nelük ağnar biliştim

Koçşup takı kawuştım

Tüzünlüğün kayıştım

Alktı mening yayımı. 'Niçin onunla biliştım, kucaklaşıp kavuştım, yumşaklıkla kayırdım, benim yazımı, yaz günlerimi öldürdü.' (DLT3 : 188)

Eren ıdhip söke turdı

Başı boynın söke turdı

Ufut bolup büke turdı

Udhu kama tiben tiğdi. 'Adamlar gönderip diz üstü oturdu, başına, boynuna sögmekte devam ederdi. Utanarak büküldü, beni kovalama diye baş eğdi.' (DLT3 :231)

Sü keldi yer yapa

Karar kar ...

Kaçtı ağnar Alp Aya

Ufut bolup ol yaşar. 'Asker geldi, atların tırnaklarıyla – tırnaklarından çıkan tozlarla – dağ ufku kapattı. Alp Aya adındaki adam kaçtı. Yenildiği için sıkıldı, utancından gizleniyor.' (DLT3 : 209)

Agdı kızıl bayrak

Toğdı kara toprak

Yetşü kelip Oğrak

Tokşıp anın ketçimiz. 'Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı, Oğraklar yetişip geldi, savaş yapıp onun için geçtik.' (DLT3 : 183)

Közüm yaşı sawrukup kudhi akar

Bilnip ajun emgegin tükel ukar. 'Bütün akla gelen dünya zahmetleri bilindiği için gözümün yaşı savrularak aşağıya akar.' (DLT2: 228)

Tünle yorup kündüz sewnür, kiçikde eflenip ulgadhu sewnür. 'Geceleyin yürüyüp gündüz sevinir, küçüklüğünde evlenip yaşlandığında sevinir.' (DLT3 : 87)

Yaruk yulduz togarda udhnu kelip bakarmen

Satulayu sayraşıp tatlığ ünün kuş öter. 'Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelir bakarım. Kuşlar gevezelik yapıp tatlı sesle ötüşerek şakırlar.' (DLT3 : 194)

Koydı bulut yagmurın

Kerip tutar ak torın

Kırka kodhtı ol karın

Akın akar enğreşür. 'Bulut yağmurunu koyuverdi, o, ak ağını gererek tutar. Karını kırlara koydu. Sel inliyerek akar. (DLT3 :39)

Yalnguk menğgü tirilmes, sınka kirüp kirü yanmas 'Kişi ebedi yaşamaz, mezara giren geri dönmez.' (DLT3 : 65)

Köngli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar

Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurar. 'Kalbi yanıp, kanı kuruyarak ağzını açarak katılır, seveda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur.' (DLT2: 188)

Ortak bolub bilişdi

Mening tawar satışdı

Biste bile yaraşdı

Kizleb tutar tayımı. 'Ortak olup tanıştı, benim malımı satmakta yardım etti. Bitse ile anlaştı, gizliyerek benim tayımı tutuyor.' (DLT3 : 71)

Bagrım başın emledi

Eklin bolup ol keçer. 'Boyun eğip bana işaret etti, gözüm yaşını sildi, bağrımın yarasını sağalttı, konuk olup geçti.' (DLT3 : 85)

Atsa okın kez kerip kimtür anı yıgdacı

Tagığ atıp ograsa özi kuyı yırtılır. 'Okunu gezleyip atsa ona engel olacak kimdir? Atılan ok dağa uğrasa, dağın özü ve kuytusı yırtılır.' (DLT3 : 106)

Tegre awıp egrelim

Attın tüşüp yügrelim

Arslanlayı kökrelim

Küçi anıng kewilsin. 'Etrafını evirip çevirelim, attan inerek koşuşalım, arslan gibi kükriyelim, bununla kuvveti zayıflasın.' (DLT2: 138)

Yagmur yağıp saçıldı

Türlüğ çeçek suçuldu

Yinçü kabı açıldı

Çından yıpar yugruşur. 'Yağmur yağıp saçıldı, türlü çiçek çıktı, inci kabı açıldı. sandal, misk yugruşur.' (DLT2: 122)

Küçi tenği tokıştı

Oguş konum okıştı

Çeriğ taba yakıştı

Bizge kelip öç öter. 'Gücü yettiği kadar vuruştı, bütün oymağı çağırıldı, askere yaklaştı, bize gelerek öç almak istiyor.' (DLT2: 104)

Ol anı urup ulıttı. 'O, onu döğüp uluttu.' (DLT1: 213)

Anı urup talturdu. 'Onu bayıltasıya kadar döğdü.' (DLT2: 174)

Sıdhiğ yapıp olturdu. 'Kaftanın iki yanını toplıyarak oturdu.' (DLT1: 374)

Ürkünç bolup ürküldü. 'Ürküntü kargaşalık olup ürküldü.' (DLT1: 250)

Yiğitleriğ ıslatu

Yıgaç yemiş ırgatu

Kolan keyik awlatu

Bedhrem kılıp awnalım. 'Gençleri çalıştırarak, meyve toplatarak, kolan ve geyik avlatarak bayram yapıp avunalım.' (DLT1: 263)

Ol meni körüp bükdi. 'O, beni görüp kapandı.' (DLT2: 18)

Er külüp katgurdı. 'Adam gülerek katıldı.' (DLT2: 192)

Ol anı urup kamturdı. 'O onu döğüp bayıltı dayaktan sesi kısılayazdı.' (DLT2: 191)

Tün kün turup yığlayu

Yaşım mening sawrurur. 'Gece gündüz durmadan ağlayarak gözümün yaşı savrurur.' (DLT2: 232)

Ok başakı taşka tegip tagıldı. 'Ok temreni taşta değip körleşti.' (DLT2: 129)

Otağka öpkelep süge sözlemedük. 'Otağa kızıp askerle konuşmadı.' (DLT3: 208)

Üs es körüp yüksek lakı kodı akar

Bilge kişi öğüt berip tawrak ukar. 'Kerkes kuşu leşi yüksek havadan görüp aşağıya iner bilgin kişi öğüt vererek iyi anlar.' (DLT3: 46)

Et *pışıp* uldı. 'Et pişerek epridi.' (DLT1: 169)
 Er *külüp* katgurdı. 'Adam gülerek katıldı.' (DLT2: 192)

Ek 31: Belirtisiz İsim Tamlaması

Biçin yılı 'Maymun yılı .' (DLT1: 346)
 Budun beşganı 'Ulusun başı.' (DLT1: 438)
 Butak uçı 'Dalın ucu.' (DLT1: 44)
 Büküm etük 'Kadın pabucu.' (DLT1: 395)
 Ot yalını 'Ateş alevi.' (DLT3: 23)
 El başı 'Vilayetin başı' (DLT1: 49)
 It yılı 'Köpek yılı (DLT1: .346)
 Kapuğ açukluğu 'Kapı açıklığı.' (DLT1: 150)
 Koy yılı 'Koyun yılı .' (DLT1: 346)
 Kuş kudrukı 'Kuş kuyruğu.' (DLT1: 472)
 Nek yılı 'Timsah yılı.' (DLT1: 346)
 Pars yılı 'Pars yılı .' (DLT1: 346)
 Tağ burnı 'Dağ burnu, dağın ileriye doğru çıkıntısı.(DLT1: 398)
 Tağ oğruğı 'Dağın dönemeci, bittiği yer.' (DLT1: 98)
 Takagu yılı 'Tavuk yılı.' (DLT1: 346)
 Tawışgan yılı 'Tavşan yılı .' (DLT1: 346)
 Tegirmen koguşı 'Değirmen oluğu.' (DLT1: 369)
 Temür arkı 'Demir boku.' (DLT1: 429)
 Tırnğak örünğı 'Tırnak beyazlığı.' (DLT1: 134)
 Tonguz yılı 'Domuz yılı .' (DLT1: 346)
 Yund yılı 'At yılı .' (DLT1: 346)
 Yüz açukluğu 'Yüz gülümseyişi.' (DLT1: 150)
 At tuyağı 'At tırnağı.' (DLT3: 165)
 Kerpiç kipi 'Kerpiç kalıbı.' (DLT3: 119)
 İş yarağı 'İşin tavi, işin sırası, fırsatı imkanı.' (DLT3: 28)
 Kün çoğı 'Güneşin saçakları yalını.' (DLT3: 128)
 Opri kolu 'Derenin kolu.' (DLT3: 134)
 Aşıç kezi 'Tencere dibi.' (DLT1: 327)
 Yagak yıgacı 'Ceviz ağacı'(DLT3 : 8)
 Yılan yılı 'Yılan yılı.' (DLT1: 346)
 Kara karak 'Gözün karası.' (DLT1: 382)
 Müngüz uşı 'Boynuz özü.' (DLT1: 36)
 Ordu başı 'Hakanların döşeyicisi, yaygıcısı.' (DLT1: 124)
 Türk yiğit 'Gençlik çağının ortası.' (DLT1: 353)
 Tüş yörüğü 'Düş yorması .' (DLT3: 18)

Uygur tılı ‘Uygur dili.’ (DLT3: 133)
 Yar kaşı ‘Yarın kıyısı.’ (DLT3: 152)
 Yığaç tüpi ‘Ağaç kökü.’ (DLT3: 119)
 Erük kakı ‘Erik yarması.’ (DLT2: 282)

Ek 32: Sıfat Tamlaması

Çodhın aşış ‘Bakır tencere.’ (DLT1 :409)
 Barası yer ‘Duracak yer.’ (DLT1 : 33)
 Sening barasing kaçan ‘(DLT2 : 69)
 Yığaç bıçası neng ‘Ağaç biçecek aygıt.’ (DLT2 : 70)
 Yegesi neng ‘Yemek yenecek nesne.’ (DLT2 : 70)
 Tawratası yer ‘Davranacak yer.’ (DLT2 : 362)
 Tepretesi ogur ‘Tepretilecek zaman.’ (DLT2 : 362)
 Uşak otuñ ‘Odun kırıntıları.’ (DLT1 : 67)
 Bıçuk yarmak ‘Paranın yarısı.’ (DLT1: 377)
 Yıkın toprak ‘Toprak yığını toprak kümesi.’ (DLT3: 22)
 Yinçü tolgag ‘İnci küpe.’ (DLT2: 288)
 Son altun ‘Som altın.’ (DLT3: 138)
 Elliğ yarmak ‘Elli para.(DLT1: 143)
 Ottuz yarmak ‘Otuz para.’ (DLT-1 -142)
 Tört yarmak ‘Dört para.(DLT-1- 341)
 Üç yarmak ‘Üç para.(DLT-1-35)
 Bir yük buğday ‘Bir yük buğday. (DLT3: 4)
 Birinç neng ‘Birinci şey.’ (DLT3: 373)
 İkinc neng ‘İkinci nesne.’ (DLT3: 449)
 Yetti kat kök ‘Yedi kat gök.’ (DLT3: 27)
 Bir yük buğday ‘Bir yük buğday. (DLT3: 4)
 Yinçge turku ‘İpek kumaş.’ (DLT3: 380)
 İrik otuñ ‘İslanmış odun kırıkları.’ (DLT1 : 70)
 Inanç beg ‘İnanılan, itimat edilen bey.’ (DLT1 : 133)
 Yalt kaya ‘Yalçın kaya, sert kaya.’ (DLT3: 7)
 Yığaç bıçası neng ‘Ağaç biçecek aygıt.’ (DLT2 : 70)
 Yegesi neng ‘Yemek yenecek nesne.’ (DLT2 : 70)
 Tawratmış yıp. ‘Kıvratılmış ip.’ (DLT2 : 362)
 Alımlığ er ‘Alacaklı adam.’ (DLT1: 148)
 Başlağ neng ‘Bırakılmış şey.’ (DLT1: 461)
 Yügürgen at ‘Koşucu at.’ (DLT3 : 54)

- Çiwgin aş ‘Doyurucu yağlı aş.’ (DLT1: 443)
 Edhlik nenğ ‘Faydalanılan nesne.’ (DLT1: 103)
 Ekindi tarığ ‘Ekilen tohum.’ (DLT1: 140)
 Yamağlık ton ‘Yamalı giysi.’ (DLT3: 49)
 Yangız at ‘Yağız at.’ (DLT3: 10)
 Yırak yer ‘Uzak yer.’ (DLT3: 28)
 Kıрма topık. ‘Söbü topaç’ (DLT1 : 434)
 Yılığ suw ‘İlik su.’ (DLT3: 14)
 Yeğni nenğ ‘Yeni nesne.’ (DLT3: 369)
 Yıgım toprak ‘Yığılmış toprak.’ (DLT3: 19)
 Ökme toprak. ‘Yığma toprak.’ (DLT1: 130)
 Bıçma yorınça. ‘Bıçme yonca.’ (DLT1: 431)
 Ajmuk taz ‘Başı şapla sıvanmış kel.’ (DLT1 : 99)
 Aglak yer ‘İssız yer.’ (DLT1: 119)
 Yalım kaya ‘ Sarp, dik kaya.’ (DLT3 :19)
 Arguç ajun ‘Dünya, aldatıcı dünya.’ (DLT1 : 95)
 Yasul tag ‘Yassı, yayvan dağ’ (DLT3 :18)
 Açuk kapuğ ‘Açık kapı.’ (DLT1 : 64)
 Ağır nenğ ‘Pahası ağır nesne, değerli şey.’ (DLT1 : 53)
 Yaman ig ‘Yaman hastalık.’ (DLT3 : 30)
 Yalğan kişi ‘Yalancı adam.’ (DLT3: 37)
 Aştal ogul ‘Kişinin en sonraki çocuğu.’ (DLT1: 105)
 Alanğ yazı ‘Düz ova.’ (DLT1: 135)
 Bir tikü et ‘Bir parça et.’ (DLT3 : 229)
 Arığ nenğ ‘Temiz nesne.’ (DLT1: 63)
 Arkuk kişi ‘Söz dinlemez, kalp kimse.’ (DLT1: 109)
 Arığ nenğ ‘Pek arı nesne.’ (DLT1: 143)
 Alınliğ er ‘Alnı geniş adam.’ (DLT1: 148)
 Asıgliğ iş ‘Faydalı iş.’ (DLT1: 147)
 Atlığ er ‘Atlı adam.’ (DLT1: 97)
 Azuk munk ‘Kaçan, yoldan çıkan, azan (kişi).’ (DLT1: 66)
 Baldır kız ‘Üvey kız.’ (DLT1: 456)
 Barkın kişi ‘Kendisini yolundan hiçbir şeyin alıkoyamadığı yolcu.’ (DLT1: 440)
 Akı yagak ‘İyi ceviz.’ (DLT1 : 90)
 Bek nenğ ‘Sağlam nesne.’ (DLT1: 333)
 Bir bıçım kagun ‘Bir dilim kavun.’ (DLT1: 395)
 Bir kesek etmek ‘Bir parça ekmek.’ (DLT1: 391)
 Bir orum ot ‘Bir kesim ot.’ (DLT1: 75)
 İrkin suw ‘İrkinti su.’ (DLT1 : 108)

- Arkun izi 'Gelecek yıl.' (DLT1 : 109)
- Üyük yer 'Sulu ve buna benzer yerlerde ayak basıldığı zaman kaybolan ve ayağı çıkarması güç olan kumluk yerler.' (DLT1 : 85)
- Bir tiziğ yincü 'Bir dizi inci.' (DLT1: 387)
- Yarlığ er 'Yarlığanmış adam.' (DLT3 :42)
- Turgu ogur 'Duracak yer' (DLT1 : 33)
- Bir tizim yincü 'Bir dizi inci.' (DLT1: 396)
- Bogurda saç 'Kıvırcık saç.' (DLT1: 488)
- Bül at 'Ayaklarında aklık bulunan sekili olan at.' (DLT1: 335)
- Çagruk yer 'Çiğnenerek sertleşen, katılaştıran yer.' (DLT1: 469)
- Çın bütün kişi 'Kendine güvenilebilen, doğru, dürüst kişi.' (DLT1: 398)
- Çilgü at 'Al at.' (DLT1: 430)
- Emikliğ işler 'Emzikli kadın.' (DLT1: 153)
- Endik er 'Budala adam.' (DLT1: 105)
- Erik neng 'Yağ ve yağa benzer eriyici her nesne.' (DLT1: 70)
- Etlig kişi 'Şişman kimse.' (DLT1: 101)
- Etlik koy 'Etlik koyun.' (DLT1: 101)
- Ewek er 'Evici, aceleci adam.' (DLT1: 122)
- İkindi neng 'İkinci nesne.' (DLT1: 140)
- İkiz oğlan 'İkiz çocuklar.' (DLT1: 143)
- İsig neng 'Sıcak şey.' (DLT1: 72)
- Kamışlığ yer 'Kamışlı yer.' (DLT1: 495)
- Kapıglığ kız 'Kız oğlan kız.' (DLT1: 496)
- Kapuğ eli 'Kapı önündeki boşluk, meydanlık.' (DLT1: 48)
- Kaşga koy 'Başı ak, başka yerleri kara olan koyun.' (DLT1: 426)
- Kaşukluğ ayak 'Kaşıklı kadeh.' (DLT1: 497)
- Katıglığ er 'Soysuz adam, sütüne su katılmış adam.' (DLT1: 496)
- Katırlığ er 'Katır sahibi adam.' (DLT1: 494)
- Katkı kişi 'Kimseye boyun eğmeyen kişi, katı adam.' (DLT1: 427)
- Katma yuga 'Ufalanmış ekmek.' (DLT1: 433)
- Kekti at 'Sırtı dar yanları geniş at.' (DLT1: 430)
- Kır at 'Kır renkli at.' (DLT1: 324)
- Kırgıl er 'Kırçıl adam.' (DLT1: 483)
- Kırt ot 'Kısa ot.' (DLT1: 342)
- Kıwal burun 'Çakma, düzgün burun.' (DLT1: 412)
- Kop edhgü neng 'Çok iyi nesne.' (DLT1: 319)
- Kowuk neng 'Kovuk nesne.' (DLT1: 383)
- Körpe yemiş 'Taze yemiş.' (DLT1: 415)
- Köşiklik yer 'Gölgelik yer.' (DLT1: 509)

- Közetlig neng 'Gözetilen nesne saklanan şey.' (DLT1: 506)
 Kulaklıg neng 'Kulaklı nesne.' (DLT1: 498)
 Kurugluğ ya 'Kurulu yay.' (DLT1: 496)
 Kutuzluk er 'Yaban sığırı sahibi adam.' (DLT1: 495)
 Külüg neng 'İğreti nesne.' (DLT1: 391)
 Meşiç üzüm 'Kara üzüm.' (DLT1: 360)
 Ocaklıg ew 'Ocaklı ev.' (DLT1: 147)
 Ol ajun 'O dünya.' (DLT1: 77)
 Öl neng 'Yaş nesne.' (DLT1: 48)
 Öl ton 'Yaş elbise.' (DLT1: 48)
 Özlüg mün 'Yağlı çorba.' (DLT1: 36)
 Salındı otunğ 'Sellerin getirerek kıyıya attığı odun.' (DLT1: 449)
 Sarıg suw 'Sarı su.' (DLT1: 374)
 Sedhrek böz 'Seyrek bez.' (DLT1: 477)
 Tikme neng 'Dikilmiş nesne.' (DLT1: 433)
 Tüz yer 'Düz yer.' (DLT1: 325)
 Uç el 'Sınırdaki il.' (DLT1: 44)
 Udhık er 'Uyuklayan kişi.' (DLT1: 65)
 Udhug er 'Uyanık adam.' (DLT1: 63)
 Udhug köngüllüg er 'Uyanık gönüllü, anlayışlı adam.' (DLT1: 63)
 Utunç iş 'Utanılacak iş.' (DLT1: 131)
 Uyadsılık er 'Kendisine çok utanma gelen, çok utangaç adam.' (DLT1: 160)
 Uz kişi 'Eli uz, eli işe yaraşıklı, udumlu kişi.' (DLT1: 46)
 Uzakı bilgeler 'Eski hakimler.' (DLT1: 385)
 Körpe ot 'Yeni bitmiş ot.' (DLT1: 415)
 Açuk iş 'Açık iş.' (DLT1: 64)
 Açucluğ kişi 'Koçak, huyu güzel kimse.' (DLT1: 147)
 Adhaklıg neng 'Ayaklı nesne.' (DLT1: 147)
 Adhra butluğ 'Bacakları açık kimse.' (DLT1: 126)
 Akındı suw 'Akan su.' (DLT1: 140)
 Ala at 'Kır at.' (DLT1: 81)
 Aluk er 'Kel, daz kişi.' (DLT1: 67)
 Amrak köngül 'Arı gönül, sıcak yürek.' (DLT1: 101)
 Anga er 'Değersiz adam.' (DLT1: 128)
 Arıklıg yer 'İrmaklı yer.' (DLT1: 147)
 Arkın izi 'Gelecek sene, öbür sene.' (DLT1: 89)
 Art saç 'Arka saç.' (DLT1: 42)
 Artak neng 'Bozulmuş nesne.' (DLT1: 119)
 Aruk er 'Yorgun adam.' (DLT1: 66)

- Atanlığ er 'İğdiş edilmiş devesi olan kimse.' (DLT1: 148)
- Az neng 'Az nesne.' (DLT1: 80)
- Bagırsak kişi 'Merhametli, gönül alıcı kişi.' (DLT1: 502)
- Bakanlıg kadhiş 'Halkalı kayış.' (DLT1: 499)
- Bakırlıg tağ 'Bakırlı dağ.' (DLT1: 495)
- Baklan kuzu 'Taze ve semiz kuzu.' (DLT1: 444)
- Baldır ogul 'Üvey oğul.' (DLT1: 456)
- Basarlıg tağ 'Sarımsaklı dağ.' (DLT-1)
- Başaklıg süngü 'Temrenli süngü, başlı mızrak.' (DLT1: 497)
- Başgıl yılki 'Başı beyaz dört ayaklı hayvan.' (DLT1: 481)
- Batruş suw 'Bulanık su.' (DLT1: 459)
- Bedhizliğ ew 'Süslü ev.' (DLT1: 507)
- Bedük karınlıg er 'Büyük karınlı adam.' (DLT1: 499)
- Bedük tewi 'Büyük deve.' (DLT1: 385)
- Ber kneng 'Muhkem nesne.' (DLT1: 349)
- Bıçma yorınçga 'Bıçme yonca.' (DLT1: 431)
- Biliglik kişi 'Bilgin adam.' (DLT1: 510)
- Bir er turumı suw 'Bir adam boyu su.' (DLT1: 396)
- Bir adhut neng 'Bir avuç nesne.' (DLT1: 50)
- Bir kes etmek 'Bir parça ekmek.' (DLT1: 329)
- Bir kuçak böz 'Bir kucak bez.' (DLT1: 382)
- Bir oktam yer 'Bir ok atımı yer.' (DLT1: 107)
- Bir öküm yarmak 'Bir yığın para.' (DLT1: 75)
- Bir öpüm mün 'Bir yudum çorba.' (DLT1: 75)
- Bir sürüg koy 'Bir sürü koyun.' (DLT1: 389)
- Bir tikim türmek 'Bir parça dürüm.' (DLT1: 396)
- Bir tilge et 'Bir dilim et.' (DLT1: 429)
- Bir tilim et 'Bir dilim et.' (DLT1: 397)
- Bogrul koy 'Boğazı beyaz koyun.' (DLT1: 481)
- Bu ajun 'Bu dünya.' (DLT1: 77)
- Bukukluğ er 'Bağırlı adam.' (DLT1: 497)
- Burkı neng 'Kırışik nesne.' (DLT1: 427)
- Büktel er 'Orta boylu kimse.' (DLT1: 481)
- Bütün yarmak 'Bütün para, sağ para.' (DLT1: 398)
- Çalpak iş 'Karişik iş.' (DLT1: 470)
- Çekrek kapa 'Yünden yapılan cepsiz bir kaftan.' (DLT1: 477)
- Çıgılwar okı 'Küçük ok.' (DLT1: 493)
- Çim öl ton 'Cip ıslak elbise.' (DLT1: 338)
- Çim yik et 'Çim çiğ et.' (DLT1: 338)

- Çöküt kişi 'Kısa boylu cüce kişi.' (DLT1: 356)
 Çulıman ış 'İçinden çıkılamayan ış, çalpak ış.' (DLT1: 448)
 Çutur kişi 'Huyu kötü kimse.' (DLT1: 363)
 Eksük yarmak 'Eksik para.' (DLT1: 105)
 El kişi 'Kötü, değersiz kişi.' (DLT1: 49)
 Emik kün 'Ilık gün.' (DLT1: 72)
 En yer 'Çukur yer.' (DLT1: 49)
 Enüklüğ arslan 'Yavrulu arslan.' (DLT1: 153)
 Ep edhgü nenğ 'Epeyi, gerçekten iyi nesne.' (DLT1: 34)
 Erik er 'İşlerinde becerikli, yürekli adam.' (DLT1: 70)
 Erttini özüük 'Bedeni inci gibi kadın.' (DLT1: 141)
 Eski ton 'Eski elbise.' (DLT1: 129)
 Eşkin toprak 'Akıp inen, üğünen toprak.' (DLT1: 109)
 Et yer 'Yumuşak yer, yumuşak toprak.' (DLT1: 35)
 Ilığ suw 'Ilık su.' (DLT1: 64)
 Isrım kişi 'Suratsız, sıkıntılı adam.' (DLT1: 107)
 Itlığ ew 'Köpekli ev.' (DLT1: 98)
 İç söz 'Yürekteki gizli şey.' (DLT1: 35)
 İkit söz 'Yalan söz.' (DLT1: 51)
 İrwi kulak 'İnce, uzun kulak.' (DLT1: 128)
 İsıg kün 'Sıcak gün.' (DLT1: 72)
 Kadır nenğ 'Güç olan nesne.' (DLT1: 364)
 Kapugluğ ew 'Kapılı ev.' (DLT1: 495)
 Karnak er 'Koca karınlı adam.' (DLT1: 473)
 Kartal et 'Parçalanmış et.' (DLT1: 483)
 Kartal koy 'Aklı karalı koyun.' (DLT1: 483)
 Kazındı toprak 'Kazılmış toprak.' (DLT1: 449)
 Kelmek er 'Pişkin adam.' (DLT1: 479)
 Kemdük süngük 'Sıyrılmış eti yenilmış kemik.' (DLT1: 480)
 Kewel at 'Yürüyüşlü, küheylan at.' (DLT1: 395)
 Kewgin aş 'Doyurmayan aş.' (DLT1: 443)
 Kewşek nenğ 'Yumuşak gevşek nesne.' (DLT1: 479)
 Kılıç kamçı 'İçinde kılıç olan kamçı.' (DLT1: 417)
 Kırık adhak 'Topal ayak.' (DLT1: 382)
 Kırık er 'Çolak adam.' (DLT1: 382)
 Kız nenğ 'Pahalı nesne.' (DLT1: 326)
 Kiritliğ kapuğ 'Kilitli kapı.' (DLT1: 506)
 Kirtüç kişi 'Kimseyi çekemeyen huysuz kişi.' (DLT1: 455)
 Kogşak nenğ 'Gevşek, çürük nesne.' (DLT1: 474)

- Korumluğ tağ 'Taşlı çakıllı dağ.' (DLT1: 498)
 Kök çetük 'Erkek kedi.' (DLT1: 388)
 Kökşin neng 'Gök renkte olan her şey.' (DLT1: 437)
 Köliklik yer 'Gölgelik yer.' (DLT1: 510)
 Körklüğ kırtışlığ kişi 'Yüzünün rengi güzel insan.' (DLT1: 461)
 Kudhugluğ ew 'Kuyulu ev.' (DLT1: 496)
 Kukunluğ ot 'Kıvılcımlı ateş.' (DLT1: 499)
 Kurgu er 'Taşgın ve zevzek adam.' (DLT1: 426)
 Kuruğ ulma 'Kuru desti.' (DLT1: 375)
 Kurunluğ ew 'Kurumlu ev.' (DLT1: 499)
 Künlük yem 'Günlük azık.' (DLT1: 480)
 Küwşek et 'Gevşek sölpük et.' (DLT1: 479)
 Küwük muş 'Erkek kedi.' (DLT1: 391)
 Mungan kişi 'Geveze, boş boğaz adam.' (DLT1: 440)
 Mungan kixi 'Boşboğaz, geveze kimse.' (DLT1: 476)
 Okuşluğ kişi 'Anlayışlı, zeyrek kişi.' (DLT1: 62)
 Ol er 'O adam.' (DLT1: 37)
 Olduk at 'Nalsız at.' (DLT1: 101)
 Onğ elig 'Sağ el.' (DLT1: 41)
 Onğ elig 'Sağ el.' (DLT1: 72)
 Onğ iş 'Kolay iş.' (DLT1: 41)
 Opuzluğ yer 'Sarp, engebeli yer.' (DLT1: 146)
 Ortu er 'Orta yaşlı adam.' (DLT1: 124)
 Otlug tağ 'Otlu dağ.' (DLT1: 98)
 Oy at 'Yağız at.' (DLT1: 49)
 Oy obuz 'Basık, düz yer.' (DLT1: 54)
 Oynagu yer 'Oynanacak yer.' (DLT1: 121)
 Oynak işler 'Oynak kadın.' (DLT1: 120)
 Ögündi kişi 'Öğülen kimse.' (DLT1: 140)
 Ökil kişi 'Çok kişiler.' (DLT1: 74)
 Ökme toprak 'Yığma toprak.' (DLT1: 130)
 Öküş neng 'Çok nesne.' (DLT1: 62)
 Öküş yılku 'Kalp hayvan, harın at.' (DLT1: 62)
 Öngik yürgeyek 'Ulanmış züluf.' (DLT1: 135)
 Örme saç 'Örme saç.' (DLT1: 129)
 Örük saç 'Örülmüş saç.' (DLT1: 69)
 Ötüklüğ kişi 'Hakandan bir dileği olan kimse.' (DLT1: 152)
 Öz kişi 'Sağır adam.' (DLT1: 45)
 Özlüğ aş 'Yağlı yemek.' (DLT1: 45)

- Pışığ süçük 'Kaynatılmış şarap.' (DLT1: 373)
 Saçlığ er 'Saçlı adam.' (DLT1: 463)
 Saçuk neng 'Saçılmış nesne.' (DLT1: 381)
 Sagız toprak 'Yapışkan toprak.' (DLT1: 365)
 Salga at 'Gem almaz, başı sert at.' (DLT1: 425)
 Salındı neng 'Atılan, çıkarılan nesne.' (DLT1: 449)
 Sarsığ söz 'Katı söz.' (DLT1: 463)
 Sedhrek kapuğ 'Parmaklıklı kapı.' (DLT1: 478)
 Seşük at 'Çözölmüş at.' (DLT1: 390)
 Sewük neng 'Sevilen nesne.' (DLT1: 390)
 Sıgan saç 'Sıganmış saç.' (DLT1: 403)
 Sırlık ayak 'Sırlı nakışlı kase.' (DLT1: 324)
 Sırıkluk yıgaç 'Sırıklık ağaç.' (DLT1: 503)
 Sibiz kişi 'Alık ve dalgın kişi.' (DLT1: 406)
 Siliğ er 'Temiz ince yakışıklı, tatlı dilli kimse.' (DLT1: 390)
 Sogunluğ tağ 'Soğanlı dağ.' (DLT1: 499)
 Sözüük suw 'Süzölmüş su.' (DLT1: 389)
 Sukarlaç börk 'Uzun külah, börk.' (DLT1: 493)
 Süm süçük neng 'Taptatlı pek tatlı nesne.' (DLT1: 338)
 Süründi er 'Her yerden sürölen kişi, sürüntü adam.' (DLT1: 449)
 Süzündi suw 'Süzölmüş su.' (DLT1: 449)
 Şel şöl eligliğ 'Udumsuz elli, yöntemsiz kişi.' (DLT1: 336)
 Şütük sakal 'Köse sakal.' (DLT1: 390)
 Tabanlığ tewi 'Tabanlı deve.' (DLT1: 499)
 Taguzmak er 'Etine dolgun, bodur kişi.' (DLT1: 504)
 Tamırlığ et 'Damarlı, sinirli et.' (DLT1: 495)
 Tatıgliğ neng 'Tatlı nesne.' (DLT1: 495)
 Tatındı süt 'Bol süt.' (DLT1: 449)
 Tawarlığ er 'Mallı adam.' (DLT1: 495)
 Terkin su 'Toplanmış birikmiş asker.' (DLT1: 443)
 Terkin suw 'Birikmiş su.' (DLT1: 443)
 Tıdhındı neng 'Esirgenen yasak edilen nesne.' (DLT1: 449)
 Tıgrak er 'Dıyrak, yılmaz yiğit adam.' (DLT1: 468)
 Tış sıgzağı 'Dişlerin arasındaki açıklık.' (DLT1: 463)
 Tikikliğ ton 'Dikilmiş elbise.' (DLT1: 509)
 Tok kişi 'Tok adam.' (DLT1: 332)
 Tolas yüz 'Somurtkan yüz.' (DLT1: 366)
 Tolumluğ er 'Silahlı adam.' (DLT1: 498)
 Töküklüğ tarığ 'Dökölmüş buğday.' (DLT1: 509)

- Tupunluğ tarığ ‘Kesmikli buğday.’ (DLT1: 499)
 Turkun suw ‘Durgun su.’ (DLT1: 440)
 Turuglağ yer ‘Durulacak yer.’ (DLT1: 496)
 Tülek yılki ‘Tüleyen hayvan.’ (DLT1: 412)
 Tünerik yer ‘Karanlık yer.’ (DLT1: 488)
 Uçuz neng ‘Ucuz nesne.’ (DLT1: 54)
 Ukuşluğ er ‘Anlayışlı adam.’ (DLT1: 147)
 Uluk ton ‘Eskimiş, yıpranmış elbise.’ (DLT1: 67)
 Unğamuk er ‘Salak adam.’ (DLT1: 162)
 Urı oğlan ‘Erkek çocuk.’ (DLT1: 88)
 Urugluk bugday ‘Tohumluk için saklanan buğday.’ (DLT1: 149)
 Urukluğ kova ‘İpli kova.’ (DLT1: 147)
 Usayuk er ‘Gafil adam.’ (DLT1: 160)
 Usuz kişi ‘Uykusuz kişi.’ (DLT1: 122)
 Uşak neng ‘Küçük şey.’ (DLT1: 67)
 Uwuş etmek ‘Ufalanmış ekmek.’ (DLT1: 61)
 Uwutluğ kişi ‘Utlı, utangaç kimse.’ (DLT1: 146)
 Üdhründi neng ‘Üründülenmiş, seçilmiş nesne.’ (DLT1: 145)
 Üşeng taş ‘Düz kaya.’ (DLT1: 135)
 Yaşıl önglög ton ‘Yeşil renkli urba.’ (DLT1: 41)
 Yeğni balık ‘Yeni şehir.’ (DLT1: 379)
 Ayas kök ‘Açık hava, açık gök.’ (DLT1: 123)
 Çengel er ‘Şer adam.’ (DLT2: 290)
 Kat et ‘Kurutulmuş et.’ (DLT2: 282)
 Bir yük buğday ‘Bir yük buğday. (DLT3: 4)
 Birinç neng ‘Birinci şey.’ (DLT3: 373)
 İkinc neng ‘İkinci nesne.’ (DLT3: 449)
 Yetti kat kök ‘Yedi kat gök.’ (DLT3: 27)
 Bayık söz ‘Doğru söz.’ (DLT3: 166)
 Bir yarşım yer ‘Koşuda bir yarışlık yer.’ (DLT3: 47)
 Boş uragut ‘Boşanmış kadın.’ (DLT3: 124)
 Çın söz ‘Doğru söz.’ (DLT3: 138)
 Çi yer ‘Yaş yer.’ (DLT3: 207)
 Kağsık ata ‘Üvey baba.’ (DLT3: 383)
 Kınğır er ‘Şaşı adam.’ (DLT3: 363)
 Konğur koy ‘Kestane renginde koyun.’ (DLT3: 363)
 Kök ton ‘Gök renkli elbise.’ (DLT3: 132)
 Külüğ bilge ‘Ünlü bilgin.’ (DLT3: 212)
 Suk er ‘Aç gözlü alçak kimse.’ (DLT3: 130)

- Tanğsuk neng 'Şaşılacak şey acayip nesne.' (DLT3: 382)
- Tuyaglıg yılki 'Tırnaklı hayvan.' (DLT3: 178)
- Yadhıgıg töşek 'Yaylı döşek.' (DLT3: 49)
- Yagaklıg yıgaç 'Cevizli ağaç.' (DLT3: 50)
- Yakın yer 'Yakın yer.' (DLT3: 22)
- Yandık at 'Soysuz at.' (DLT3: 44)
- Yap yaruk neng 'Çok aydınlık nesne.' (DLT3: 15)
- Yaraglıg er 'Zırhlı adam.' (DLT3: 49)
- Yarmaş un 'İnce un.' (DLT3: 40)
- Yaş et 'Taze et.' (DLT3: 159)
- Yawlak kişi 'Huyu kötü kişi.' (DLT3: 43)
- Yetrüm saç 'Salıverilmiş bırakılmış saç.' (DLT3: 47)
- Yirük neng 'Yirilmiş nesne.' (DLT3: 18)
- Yok yer 'Yokuş yer.' (DLT3: 4)
- Yorık tıl 'Uz dil, fasih dil.' (DLT3: 15)
- Yüşeng taş 'Düz taş.' (DLT3: 372)
- Asurtgu ot 'Aksirtan ot.' (DLT3: 442)
- Barlıg er 'Zengin mallı kimse.' (DLT3: 438)
- Boş kişi 'Hür adam.' (DLT3: 124)
- Boz at 'Boz renkli at.' (DLT3: 122)
- Bu er 'Bu adam.' (DLT3: 206)
- Bulgayuk suw 'Bulanık su.' (DLT3: 179)
- Cigi yi 'Sağlam dikiş ikileme dikiş.' (DLT3: 229)
- Çın kişi 'Doğru adam inanılır adam.' (DLT3: 138)
- Çınğrak ün 'Gür ve pürüzsüz ses.' (DLT3: 383)
- Çifşeng çağır 'Ekşi sıra.' (DLT3: 385)
- Çok er 'Kötü, alçak adam.' (DLT3: 130)
- Çokrama yıl 'Fıskıran kaynak.' (DLT3: 4)
- İki yüzlüğü er 'İki yüzlü adam.' (DLT3: 45)
- Kanğsık ogul 'Üvey oğul.' (DLT3: 383)
- Kapa yüglüğü ok 'Yüksek yelekli ok.' (DLT3: 217)
- Karvı yay 'İnce yay.' (DLT3: 239)
- Kayırlıg yer 'Düz ve kaba topraklı yer.' (DLT3: 178)
- Keyik kişi 'Maymun yapılı kişi.' (DLT3: 168)
- King neng 'Geniş nesne.' (DLT3: 358)
- Konğur ün 'Boğuk ses.' (DLT3: 363)
- Korkluk er 'Korkak adam.' (DLT3: 417)
- Kowı er 'Talihsiz uğursuz kişi.' (DLT3: 226)
- Koyuğ süçik 'Koyu şarap.' (DLT3: 166)

- Köni neng 'Düz nesne.' (DLT3: 237)
 Köyük neng 'Yanmış şey.' (DLT3: 168)
 Kula at 'Kula renkli at.' (DLT3: 233)
 Küvük muş 'Erkek kedi.' (DLT3: 165)
 Mayıl yemiş 'Olgun şeftali.' (DLT3: 168)
 Saş at 'Ürkek at.' (DLT3: 152)
 Sınguk neng 'Sınık şey, kırılmış nesne.' (DLT3: 365)
 Sun kişi 'Yumuşak huylu yüreği selek kişi.' (DLT3: 138)
 Onunç yarmak 'Onuncu para.' (DLT3: 450)
 Talu neng 'Seçme nesne.' (DLT3: 232)
 Tanğ neng 'Acayip şey şaşılacak nesne.' (DLT3: 355)
 Tar ew 'Dar ev.' (DLT3: 148)
 Tayığ yer 'Kaygın yer.' (DLT3: 165)
 Tayuk er 'İnce kibar genç adam.' (DLT3: 166)
 Taz at 'Alacalı at.' (DLT3: 148)
 Taz koy 'Kel koyun, boynuzsuz koyun.' (DLT3: 148)
 Tering tengiz 'Engin, geniş, derin deniz.' (DLT3: 370)
 Tişi tüge 'Dişi düğ.' (DLT3: 229)
 Tolu idhiş 'Dolu kap.' (DLT3: 232)
 Törtgöl ew 'Dört köşeli ev.' (DLT3: 417)
 Tul uragut 'Dul kadın.' (DLT3: 133)
 Turgu yer 'Varılacak yer.' (DLT3: 211)
 Tuyuk kapuğ 'Kapalı kapı.' (DLT3: 167)
 Tuyuk kün 'Sisli puslu gün.' (DLT3: 167)
 Tülüg yadhım 'Tüylü yaygı halı.' (DLT3: 19)
 Tüz yer 'Düz yer.' (DLT3: 123)
 Ulinç yol 'İgri büğrü büküntülü yol, düz olmayan yol.' (DLT3: 450)
 Uzun bodhluğ kişi 'Uzun boylu adam.' (DLT3: 121)
 Yafa yer 'Kuytu yer.' (DLT3: 24)
 Yaguk yer 'Yakın yer.' (DLT3: 29)
 Yağırlığı at 'Yağırılı at.' (DLT3: 9)
 Yalındak er 'Çıplak adam.' (DLT3: 51)
 Yanğılgan er 'Yanılan adam.' (DLT3: 388)
 Yanğsak er 'Yanşak kimse, geveze adam.' (DLT3: 384)
 Yapıglık kapuğ 'Kapalı kapı.' (DLT3: 49)
 Yaprı yer 'Düz ve enli yer.' (DLT3: 31)
 Yası neng 'Yassı şey, enli nesne.' (DLT3: 24)
 Yasıglıg ya 'Gedeleçli yay.' (DLT3: 50)
 Yaş ot 'Taze ot.' (DLT3: 4)

- İki Beg birle el boldı. 'İki Bey birbiriyle barıştı.' (DLT1 : 49)
- Tokuz tuğluğ xan. 'Dokuz tuğlu han veya hakan.' (DLT3 : 127)
- Ernğenge eliğ karı böz üm tikemes. 'Ergenin donu elli arşın bezden dikilmez.' (DLT1: 117)
- Bir adhut neng 'Bir avuç nesne.' (DLT1: 50)
- Bir kes etmek 'Bir parça ekmek.' (DLT1: 329)
- Bir kuçak böz 'Bir kucak bez.' (DLT1: 382)
- Bir oktam yer 'Bir ok atımı yer.' (DLT1: 107)
- Bir öküm yarmak 'Bir yığın para.' (DLT1: 75)
- Bir öpüm mün 'Bir yudum çorba.' (DLT1: 75)
- Bir sürüğ koy 'Bir sürü koyun.' (DLT1: 389)
- Bir tikim türmek 'Bir parça dürüm.' (DLT1: 396)
- Bir tilge et 'Bir dilim et.' (DLT1: 429)
- Bir tilim et 'Bir dilim et.' (DLT1: 397)
- Birinç neng 'Birinci şey.' (DLT3: 373)
- İkinç neng 'İkinci nesne.' (DLT3: 449)
- Yetti kat kök 'Yedi kat gök.' (DLT3: 27)
- Saçratgudın korkmış kuş kırk yıl adhı yığaç üze konmas. 'Tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz.' (DLT2 : 331)
- Yaşnılg bulıt 'Şimşekli bulut.' (DLT3: 50)
- Yaşlıg er 'Yaşlı adam.' (DLT3: 42)
- Yaşlıg köz 'Yaşlı göz.' (DLT3: 42)
- Yaşut neng 'Gizli nesne.' (DLT3: 8)
- Yawaş kişi 'Yumuşak huylu adam.' (DLT3: 10)
- Yawgan aş 'Yavan aş.' (DLT3: 37)
- Yawlak katıg yığaç 'Çok sert ağaç.' (DLT3: 44)
- Yaxşı neng 'Güzel nesne.' (DLT3: 329)
- İtindi neng 'İtilmiş nesne.' (DLT1 : 140)
- Koturmuş kap 'Boşalmış kap.' (DLT2 : 170)
- Kırma topık 'Söbü topaç' (DLT1 : 434)
- Közetmiş neng 'Gözetilmiş nesne.' (DLT2 : 170)
- Sawılmış kün 'İnmiş güneş.' (DLT2 : 170)
- Sogulmuş suw 'Soğulmuş, çekilmiş su.' (DLT2 : 170)
- Tüstük kişi 'Kinci adam, yaman düşman.' (DLT1: 476)
- Yetiz yer 'Enli yer, dar olmayan yer' (DLT3 :10)
- Yazuk at 'Boşanmış at, bağından çözülmüş at.' (DLT3: 16)
- Yebeng yer 'Kumlu yer bataklık yer.' (DLT3: 372)
- Yeklin athıg 'Koşar atlı.' (DLT3: 37)
- Yerdeş kişi 'Hemşehri adam.' (DLT3: 40)

- Yiğ et 'Pişmemiş çiy et.' (DLT3: 144)
 Yilıklıg süngük 'İlikli kemik.' (DLT3: 52)
 Yirük işler 'Yirik kadın.' (DLT3: 18)
 Yitiğ bıçak 'Bilenmiş keskin bıçak.' (DLT3: 18)
 Yorga at 'Yorga at.' (DLT3: 174)
 Yorigu yer 'Yürünecek yer.' (DLT3: 36)
 Yudhut neng 'Hayırsız nesne kendisinde hayır bulunmayan.' (DLT3: 8)
 Yularlağ at 'Yularlı at.' (DLT3: 49)
 Yumgı neng 'Çok toplu şey.' (DLT3: 35)
 Yumuz er 'Etlı, tıknaz adam.' (DLT3: 10)
 Isırgan ıt 'Isırgan köpek.' (DLT1: 156)
 İtinçü neng 'İtilen nesne.' (DLT1: 133)
 Kazuk arık 'Kazılmış ark.' (DLT1: 382)
 Adhuk neng 'Tanınmayan şey.' (DLT1: 65)
 Atınçu neng 'Atılan nesne.' (DLT1: 133)

Ek 33: Edat Grubu

- Yagıng taba titrü bakıp bükdegğ bile
 Ograp kalı kelse sanğa karşı süle 'Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek.' (DLT3 : 272)

Ek 34: Birleşik Fiil Grubu

- Bu iş ogurluğ boldı 'Bu iş sırasında ve yerinde oldu.' (DLT1 : 53)
 Er ter boldı 'Adam utandı, mahçup oldu.' (DLT1 : 322)
 Özin ögnüp urıladı
 Yırak yeriğ karıladı
 Atığ kemşip urıladı
 Ufut bolup tüpü agdı. 'Kendini ögmekte ileri gitti, uzak yerleri boyladı, arşınladı, atını saldırarak bağırdı; utanarak tepeyi aştı.' (DLT1 : 309)
 Tezgi boldı. 'Düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü oldu.' (DLT1: 429)
 Ol anı urdı çak etmedi 'O, onu dövdü, çıt etmedi.' (DLT1 : 333)
 Kar kur etti karın 'Karın guruldadı.' (DLT1 : 324)